

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАЎХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРИЛИШ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА – ҚУРИЛИШ
ИНСТИТУТИ**

Худоярова М.Б.

**Қишлоқ ҳудудларини архитектура – лойиҳавий
ташкил этиш
(Қишлоқ аҳоли пунктларининг жамоат
марказларини меъморий – лойиҳавий ташкил этиш)**

Ўқув қўлланма 5341000 – Қишлоқ ҳудудларини архитектура – лойиҳавий ташкил этиш йўналиши бўйича таълим олаётган талабалар ва архитекторларга мўлжалланган.

Самарқанд 2020

72 -71

X -87

Худоярова М.Б. Қишлоқ ҳудудларини архитектура-лойиҳавий ташкил этиш. (Қишлоқ аҳоли пунктларининг жамоат марказларини меъморий-лойиҳавий ташкил этиш). Ўқув қўлланма.

Маъсул муҳаррир: архитектура фанлари доктори, профессор **А.С.Ўралов**.

Тақризчилар: **М.М. Хидиров** - архитектура номзоди, СамДАҚИ доценти,
“Қишлоқ ҳудудларини архитектура –
лойиҳавий ташкил этиш” кафедраси мудири

С. Амриддинов - Самарқанд “Қишлоққурилишлойиҳа”
МЧЖ бош архитектори

Ўқув қўлланмада қишлоқ ҳудудларини архитектура-режавий муҳит сифатида ўрганиш ва ташкил қилиш, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатишнинг умумий ривожланиш тамойиллари асосида аҳолига маданий – маиший хизмат қилувчи муассасалар тармоқларини манзилгоҳларнинг жойлашув тизимига мос тарзда ташкил қилиш баён этилган. Асосий аҳамият қишлоқ ҳудудларининг архитектурасини шакллантиришда жамоат марказларини ўрнини аниқлаш ва уларни лойиҳалашга қаратилган. Жамоат марказларини шакллантиришнинг композициявий ечимлари, меъморий ансамблларни яратиш, майдонларнинг шакли, уларнинг атрофдаги кўчалар билан боғланиши ўрганилган. Жамоат марказларини ташкил этишда монументал-декоратив санъат асарлари, кичик архитектуравий шакллар, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришнинг муҳим аҳамияти ёритиб берилган.

Ўқув қўлланма 5341000 – Қишлоқ ҳудудларини архитектура – лойиҳавий ташкил этиш йўналиши бўйича таълим олаётган талабалар ва архитекторларга мўлжалланган.

СЎЗБОШИ

Ўзбекистоннинг ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлари, давлатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши қишлоқ аҳолисининг ҳаётига бевосита таъсир этади. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигини тиклаш, ривожлантириш ва қишлоқ ҳаётининг турмуш тарзини яхшилаш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Республикамиз ҳукумати қишлоқ ҳудудларини тубдан ўзгартириш, қишлоқ аҳолисига умумий хизмат қилиш тизимини ривожлантириш, ҳудудларда ижтимоий инфраструктурани яратиш муаммоларига катта аҳамият бермоқда. Ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган фармон ва қарорларда И.А. Каримовнинг китобларида келтирилган “алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим вазифа – қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг қўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир”¹ муаммолар бўйича ишларни амалга оширилиши зарурлиги кўрсатилган. Бу муаммоларни амалга ошириш борасида жадал ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 мартдаги “Обод қишлоқ” тўғрисидаги фармонини, “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” 2019 йил 10 январдаги ПФ -5623 – сон Фармонини ва “2018 – 2022 йилларда аҳоли пунктларини бош режалар билан таъминлаш, лойиҳа ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, шунингдек, шаҳарсозлик соҳасида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш чора – тадбирлар тўғрисида” 2018 йил 2 февралдаги ПҚ- 3502 сон қарорини ижро этиш юзасидан, ҳамда 2020 – 2022 йилларда маҳалла фуқаролар йиғинлари ҳудудларининг бош режа лойиҳалари ишлаб чиқилиши билан бир вақтда

¹И.А.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – 41-бет.

қишлоқ (овул) аҳоли пунктларини батафсил режалаштириш лойиҳалари ҳамда ёндош маҳаллаларни шаҳарсозлик жиҳатидан ривожлантириш схемалари ишлаб –чиқишини таъминлаш” тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг 31 июль 2019 йилдаги 639 қарорини амалга ошириш бўйича қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий қиёфасини тубдан янгилаш, комплекс ривожлантириш, йўл транспорт инфратузилмаси, муҳандислик - коммуникация тармоқлари ва ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш ҳамда шу асосда аҳолининг турмуш маданиятини юксалтириш ва дунёқарашини кенгайтириш вазифалари белгилаб берилган. Ҳар бир туман ва олис, табиий - иқлим шароити оғир ҳудудларда келажакда аҳолининг яшаш шароитларини тубдан яхшилаш, турмуш тарзи ва даражасида сезиларли ижобий ўзгаришларнинг таъминлашга қишлоқларнинг қиёфасини замонавийлаштиришга ва унда истиқомат қилувчиларни иш билан таъминлаш дастурини амалга ошириш зарурлиги кўрсатилган. Ҳар йили янги қишлоқлар пайдо бўлмоқда, мавжуд қишлоқлар қайта тикланмоқда. Қишлоқ аҳолисига маданий-маиший хизмат кўрсатиш соҳасини такомиллаштириш, шаҳар ва қишлоқ орасидаги мавжуд тафовутларни қисқартириш, қишлоқ аҳоли ҳудудларини тубдан ўзгартиришнинг устувор вазифаларидан ҳисобланади.

Ҳудудларни архитектура - лойиҳавий ташкил этишнинг замонавий ривожланиши янги шароитлар билан тавсифланади ва бу сезиларли даражада лойиҳавий таклифларнинг амалга оширилишини таъминлайди ва шу билан бирга улардан кўп қиррали фойдаланиш имкониятини беради. Бу лойиҳавий фаолиятнинг ягона мажмуавий кўриниши бўлиб, турли халқ ҳўжалигининг ҳудудий – режавий аспектларининг синтези, шаҳарсозлик ва атроф муҳитни муҳофаза қилишни кенг маконларда қурилишига имкон беради.

Қишлоқ ҳудудларини архитектура – лойиҳавий ташкил этишда аҳолига умумий хизмат қилиш муассаларининг тармоқларини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Умумий хизмат қилиш тармоқларининг ривожланиш асосини моддий-техник база ташкил этади. Уни такомиллаштириш эса ташкилот ва муассасаларни ҳудудларда рационал жойлаштириш, маданий - маиший хизмат

қилишнинг янги шакллари ва усуллари кириштириш, ташкилотлар ва муассасаларнинг ўзаро функционал алоқаларни ривожлантириш, янги типдаги биноларни яратиш, уларнинг таркибини кенг прогрессив технологиялар ва замонавий жихозлардан фойдаланиб яхшилашдан иборат.

Юқорида қайд қилинган вазифаларни амалга ошириш олий таълим муассасалари базасида шаҳарсозлик соҳаси мутахассисларини, мутахассис - архитекторларни, лойиҳалаштирувчиларни тайёрлаш ва уларнинг сифатларини оширишни талаб этади. Ўз касбини пухта эгаллаган мутахассислар, архитекторлар давлатимиз томонидан кўрсатилган муаммоларнинг ечимини беради.

Қишлоқ ҳудудларини архитектуравий ташкил этишда, умумий хизмат қилиш тармоқлари, қишлоқлараро маданий-маиший хизмат кўрсатишнинг ягона тизими, шаҳарсозликнинг композициявий шакллантириш шарт-шароитлари асосида рационал бўлган қишлоқ жамоат марказларини ташкил қилиш муҳим рол ўйнайди. Жамоатга хизмат қиладиган майдонлар аҳоли яшайдиган манзилгоҳларнинг архитектуравий муҳитини ташкил этувчи марказ ҳисобланади. Шунинг учун жамоат марказларини лойиҳалашда асосий вазифалардан бири уларнинг бош архитектуравий ансамблини шакллантириш ҳисобланади. Жамоат марказлари катта функционал аҳамиятга эга бўлган ҳолда шу билан бир вақтда аҳоли турар жойларининг архитектура - лойиҳавий композиция маркази ҳисобланади.

Қишлоқ муҳитини архитектуравий шакллантиришнинг, қишлоқларнинг жамоат марказларини меъморий - лойиҳавий ташкил этишнинг архитектуравий амалиёти ва илмий изланишларини ривожлантиришда ҳамдўстлик мамлакатлари ва республикамиз олимлари, архитекторлари катта рол ўйнаган. Авдотъин Л., Ачилов Ш.Д., Виншу И., Гурулев О., Змеул С. Музычкин В., Моисеева С., Иконников А.Б., Д.У. Исамухамедова., Маханько Б., Новиков В.А., Смоляр И., Турсунов Х.К., Умаров М.У., Хохол Ю.Ф., ва бошқаларнинг китобларини, даврий журналларда чоп этилган илмий мақолаларини ўрганиб чиқиш ва ҳозирги замонавий иқтисодий – ижтимоий ўзгаришлардан келиб

чиқадиган талабларни ўрганиш ушбу ўқув қўлланмага асос қилиб олинган. Қўлланмада ЦНИИЭПграждансельстройнинг қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизмат қилиш тизимини шакллантириш бўйича ишлаб чиққан тавсияларидан фойдаланилди. Бундан ташқари чет эл авторлари Dewey Thorbeck, Joshua Bolchover, Randall Arendt, Joshua Bolchover, John Lin, Christiane Langelарнинг қишлоқ архитектурасини шакллантириш муаммолари кўриб чиқилган китоблари билан ҳам танишиб чиқилди.

Мазкур ўқув қўлланмада – қишлоқ ҳудудларини архитектурвий ташкил қилишнинг замонавий тенденцияларини ўрганиб чиқиб, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатишнинг умумий ривожланиш принциплари асосида аҳолига маданий - маиший хизмат қилувчи муассасалар ва ташкилотларнинг тармоғини шакллантириш, жамоат биноларини таркибини аниқлаш, қишлоқ ҳудудларининг архитектурасини ташкил этишда жамоат марказларининг ўрнини белгилаш ва уларнинг ҳар томонлама меъморий - лойиҳавий ечимларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилинган. Бугунги кунда Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган олий ўқув муассасаларида қишлоқ ҳудудлари ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини меъморий - режали ташкиллаштириш, қишлоқларда жамоат марказларини шакллантиришга бағишланган умумий ва ихтисослаштирилган ахборот ҳамда ўқув материаллари етишмайди. Зарур материаллар кўп сонли китоблар, мақолалар, ахборот варақлари ва обзорларда тарқоқ ҳолда берилган, бундай ҳолат ахборот йиғиш ва уни ўрганишда маълум қийинчиликларни туғдираётгани сабабли ушбу ўқув қўлланма яратилди.

“Қишлоқ аҳоли пунктларининг жамоат марказларини меъморий – лойиҳавий ташкил этиш” ўқув қўлланмаси " Қишлоқ ҳудудларини архитектура-лойиҳавий ташкил этиш” фанининг намунавий ўқув дастури асосида Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган олий таълим муассасасининг 5341000- “Қишлоқ ҳудудларини архитектура лойиҳавий ташкил этиш” йўналиши бўйича таълим олаётган талабалар учун тайёрланган.

Муаллиф ушбу ўқув қўлланмани тайёрлашда ёрдам берган Қашқадарё вилояти “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ директори М.Назаровга, Самарқанд вилояти “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ архитектори С.Амриддиновга СамДАҚИ “Архитектуравий лойиҳалаш” кафедраси архитектура доктори, профессор А.С.Ўраловга, ТАҚИ “Шаҳарсозлик ва ландшафт архитектураси” кафедраси мудири архитектура доктори, профессор М.К. Ахмедовга, архитектура номзоди, доцент, кафедра мудири М.М. Хидировга, катта ўқитувчилар Ў.Маматқулов, С.Маноев ва А.Э Жонузоқовларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

Мазкур ўқув қўлланмани такомиллаштириш бўйича камчиликлар ва таклифларни қуйидаги манзил: Самарқанд шаҳри Лолазор 70, индекс 140047, Самарқанд давлат архитектура - қурилиш институти, "Қишлоқ ҳудудларини архитектура – лойиҳавий ташкил этиш" кафедрасига юборишингизни сўраймиз.

I БОБ. ҚИШЛОҚ МУҲИТИНИ АРХИТЕКТУРА-РЕЖАВИЙ

ТАШКИЛ ЭТИШ

1.1 Қишлоқ муҳитини архитектура - режавий тизим сифатида лойиҳалаш

Давлатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида агросаноат мажмуаларида шахсий мулк турларининг кўплаб янги кўринишларига эришилади. Уларни ташкил қилишнинг янги хусусиятлари пайдо бўлади. Хўжаликларнинг турли хил шакллари ва агросаноат бирлашмалари шаклланади.

Ҳамма хўжаликларнинг асосида (фермер хўжаликлар, ширкатлар, агрофирмалар, бирлашган агросаноат) қишлоқ хўжалиги ёки агросаноат ишлаб чиқариши билан аҳоли турар жойлари, тизими ва ишлаб чиқариш ва умумий хизмат объектлари ва табиий муҳит билан ажралмас бирикиши ётади.

Ҳар бир хўжалик, унинг масштабига боғланмаган ҳолда, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва архитектуравий тизим ҳисобланади.

Ҳар қайси муаммони ечиш инсон қизиқишининг устунлигидан келиб чиқиши керак: хўжаликни танлаш шакллари, фаолиятнинг тури, яратилган маҳсулотни бошқариш, бунинг учун ишлаб чиқариш мақсадида мумкин бўлган энг қулай шарт шароитларни яратиш, яшаш шароити, иш, дам олиш ва ижтимоий – маданий ва маиший таъминланганлиги, яъни уларга мос равишда ташкиллаштирилган бинолар, иншоотлар, мажмуалар, манзилгоҳлар, ҳудудлар яратиш талабини қўяди.

Белгиланган бошланғич ҳолатлар бош йўналишларни аниқлайди, бунда қишлоқ муҳитини архитектура – экологик шакллантирувчи агросаноат мажмуаси бош йўналишнинг асоси ҳисобланади. Унинг таркибига очиқ қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, ёпиқ қишлоқ хўжалик ва агросаноат ишлаб чиқариш

объектлари ва уларнинг коммуникациялари, турли таркибдаги, вазифадаги, ўлчамдаги яшаш манзилгоҳлари, объектлар ва ишлаб чиқариш, аҳолига жамоат ва маданий - маиший хизмат қилиш ва технологиялари, инженерлик тизимлари,

табиатни муҳофаза қилиш объектлари ва рекреациявий маконлар ва

объектларнинг коммуникациялар тизими киради.

Қишлоқ муҳити асосий ва доимий тўртта бош моддий элементдан ташкил топган: ишлаб чиқариш муҳити, турар жой ва ҳаёт муҳити, маданий – маиший ва умумий хизмат кўрсатиш ва мулоқот муҳити, табиий атроф муҳити. Уларнинг ҳар қайсиси ўзининг хусусиятлари, ўзининг сифатлари, ўзининг доимий ва ўсувчан таснифи, ўзининг образи, ўзининг объекти ва ўзининг инсон билан ўзаро фаолиятига эга.

Қишлоқ муҳитининг ҳозирги ҳолатини икки асосий фаолият йўналиши ёрдамида амалга ошириш мумкин. Биринчиси муҳитнинг бор элементларини реконструкция қилиш ва сифат даражасини ошириш. Иккинчиси бор ҳолат билан органик бирликда янги элементларни яратиш.

Қишлоқ муҳитини ўзгартиришнинг шарт – шароитлари. Бугунги кунда турар жойлар муҳитидаги кескин ўзгаришлар, қишлоқ муҳити элементлари тузилишининг тўхтовсиз ўсиш жараёнида – ишлаб–чиқариш, турар жой, инфраструктуралар, атрофдаги табиий ландшафтда яққол кўринади. Қишлоқ муҳитини такомиллаштириш ва ривожлантириш жараёнининг асосий ҳаракатга келтирувчи куч бу Республикамизда ўтказилаётган қишлоқ хўжалигининг аграр ислоҳот қилиниши ҳисобланади. Унинг асосий йўналишлари - бу ер ислоҳоти, қишлоқ хўжалигида хусусий мулк секторининг ривожланиши, нодавлат агросаноат мажмуаларини шакллантирилиши ва уни ичида бозор инфраструктурасини яратилиши, қишлоқнинг ижтимоий тубдан ўзгаришлари ҳисобланади [7].

Кўрсатилган бу йўналишлар қишлоқ муҳитини ҳозирги вақтда ва келажакда ривожлантиришда ва тубдан ўзгартиришда ҳал қилувчи аҳамиятига

эга. Қишлоқ хўжаликларида ижтимоий – иқтисодий база ўзгаради, бу шаклланиш, реконструкция ва ривожланиш жараёнларига кўп янгиликларни киритишга олиб келади.

Ижтимоий – иқтисодий омиллар билан бирга қишлоқ муҳитини тубдан ўзгариш жараёнида экологик муаммолар (муҳофаза қилиш, табиий ландшафтни яхшилантериш кескинлашади) ва илмий – техник масала (илмий техникада эришилган ютуқларни лойиҳалаш ва қурилиш амалиётига жорий қилиш) муҳим ҳисобланади.

1.2. Қишлоқ манзилгоҳларининг келиб чиқиши ва архитектуравий анъаналари.

Қишлоқ манзилгоҳлари ўтроқ халқнинг биринчи тарихий ташкиллаштириб жойлаштирилган маконларига киради. Қишлоқ архитектураси ўзининг ривожланиши ва пайдо бўлишида узоқ ўтмишдан бошланади. Инсоният тарихи давомида ривожланган анъаналар ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Қишлоқ архитекторларининг яратувчилик фаолияти жараёнида пайдо бўлган кўплаб анъанавий принциплари ҳозирги кунда ҳам ўзини аҳамиятини йўқотмайди.

Қишлоқ манзилгоҳларининг пайдо бўлиши, қайта тикланиши ва ривожланиши маъмурий ҳудудлар, туманлар, вилоятлар республика чегарасида ва қишлоқ жойлашув тизими чегарасида аниқланади.

Қишлоқ жойлашув тизими қишлоқ хўжалик ишлаб – чиқаришининг, қишлоқнинг анъаналари ва яшаш тарзидаги ривожланишининг эволюцион жараёнларининг натижаси ҳисобланади. Жойлашувга табиий – иқлим шароитлари, иқтисодий, демографик, экологик ва ижтимоий омиллар таъсир қилади.

Жойлашув тизими қишлоқ манзилгоҳлари ўрнининг тузилиши ва уларнинг аниқ ҳудуд чегарасида хусусиятлари ва функцияларининг ўзаро таъсирини аниқлайди.

Республика вилоятлари ҳудудларини ўзининг масштаби ва хўжаликларнинг ривожланиш даражасига, ишлаб – чиқариш фондлари зичлигига, меҳнат ресурсларининг сонига, яшаш тарзи меҳнат ва дам олиш хусусиятларига қараб *шаҳарсозлик ҳолатини тўртта турга* бўлиш мумкин.

1. Катта шаҳарларга бевосита ёндошувчи табиий ҳудудлар. Улар аҳоли зичлиги зиёдроқ ердан йирик ва ўрта агросаноат ташкилотларини жойлаштиришда юксак даражада унумли фойдаланиши, инвестициялар киритишга имконият қулайлиги, ободонлаштиришнинг юқори кўрсаткичлари ва аҳолининг ҳаракатчанлиги билан ажралиб туради.

2. Катта, йирик ва йирикроқ бўлган шаҳарларга 1,5 – 2 соат доирасида етиш мумкин бўлган табиий ҳудудлар. Бу шаҳар атрофидаги зона транспорт тармоқларининг ривожланганлиги, йирик манзилгоҳларнинг кўплиги шу қаторда қишлоқнинг ҳам кўплиги билан ажралиб туради. Бу зонада боғдорчилик, томорқа билан шуғулланадиган аҳоли турар жойлари йиғилган. Бу зонада жойлаштирилган агросаноат ташкилотлари маҳсулотларини шаҳарга ва шу зонада жойлашган манзилгоҳларга етказиб беради.

3. Федерал ва вилоятга бўйсиндирилган зонадаги магистраллар йўналиши бўйича 2,5 -3 соатли зонада жойлашган йирик регионал марказлар таъсиридаги ҳудудлар. Бу зонада кўпроқ ўртача ва кичик қишлоқ хўжалик ташкилотлари ҳамда фермер хўжаликлари жойлашади.

4. Катта шаҳарлар таъсири чегарасидаги ва нисбатан автоном ривожланадиган *четдаги ҳудудлар*. Бу зоналарда жойлашув тузилиши асосан жойлардаги регионал шароитларга боғлиқ. Бу ерда транспорт тармоқлари яхши ривожланмаган, меҳнатга лаёқатли аҳолининг қочишининг юқорилиги ва аҳолига ижтимоий хизмат қилиш даражасининг пастлиги, уни бартараф қилиш йўллари ахтаришни талаб қилади.

Республика ҳудудидаги табиий иқлим шароитлари, турли одатлар, анъаналар ва маданияти қишлоқ жойлашувининг ҳар хил турларини, жойлашувнинг турли регионал моделлар тизимини аниқлаб беради.

1.3. Қишлоқ муҳитини ўзгартиришнинг ҳудудий аспекти.

Манзилгоҳлар ҳамма вақт ҳудуд билан боғлиқ бўлиб, улар атрофдаги фазовий маконнинг географик, иқтисодий ва ижтимоий мунособатлар яхлитлигининг бир қисми ҳисобланади. Шу вақтга қадар бажарилган лойиҳаларда ҳудудларнинг кўп қиррали ўзига хос хусусиятлари, манзилгоҳларда аҳолининг яшаш шароитлари, этник ўзига хослиги, одамларнинг ўзаро анъанавий умумий мунособатлари, ҳисобга олинмаган. Норматив материалларда одамларнинг яшаш тарзига мос келадиган аниқ яшаш муҳитини шакллантирувчи талаблари инобатга олинмаган. Бугунги кунда атроф муҳитнинг одамларнинг иш билан таъминланганлигини, турар жойлар турлари, хизмат тизими ва ҳоказоларнинг таъсирини ҳисобга олувчи янгича ёндашув керак. Бу вазифа ҳудудларнинг таркибини ва уларнинг аниқ жойларини иерархик даражага ажрата билиш тўғрисидаги билимларга асосланган. Булар агломерация, район, хўжалик ва объектнинг даражаларидан иборат [20].

Агломерация даражаси. Режавий урбанизация аҳолига ишлаб чиқаришни, қишлоқ хўжаликни, яшаш, меҳнат қилиш ва дам олишни ривожлантиришнинг қулай шароитларини ажратишга имконият беради.

Район даражаси. Районни режалаштиришни амалга оширувчи зонадай қаралади. Районни режалаштириш лойиҳалари табиий, умумий ва ишлаб чиқариш потенциалидан келиб чиққан ҳолда, чегараларда эркин фаолият кўрсатишни бошқарувчи инструментга айланиши керак.

Хўжалик даражаси. Боҳолашнинг объективлиги эвазига, турига боғлиқ бўлмаган бошланғич ишлаб чиқаришни қайта ишлаш маркази ва ижтимоий ҳаётнинг бошланғич маркази, хўжаликни ички архитектура – лойиҳавий ташкиллаштириш – бу ҳудудий режалаштиришнинг зарур элементи ҳисобланади. Ички хўжаликнинг режасини ишлаш шарти – бу табиий - ландшафт ва маълум бир аниқ жойнинг ижтимоий – иқтисодий ҳолатини инобатга олиш ҳисобланади.

Объектнинг даражаси. Объектнинг муаммоси манзилгоҳларнинг сермазмун қиёфасини ўз ичига олади – яъни уларни режавий ташкил этиш, қурилишнинг усуллари ва турар жой биноларининг турлари, умумий хизмат қилиш объектларининг таркиби ва жойлашуви, манзилгоҳларнинг ишлаб чиқариш функцияси ва унинг кўриниши тушунилади. Манзилгоҳларнинг шаклланиш принциплари мафкуравий кўрсатмалар таъсирида амалга оширилади. Масалан бир вақтлар шаҳар туридаги уйлар ва қурилишда шаҳар принципи, бошқа вақтда – бир - икки қаватли уйлар томорқалари билан қўлланган. Келажакда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 10 январдаги Фармони ва 2018 2 февралдаги ПҚ -3502 – сон қарорини ижро этиш юзасидан, шунингдек, 2020 – 2022 йилларда маҳалла фуқаролар йиғинлари ҳудудларининг бош режа лойиҳалари ишлаб чиқиши билан бир вақтда қишлоқ (овул) аҳоли пунктларини батафсил режалаштириш лойиҳалари ҳамда ёндош маҳаллаларни шаҳарсозлик жиҳатидан ривожлантириш схемалари ишлаб чиқиши керак. Шу билан бирга 23 та шаҳар ва 994 шаҳар поселкаларини бош режалар билан таъминлаш зарурлиги талаб этилган. Ушбу дастурни амалга ошириш борасида ҳозирги кунда ва келажакда шаҳар типдаги қишлоқларга урбанизацияни киритилиши, аҳоли турар жойларида кўп қаватли турар жой биноларини ҳам қуришни тақозо этмоқда.

Манзилгоҳларнинг сермазмун қиёфасини билиш ва шакллантириш – бу демак уни қишлоқнинг тарихий хусусиятлари асосида яхлитликнинг ажралмас бир қисми сифатида ечиш керак дегани, унда ҳамма функционал элементлар, на фақат ишлаб чиқаришда, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам узлуксиз боғланиши керак. Қишлоқ манзилгоҳларининг мазмуни аниқ уюшмаларнинг, бир хил бўлмаган урбанизацияни тарқалиши ва меҳнат тарзининг ўзгариши натижасида бир хил бўлмаган маданият ва турмуш тарзига асосланган.

Ҳудуд ҳар қайси даражада ўзаро боғланган тизимнинг таркибидан йиғилади – булар табиат, жойлашув, ишлаб чиқариш, инсон.

Табиат. Асосий муаммо – бу табиат ва урбанизациянинг нисбати. Илмда

табиатни сақлаш ва уни аниқ бир мақсадда мукаммаллаштириш, урбанизацияга ҳилоф равишда эмас, балки уни фақат режавий амалга оширилишида деган тасаввур ривожланмоқда. Табиат муҳитини бошқариш имкониятларини ишлаб чиқиш асосида илмда “табиат каркаси” ва “ландшафтни полярлаш концепцияси” тушунчаси пайдо бўлди [20].

Экологик мажмуавий ёндошишга асосланган ландшафт турлари ташкил топмоқда: муҳофаза қилинувчилар ва рекреациялар, ишлаб – чиқариш, яшаш жойлари, манзилгоҳларнинг табиий зоналари, шаҳар атрофи, очик зоналар ва бошқалар. Табиий ва антропоген ландшафтларни бундай тушуниш табиатнинг бир хил бўлмаган ҳолатини ва тенглаштирувчи экотизимининг градациясини белгилашга имконият беради.

Жойлашув. Назария жойлашув тизимини икки хил талқин қилади: манзилгоҳларнинг иерархик тизими манзилгоҳларнинг катталигигига (даражасига) мос ўзаро боғланувчи майдонларга эга бўлган “нуқталар” тизими сифатида қаралади. Шу билан бирга алоқа боғлашга интилиш – бу меҳнат ресурсларининг жойини ўзгартириши, хизмат ва меҳнат марказларига ҳаммабоп транспорт алоқаларидан фойдаланиш бўлади. Бу абстракт талқин қилишда ижтимоий ва иқтисодий жараёнларга таъсир қилувчи нуқталар – манзилгоҳларни ўраб олган муҳит ҳисобга олинмайди [20].

Жойлашувни талқин қилишнинг иккинчи йўли – манзилгоҳларнинг ички мазмунини аниқлашга йўналтирилган ва манзилгоҳлар ҳудудини ижтимоий жараёнлар тугуни деб қаровчи ижтимоий талқин қилишдан иборат (шарҳланиш). Биринчи ўринда табиатдан фойдаланиш, санитар нормалар, демографик чегара ва ҳоказолар бўйича қабул қилинган чекланишларга тўғри келадиган мақсадли ижтимоий функционал программалар олдинга сурилади.

Ижтимоий ёндошиш аҳолини жойлашув ва хизмат қилишни ташкиллаштиришнинг иерархик тизимидан манзилгоҳларнинг тутган ўрнига қарамай яшаш даражаси ва сифатининг тенглигидан келиб чиқади. Бу

вазифаларни ечиш хизмат қилиш тизимини ўзгаришида, тизимнинг элементларини истеъмолчига яқинлаштиришда ва алоқа, транспорт воситаларининг манзилгоҳларнинг ўзаро боғлиқлигини ўсишини таъминлаш мақсадида ривожланишида, мутахассислаштирилган марказларни ривожланишида кўринади.

Ишлаб – чиқариш. Қишлоқ хўжаликнинг ишлаб – чиқаришини ташкил этиш яхлит районлар принципи асосида қурилиши керак. Унда табиий ва ижтимоий - иқтисодий муҳит билан боғланганлигига қараб, ишлаб – чиқаришни ташкил қилишнинг у ёки бу шакли устун келади. Ишлаб – чиқаришни ташкил қилишнинг ижтимоий вазифаси аҳолини тўлиқ ва турли хилдаги иш билан таъминлашга ёрдам беришга йўналтирилган бўлиши керак. Бунинг учун асосий ишлаб – чиқариш билан бир қаторда аграр бўлмаган ва мавсумий - ўрнини тўлдирувчи ишлаб - чиқаришни ривожлантириш керак.

Инсон. Худудни ижтимоий ташкил қилиш аспектларининг асосий мақсади жойлаштиришнинг энг қулай вариантларини танлаш ва ҳаётий фаолиятнинг турли элементларини ўзаро боғлашдан иборат.

Ҳозирги кунда амалда лойиҳавий вазифаларни ечишда худудларни ва манзилгоҳларни ташкил қилиш учун асос қилиб берилган маълумотлар олинади: ишчи кучи манбалари, ижтимоий гуруҳлар таркиби, нормативдаги аҳоли сони ёки ижтимоий объектларнинг қуввати. Лекин бундай ёндошиш қўлланиладиган қадриятлар, маданият, анъаналар билан боғланган аниқ талабларнинг реал шаклланиш жараёнини кўрсатмайди.

Яшаш фаолиятини маконда ижтимоий ташкил этишга янгича ёндошиш учта таркибий қисмнинг яхлитлиги сифатида кўрилиши керак: яшаш муҳити (инсон саломатлиги), ҳаётий фаолият соҳаси (иш, турмуш тарзи, дам олиш, таълим, тарбия, мулоқот), ижтимоий гуруҳлар хусусиятлари (оила, қўшничилик, қўшнилар гуруҳи, этномаданият жамоаси).

Атроф муҳитининг ҳаётий фаолияти таркиби билан меҳнат қилиш характерининг бир – бирига мос тушиши яхлит ижтимоий программани ташкил этади. Бунинг таркибида биринчидан инсоннинг атроф муҳитдаги яшаш

фаолиятига таъсир қилувчи ечимларни қабул қилишдан узоқлашганлиги сабали, умуман яшовчилар учун эмас, уларнинг ҳаммага оид бўлган ижтимоий – ҳудуди учун лойиҳалаш ва қуриш зарурлиги, иккинчидан алоҳида манзилгоҳларни эмас, умуман яхлит муҳитни лойиҳалаш керак. Бу маълум функцияни бажарувчи манзилгоҳларни фақат оптимал жойлаштириш эмас, балки ҳудуд ва манзилгоҳларни мукаммал бирлаштириб лойиҳалаш керак деган хулосани беради.

Шундай қилиб, лойиҳачи инсон ва муҳитнинг ўзаро таъсирини билиши зарур. Муҳитни билиш – бу биринчидан, маълум яшаш тарзига қўйиладиган қимматли кўрсатмаларни ва атрофдаги маконнинг рамзий белгиларини билиш; иккинчидан, аниқ ижтимоий жамоанинг маданиятини ва инсон ҳаётининг аниқ бир тизимдаги ҳаётий характериға тегишли қимматли – рамзий тузилишларини ажрата билиш; учинчидан ҳозирги кунда анъанавий қадриятларни уларни ривожлантириш йўли билан муҳимлигини билиш.

Муҳитни билиш унинг қуйидаги типологик таркибларини ўз ичига олади: табиат, жойлашув, ишлаб - чиқариш, ижтимоийлаштириш.

Табиат. Табиий ташкил этишнинг бош принципи ҳамма ландшафтнинг ва бутун табиатнинг қимматига асосланган. Табиий муҳит типологиясининг асосий белгиси бўлиб унга инсоннинг аралашуви ҳисобланади. Бу аралашувнинг натижасида шаҳар агломерациясига характерли бўлган ландшафтнинг асосий турларини ажратиш мумкин: табиий – табиат; агроландшафт (қишлоқ хўжалик, ишлаб - чиқариш рекреацияси); яримшаҳар (агросаноат, кичик шаҳар); шаҳар (антропогенли).

Уларнинг ҳар бирида маконни ўзлаштиришнинг ўзига хос ифодали усуллари топилиши керак: табиат ва архитектура иншоотининг мувофоқиятли бирлашуви; тарихий қимматга эга бўлган қўриқхоналарни сақлаш; шаҳар ва қишлоқларнинг маданияти, ҳалқнинг фольклор ва маънавий маданияти билан боғлиқ участкалар ва ансамблларға акцент бериш.

Жойлашув. Жойлашув тизими одамларнинг ҳаёт даражаси унинг турли

сифати билан барча тизимларда ҳаёт даражаси тенг бўлиши керак бўлган принципдан келиб чиққан ҳолда шаклланиши керак. Бу принципда ҳар бир тизимнинг қиймати аниқлаб олингандан сўнг, шу қийматга боғлиқ ҳолда хизмат қилиш, савдо, таълим, меҳнат фаолияти ташкиллаштирилади.

Жойлашув турлари, бир томондан, ўзаро таъсир қилувчи рационал жойлашув ва ишлаб чиқаришни технологик ташкил қилишни яшаш жойлари ва одамларнинг дам олиши ва уларнинг имконият борица ўзаро яқинлашувига асосланган бўлиб, иккинчи томондан у урбанизация зоналари билан табиий муҳитга кириб кетган, сақланган, тикланаётган ва қайтадан яратилаётган аҳоли манзилгоҳларининг жойлашув тизимини узвий боғлиқлигини аниқлайди.

Гуруҳли жойлашув тизими табиий зич жойлашган манзилгоҳларнинг ижтимоий –иқтисодий алоқалари “майдони” ичида шаклланиб жойлашувнинг қобиғини ҳосил қилади. Қобиғнинг зичлиги ва унинг иерархик ривожланганлиги табиий қишлоқ ҳолатидан то шаҳар каби урбанизациялашган жойлашув тизимини аниқлайди [20].

Жойлашув маданияти жойлашув турлари ва тизими нуқтаи назаридан ижтимоий – иқтисодий жараёнларнинг яхлит чегаралари зонасида кўриб чиқилади. Жойлашув маданияти тарихий манзилгоҳларни, манзилгоҳлар гуруҳи ва уларнинг анъанавий кўринишининг шаклланишини ўз ичига олади.

Ишлаб – чиқариш. Ишлаб – чиқариш ҳудудларининг типологик тузилиши табиий ер қобиғи ва ишлаб – чиқариш ва қайта ишлаш марказлари тизимини ташкил қилиш билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Шунга қараб уларнинг вазифаси табиатни (иқлим, ер, сув), ташкил қилишни (ихтисослаштириш, оптимал жамлаш, бирлаштириш) ва инсонни (меҳнат шароити ва турмуш) ўзаро боғланиши билан аниқланади.

Ишлаб – чиқариш маданияти – бу тарихан юзага келган қишлоқ агросаноатини шаклланиш принципларини ва бу ландшафтда ишлаб чиқариш иншоотларини жойлаштириш усуллариини ўз ичига олган атроф муҳит

маданиятидир. Бу меҳнат маданияти бўлиб ишлаб –чиқариш муносабатларининг ривожланишини , ишлаб – чиқаришда инсонни тўлиқ хизмат билан таъминлашни ташкил қилишнинг даражасини акс этдиради; бу ишлаб – чиқариш биноларининг архитектураси ва дизайнини, асбоб ускуналари, машиналар, иш кийимларини ўз ичига олган иш жойи ва меҳнат қуролининг маданияти.

Инсон. Ижтимоий муҳит типологиясини шакллантиришнинг дастлабки шартлари бўлиб шаҳар ва қишлоқ ҳаёт тарзининг тенглиги бўлади. Қишлоқда яшовчи киши учун ўзининг ери ва табиатида яшаш қиймати устунлик қилади, шаҳарда яшовчи учун эса меҳнат жойининг турлилиги, маданият ва маълумот олишга тўла бўлган марказда яшаш устунлик қилади.

Ижтимоий тузилиш этник, қўшничилик, оилавий, ёшига қараб ва касбий гуруҳлардан ташкил топган. Бу дегани инсонларнинг ҳаёт тарзи ижтимоий функция тузилиши сифатида уй жойда, меҳнат, мулоқот, хизмат ўқиш ва тарбия олиш ижтимоий маконларида ўтади. Манзилгоҳларни фазовий маконда ташкил қилиш ижтимоий маконларни қўшиб олиб боришга ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳам макон ва ҳам вақтда кечадиган ўзаро таъсирига боғлиқ . Бу маконларни ташкил қилиш эса одамларнинг ҳаёт тарзидан келиб чиқади.

Одамлар жамоасининг маданиятини тушуниб етиш - бу яхлит ҳаёт тарзи муҳитини ажратиш, унинг рамзий қийматлари ва инсоннинг маънавий моҳиятини тушунишдан иборат.

Бугунги кунда ҳудудларни бошқариш фаолиятини йўлга қўйишнинг янги услублари керак. Бунга муҳит типологияси киради. Муҳит типологиясининг ҳамма даражада шаклланишининг шартлари объект – манзилгоҳ даражаси ҳисобланади ва қуйидагилардан ташкил топади:

1) кўринадиган макон чегарасидаги муҳит тури. Бунда табиатни ландшафтни ҳолати, кўзга узоқдан кўринадиган қийматли аҳамиятга эга бўлган ландшафт элементлари, табиий ва сунъий элементларнинг нисбати, архитектуравий акцентлар, уларнинг ландшафт композициясида ўрни,

катталиги, тарихий объектлар муҳитини сақлаш шароитлари, умуман табиат ва ер асосига қўйиладиган оғирлик меъёри аниқланади;

2) жойлашув тури тизими ва бу тизимда манзилгоҳнинг ўрни яратадиган шароитлар. Бунга манзилгоҳларнинг тарихий маданий аҳамияти, ҳамда ҳудудга хизмат қилувчи, таълим, маданият, дам олиш, медицина киради.

3) қишлоқ хўжалик ҳудудларининг ихтисослаштирилган ишлаб – чиқариши, ишлаб – чиқаришни рельефни ҳисобга олган ҳолда жойига ўрнатиш, турар жойгача бўлган сув оқиши ва дарё оқими масофаси, турли вазифани бажарувчи ташкилотлар қувватининг меъёри, тарихий объектлар зонасига ишлаб – чиқаришни жойлаштириш билан боғлиқ бўлган чеклашлар;

4) ҳаётий муҳит тури: шаҳар, ярим шаҳар, қишлоқ; ижтимоий маконларни тузилиши ва хизматни ташкил қилиш тури, таълим, маданият ва ҳоказолар;

одамлар жамоасининг маданиятини сақлаш учун керак бўлган талаблар.

Манзилгоҳларнинг мазмунли ташқи кўринишини шакллантириш учун муҳит тури маконнинг предмети ҳолатини акс этдирувчи қимматли образлар билан белгиланган бўлиши керак.

1.4. Қишлоқ муҳитини ривожланишининг замонавий тенденциялари.

Республикамизнинг тезкор иқтисодий ривожланиши ишлаб – чиқариш мунособатларининг характериға ва агросектордаги ишлаб чиқаришга сезиларли даражада таъсир қилади. Шунинг учун қишлоқ муҳитини ташкил қилиш муаммолари – унинг турли даражадаги ташкил қилинишида – ҳудудий, шаҳарсозликда ва объектли бўлиб турар жой, ер ва ишлаб – чиқариш билан жуда яқин боғланган тизим сифатида қараб чиқилиши керак.

Колхоз – совхоз қишлоқларидан фермер хўжаликларининг турли шакллариға ва ерга хусусий эғаликнинг йирик ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлари таъсирида, қишлоқ муҳитини ривожлантириш муаммолариға

табиатнинг ва архитектуравий – лойиҳалашнинг объекти сифатида янгича қараш имконини беради.

Оммавий иерархиядан маҳаллий тизимлаштиришга ўтиш – қишлоқ жойлашувининг ҳозирги кундаги бош йўналиши ҳисобланади.

Кўп йиллар давомида қишлоқ хўжалиги йўналишида ўтказилган сиёсат аниқ тузилган қишлоқ жойлашуви тизими ва қишлоқ жойларининг муҳитини ташкил қилишга олиб келди. Қишлоқ манзилгоҳларининг тизими аниқ иерархик схемада қурилган: туман маркази – марказий хўжалик – марказий хўжаликларнинг бўлимлари, бригаданинг қишлоғи – ва дала шийпони. Аҳолига хизмат қилиш – ижтимоий инфраструктура аниқ хизмат доирасига эга бўлган давлатга қарашли уч зинали схема асосида қурилган. Архитектуравий лойиҳалаш объектлари туманни режалаштириш, марказий қишлоқ ва кам ҳолларда қишлоқ бўлимлари бўлган. Турар жой бинолари ва маданий - маиший хизмат объектлари кўп ҳолларда типовой проектлар асосида уч даражали хизмат тизими мўлжаллаб қурилган. Намунали қишлоқларни лойиҳалашда архитектура нуқтаи назаридан қизиқарли ечимлар берилган.

Қишлоқ муҳитини ҳудудий даражада кескин ўзгарган тенденциялари билан ташкил қилишда ҳал қилувчи калити ва омиллари қуйидагилар ҳисобланади: қишлоқ иқтисодиётининг кўптарзлилиги; ерга хусусий мулкчилик эгалиги; қишлоқ хўжалиги ишлаб – чиқаришини ва қишлоқ ҳаётини бошқаришнинг давлат қарамоғидан чиқарилиши.

Аҳоли манзилгоҳларини ҳамма ишларни ўз ичига олган зоналаш принциpidан функционал зоналарни ва объектларни ёйиб жойлаштиришга ўтиш қишлоқ манзилгоҳларини режалаштиришнинг бош тенденцияси ҳисобланади. “Обод қишлоқ “ дастури бўйича амалга оширилаётган лойиҳа таклифлари бу тенденциянинг Республикамиз қишлоқ аҳоли пунктларини лойиҳалашда кенг қўлланилаётганлиги мисол бўлади. (“Обод қишлоқ” 274–288 бетлар)

Қишлоқ хўжалиги ишлаб – чиқаришининг кўптарзлилиги (шахсий хўжалик, фермер хўжаликлари, жойларни ижарага олиш, жамоа хўжаликлари)

йирик ишлаб чиқаришни, ташкилотларни жойлаштириш учун катта ҳудудларни эгаллашга имконият бермайди. Бундай ҳолат қишлоқ манзилгоҳларини турар жойлар, ишлаб чиқариш, умумий ва рекреациявий зоналарни муфассал зоналарга бўлиш эҳтиёжини истисно қилади.

Иқтисодий ва ижтимоий нуқтаи назардан қишлоқ хўжалигини ишлаб – чиқариш ўрта, кичик ва микроташкилотлар базасида амалга ошириш бошланган. Буни натижасида бирлаштиришнинг кўпдан кўп турли шакллари, бир жойга йиғиш, турар жой, ишлаб – чиқариш, бизнес ва хизматни блокировка қилиш ва бирлаштириш имкониятлари пайдо бўлади.

Янги ижтимоий – иқтисодий шароитлар қишлоқ манзилгоҳларининг асосий элементларини ёйиб жойлаштиришга имконият беради. Буларга ҳудуд, аҳолига хизмат қилиш объектлари, рекреация ҳудудлари, баъзи бирларининг иккинчисига то уларни тўлиқ киришиб кетгунича бўлган ҳолати киради.

Мажмуаларни йириклаштиришдан кўра муҳит масштабига келтириш – қишлоқ объектлари архитектурасида бош тенденция ҳисобланади.

Ўтган даврда асосан қишлоқларнинг бош планлари, ишлаб чиқариш ва жамоат мажмуалари ва иншоотлари йириклаштириш таъсири остига олинган. Турар жойларга нисбатан йириклаштириш эса долзарб муаммоларга кирмаган. Ҳозирги кунда қишлоқ бинолари ва комплексларини лойиҳалашда қуйидаги тенденциялар кўриняпти:

- типовой проектлар ўрнига жойлардаги шароитларни ҳисобга олиб индивидуал лойиҳалашга ўтиш;
- буюртмачиларнинг бинонинг қулайлигига ва экологиясига, инженерлик коммуникациялари билан таъминланганлигига талабларининг кучайиши;
- қишлоқ объектларининг экологик муаммоларини мажмуавий ечиш-чиқиндисиз хўжаликлар (хусусий хўжаликлар, фермер хўжаликлари), табиий энергия манбаларидан турмуш тарзи ва ишлаб – чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиш;

- бино ва иншоотларнинг қуввати, ўлчами, вазифаси ва ижтимоий мансублигига қараб турларининг кўпайиши;

- миллий халқ архитектурасини қайтадан тиклашга интилиш;

- индустриал тайёрланган кенг номенклатурадаги конструкциялар ва қурилиш материаллари ҳамда жойлардаги қурилиш материаллари имкониятларидан фойдаланишнинг зарурлиги.

Ҳозирги замон шароитларида қишлоқ муҳитини жойлашув даражасида ташкил қилиш қуйидаги характерли чегараларга эга бўлади:

- қишлоқ жойларига миграция жараёнининг жонланиши қишлоқ манзилгоҳларининг типологиясини ўзгаришига имконият беради;

- функционал вазифаларни қайтадан кўриб чиқиш жараёнлари кетяпти, мавжуд қишлоқларни қайта тиклаш ва янги ерларни ўзлаштириш – ўсиб бораётган маҳсулотларга, уларнинг кўтарилаётган нархлари билан истеъмолчиларнинг таълабини ошиши;

- ер қийматини бозор механизмига ўтишини шакллантиришни бошқариш, ишлаб чиқаришнинг ўзининг шаҳарни шакллантиришдаги ва шаҳарни шакллантирувчи функциясини бажаришдаги етакчи ролини йўқотиши билан бирга давом этади;

- манзилгоҳларни йириклаштириш унга тўғридан - тўғри тескари бўлган тенденциясига алмашади: катта бўлмаган манзилгоҳларнинг на фақат ишлаб - чиқариш базасида, балки бошқа омилларни (дам олиш, туризм, спорт, таълим, бизнес ва бошқалар) ҳам ҳисобга олган ҳолда яратилиб ёйилиб жойлашиши устун келади;

- ижтимоий бўлиниш ва манзилгоҳларнинг янги турларини шакллантириш турар жойлар, жамоат ва ишлаб – чиқариш бинолари номенклатурасини, уларнинг турлари ва лойиҳалаш нормаларини қайтадан қараб чиқишни талаб қилади;

- жамиятнинг демократизациялашида ва жойлардаги ўз-ўзини бошқаришнинг фаол даражаси шароитида қишлоқлараро алоқаларнинг мазмуни ва тузилиши ўзгаради. Бу алоқалар иерархик муносабатларни

йўқотади ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик ва ўзаро фойдали мунособатларга олиб келади. Шундай қилиб умумий иерархик манзилгоҳлар ўрнига уларнинг локал гуруҳларини ёки на фақат ишлаб – чиқариш белгиси, балки кўпгина бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинадиган бутун бир тизимни пайдо қилувчи тенденция шаклланади.

- йирик ишлаб-чиқаришни инкор қилиш, ўрта ва кичик қишлоқ хўжалик ташкилотларига ўтиш манзилгоҳларнинг тузилишида йирик ишлаб –чиқариш зонасини рад этиш имконини беради. Аста секин устувор бўлган манзилгоҳлар ҳудудини функциявий зоналарга бўлишдан чекиниш ва уларнинг ҳамма жойида ҳам турар жойлар, ҳам ишлаб – чиқариш, ҳам ижтимоий инфраструктура элементлари бор бўлган манзилгоҳларни режалаштириш ва қуриш модули принципига ўтиши тенденцияси пайдо бўлади. Қишлоқ ҳудудларини муфассал зоналаш принциpidан ёйилиб жойлашган зоналар ва объектлар принципига ўтиш билан алмаштирилади.

Қишлоқ манзилгоҳлари жойлашувининг узоқ давом этган ривожланиш эволюцияси ва кейинги асрлардаги ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар

қуйидаги жойлашув системасига олиб келади:

а) анъанавий қишлоқ манзилгоҳлари, булар қишлоқ хўжалик районларига характерли бўлган, кўпроқ аграр функцияни бажарувчи қишлоқлар. Бу гуруҳ манзилгоҳлари таркибига қуйидаги қишлоқлар киради:

- узоқ вақт давомида тарихан шаклланган ва ҳозирги вақтгача сақланиб қолинган қичик қишлоқлар;

- ўртача ва йирик ўлчамли манзилгоҳлар, илгариги колхоз ва совхозларнинг марказий қишлоқлари. Улар режалаштирилган иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда, тарихан шаклланган қишлоқларни реконструкция қилиш йўли билан бош план асосида қурилган;

- янги ҳудудларда қурилган қишлоқ манзилгоҳлари ва илгариги колхоз ва совхозларнинг марказий қишлоқлари. Улар ҳозирги кунда хўжаликларнинг янги кўринишдаги маркази бўлиб - акционерлик жамоалари, ширкатлари,

кооперативлари, агросаноат ташкилотлари ва бирлашмалари сифатида ишламоқда;

- кам қаватли турар жойли қишлоқлар – коттеджли қишлоқлар - йирик ва ўрта шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари атрофидаги турғун манзилгоҳлар;

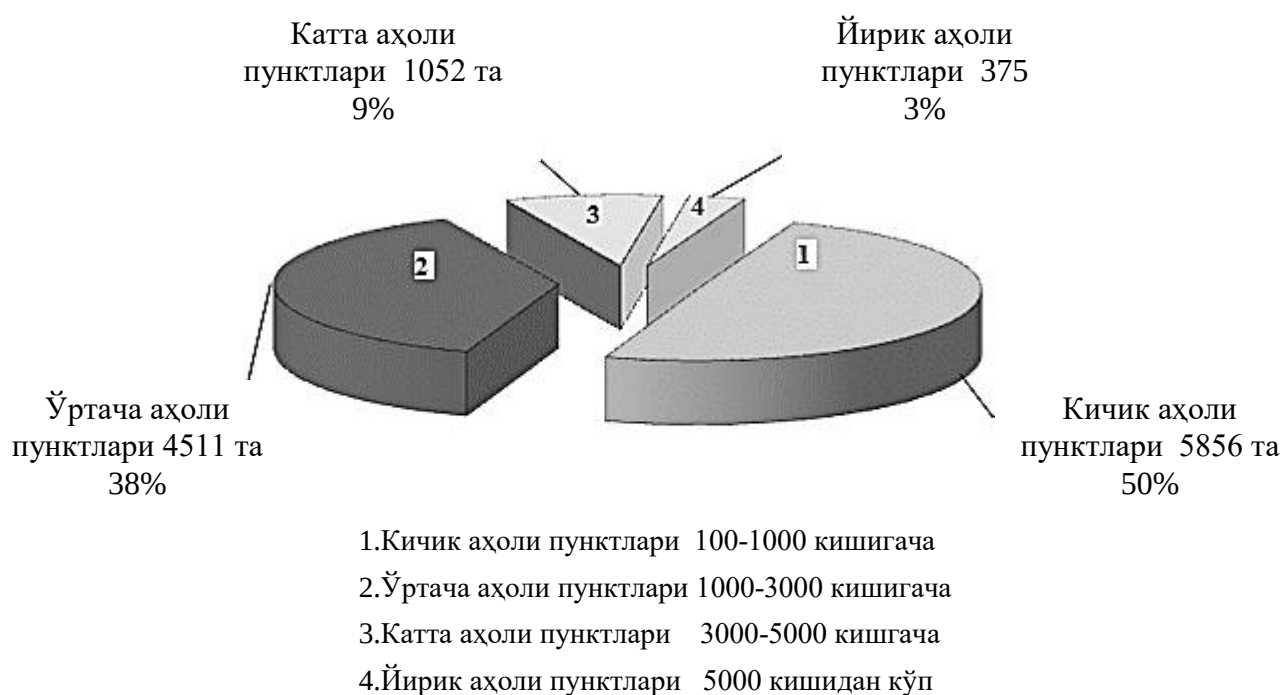
- фермер хўжаликлари манзилгоҳлари – бўш ерларда ёки йўللарга яқин жойлаштириладиган янги турдаги катта бўлмаган қишлоқлар;

-эксклюзив характердаги манзилгоҳлар – улар шаҳарлар таъсири доирасида ва қишлоқ хўжалик фаолияти билан боғланмай юзага келади.

Қишлоқ манзилгоҳларига, аҳолиси асосан қишлоқ хўжаликда ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган қишлоқлар киради.

Республика ҳудудида жойлашувнинг бир текисда бўлмагани сабабли аҳоли жойлашган ҳудудлардаги шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг тақсимланиши ҳам бир хил эмас (1.1-расм) [29].

Ўзбекистон ҳудудидаги ландшафт-иқлимий шароитлар аҳоли жойлашувидаги хилма-хилликни ва унинг чизикли-туғунли тузилмаси шаклланишини шартлаб берди. Республикадаги арид иқлим шароитида ва ўрта тоғли ҳудудлардаги дарё водийлари, шунингдек тоғ олди ҳудудларга

1.1-расм. Ўзбекистон Республикасидаги қишлоқ аҳоли пунктларининг градациялари [29]

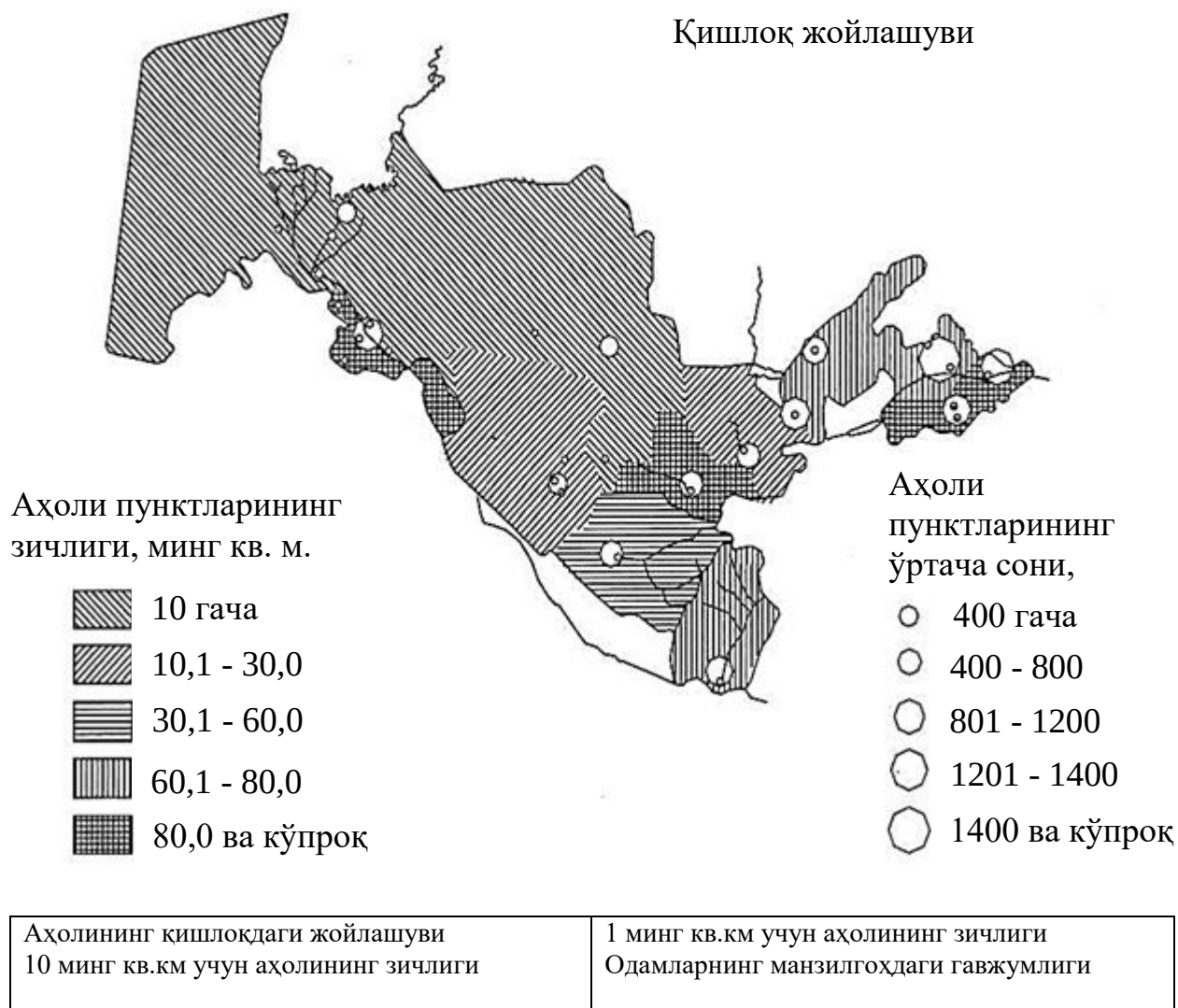
Йирик аҳоли пунктлари – 375 та	- аҳоли сони 5000 дан кўп
Катта аҳоли пунктлари -1052	-аҳоли сони 3000дан 5000гача
Ўртача аҳоли пунктлари – 4511 та	- аҳоли сони 1000 дан 3000 гача
Кичик аҳоли пунктлари – 5856 та	- аҳоли сони 100 дан 1000 гача

аҳолининг жойлашув ареаллари сув захиралари етарлича бўлган текисликлар

ва ўрта тоғли ҳудудлардаги дарё водийлари, шунингдек тоғ олди ҳудудларга

боғлангандир. Қишлоқ ҳудудлари хилма - хил жойлашуви билан характерланади. 10 -100 кишилиқ манзилгоҳлар ва кичик қишлоқлардан тортиб 6-10 минг кишилиқ ва аҳолиси ундан кўпроқ бўлган йирик қишлоқларгача бўлади (1.2 - расм) [29]. Манзилгоҳлар тизимида тарихий хўжалиқ фаолияти, табиий - иқлим, ишлаб - чиқариш, иқтисодий шароитлар урбанизация жараёнлари, ҳудудларни ўзлаштириш жараёни, инженерлик ҳолати ва транспорт инфраструктуралари ўз аксини топади. Юқорида келтирилган жараёнлар жойлашув турларининг классификациясига мос келадиган зоналарга бўлиш, хизмат қилиш тизимини регионал ҳудудлардаги

аниқлаш ўзига хос хусусиятларини, бинолар ва иншоотлар тармоқларининг меъморий ўлчовларини табақалаштиришнинг асоси бўлиши мумкин.

1.2-расм. Аҳолининг қишлоқдаги жойлашуви [29]

1.5. Қишлоқ муҳитини ривожлантириш ва шакллантиришнинг регионал хусусиятлари.

Қишлоқ муҳитининг объектларини архитектуравий лойиҳалаш бор ҳолат хусусиятларига аҳамиятли даражада боғлиқ. Умуман олганда қишлоқ манзилгоҳлари ўзининг ривожланишида умумий тенденцияга ва регионал хусусиятларга эга.

Регионал хусусиятлар жойлашув тузилишига таъсир қилади; яшаш ва

қурилиш жойларини режалаштиришга; уйни олдидаги участкаларни ташкил қилишга; турар жой бинолари турлари ва уларни функционал – режавий тузилишига; қишлоқ аҳолисига хизмат қилиш тизимига; бутун бир манзилгоҳнинг жамоат марказини киритилган ҳолда унинг объектлари ва жамоат маконларини архитектурасига, шу билан бирга ижтимоий объектларнинг ва ишлаб – чиқариш инфраструктурасининг тарқок жойлашганлигига; ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти объектлари қурилишига ва режалаштиришга таъсир қилади.

Республикамиз ҳудудларида қишлоқ турларининг жойлашувини зоналарга бўлиш қишлоқ аҳолисига хизмат қилишни шакллантиришдаги регионал фарқларни аниқлашга ёрдам беради.

Республикамиз ҳудудининг 70% чўл, ярим чўл, қолган қисми ўрмонсиз тоғли ҳудудлардан иборат. Аҳолининг асосий қисми суғориладиган, деҳқончилик қилиш мумкин бўлган зоналарда яшайди. Ривожланган ва шаҳарларнинг ривожланиш жараёни кўпроқ бўлган ҳудудлар республикамизнинг шарқий қисмида, камроқ ривожлангани янги суғориладиган ерларда, Қизил қум ва Қарши чўлларида жойлашган (1.3- расм).

1.3- расм. Шаҳарсозлик мақсадлари учун ҳудудларни ландшафт - иқлимий районлаштириш. ШНҚ 2.07.01-03 [38].

- 1- чўллар; 2 - қайта ўзлаштирилаётган ерлар; 3 - саҳро билан ўралган воҳалар; 4-тоғ этагидаги водийлар; 5 - адирлар; 6 – тоғлар.

1.4 – расм. Ўзбекистон республикаси қурилиш – иқлимий зоналарининг картаси. КМК 2. 01.01-94 [37].

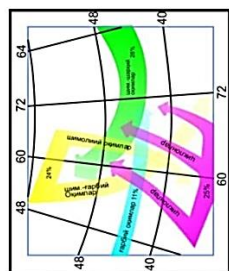
Табиий иқлим шароитига қараб Ўзбекистон ҳудудларини гуруҳларга бўлиниши

1 Худуд		11 Худуд		111 Худуд	
Иқлими кескин бўлган худудлар		Иқлими мутаъдил худудлар		Иқлими ўта кескин худудлар	
вилоят		вилоят		вилоят	
А	Б	А	Б	А	Б
Қорақалпоқ автоном республикаси	Хоразм Қорақалпоқ А Р	Самарқанд Тошкент Наманган Андижон Фарғона	Сирдарё Жиззах Самарқанд Навои	Бухоро Қашқадарё Сурхандарё	Навои

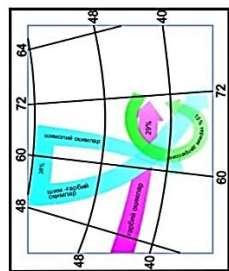
Республикаимизнинг турли худудларида шаклланган жойлашув ўзига хос хусусиятга эга. Суғориладиган худудлардаги жойлашув эски ва янги суғориш жойларида ўзига хос шакллarga эга. Эски суғориладиган худудларда, қишлоқ хўжалигининг ишлаб – чиқаришдаги тезқорилиги билан, кичик қишлоқлар, фермер хўжалик ва манзилгоҳлар тарихан шаклланган. Бу худудда аҳолининг

зичлиги катта, 1кв кмга 300 кишигача тўғри келади [8]. Суғориладиган худудларда тарихан аҳоли, меҳнат қилинадиган ерлар атрофида жойлашади. Охириги вақтларда жойлашув тизимида аҳолини битта қишлоқда, маълум бир хўжаликда йиғиш таркиби амалга оширилмоқда. Янги ўзлаштириладиган ерлар режали қурилиш ва аҳоли турар жойлари ўлчамларининг йириклиги билан характерланади: бир ерга тўпланган ва гуруҳли жойлашув шаклидан иборат. Чўл ва ярим чўл худудларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш фаолияти йўналиши лалмикор деҳқончилик ва яйловлардаги чорвачилик ҳисобланади. Бу ерларда шаклланган маконли жойлашув модели катта ва кичик қишлоқлар борлиги, транспорт тармоқларининг енгиллашганлиги билан характерланади. Чорвачилик худудларидаги ўртача зичлик 1кв кмга 5 – 10 киши,

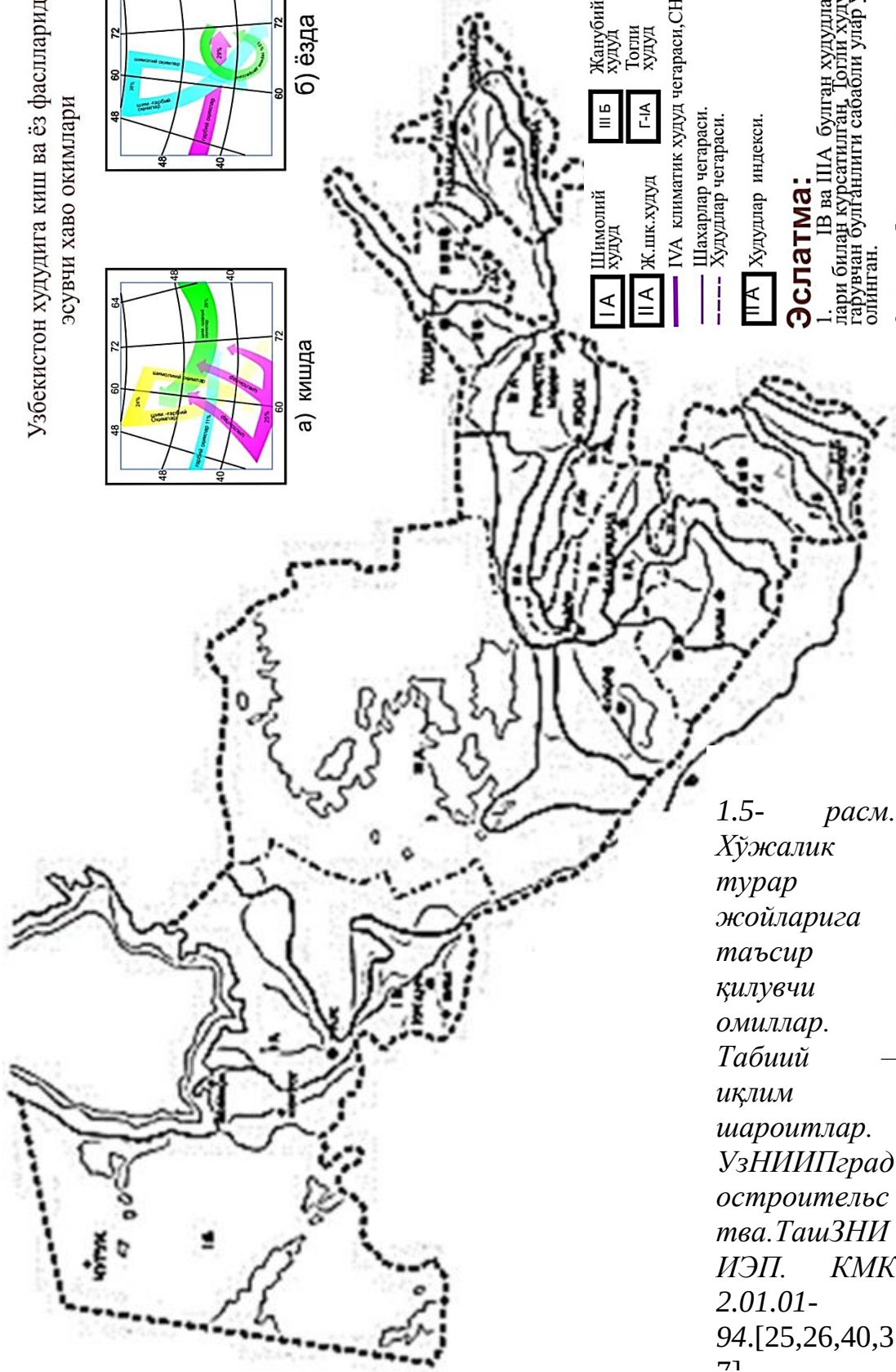
Ўзбекистон хуудига киш ва ёз фасларида
эсувчи хаво оқимлари

а) кишда

б) ёзда

шарт

- Шимолӣ хууд I A
- Жанубӣ хууд III Б
- Тоғли хууд Г-А
- Ж.шк.хууд II A
- Устюрт I B
- Кизил-қум III A
- IV A климатик хууд чегараси, СНИП II-A-672.
- Шахарлар чегараси.
- Хуудлар чегараси.
- Хуудлар индекси.

Эслатма:

1. IV ва IIIA булган хуудлар иқлим шароитлари билан курсатилган. Тоғли хуудлар иқлими, ўзгарувчан булганлиги сабабли улар умумий хисобга олинган.
2. барча тоғ олди хуудлари шимолӣ-жануб ва жанубий хуудларга бўлинган. Табиий шароитига қараб тоғ олди бағотли хуудлар бир-бирига яқин туришади.

1.5- расм.
Хўжалик
турар
жойларига
таъсир
қилувчи
омиллар.
Табиий
иқлим
шароитлар.
ЎзНИИПград
остроительс
тва.ТаиЗНИ
ИЭП. КМК
2.01.01-
94.[25,26,40,3
71

лалмикор ерларда 15 – 30 киши тўғри келади. Хўжаликнинг жойлашув таркиби марказий қишлоқлар, кичик қишлоқлар, ҳамда чорвачиликнинг мавсумий турар жойларидан иборат [28].

Регионал хусусиятлар қишлоқ манзилгоҳларини ташкил қилишга қанчалик хизмат қилса, республикамиздаги қишлоқ жойлашуви тақдирига, бозор иқтисодиёти ва демократик реформалар билан боғлиқ бўлган ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар қишлоқ жойлашуви, қишлоқ манзилгоҳлари ва уларнинг аҳолисига катта таъсир кўрсатади.

II БОБ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИГА МАДАНИЙ – МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

2.1. Умумий тавсиф ва маданий - маиший хизмат кўрсатиш муассасалари тармоқларининг ривожланиш шарт – шароитлари

Давлатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида агросаноат мажмуаларида шахсий мулк турларининг кўплаб янги кўринишларига эришилади. Уларни ташкил қилишнинг янги хусусиятлари пайдо бўлади. Хўжаликларнинг турли хил шакллари ва агросаноат бирлашмалари шаклланади. Ҳамма хўжаликларнинг асосида (фермер хўжаликлар, ширкатлар, агрофирмалар, бирлашган агросаноат) қишлоқ хўжалиги ёки агросаноат ишлаб чиқариши билан аҳоли турар жойлари, тизими ва ишлаб чиқариш ва умумий хизмат объектлари ва табиий муҳит билан ажралмас бирикиши ётади.

Ҳар бир хўжалик, унинг масштабига боғланмаган ҳолда, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва архитектуравий тизим ҳисобланади.

Ҳар қайси муаммони ечиш инсон қизиқишининг устунлигидан келиб чиқиши керак: хўжаликни танлаш шакллари, фаолиятнинг тури, яратилган маҳсулотни бошқариш, бунинг учун ишлаб чиқариш мақсадида мумкин бўлган энг қулай шарт- шароитларни яратиш, яшаш шароити, иш, дам олиш ва ижтимоий – маданий ва маиший таъминланганлиги, яъни уларга мос равишда ташкиллаштирилган бинолар, иншоотлар, мажмуалар, манзилгоҳлар, ҳудудлар яратиш талабини қўяди. Белгиланган бошланғич позициялар бош йўналишларни аниқлайди.

Республикамиз шаҳарсозлигини замонавий ривожланиши даврида қишлоқ аҳолисининг жойлашув тизими ва режавий тузилишини шакллантириш катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муаммолардан биридир. Мамлакатимизнинг бой қадимий, тарихий қадриятларини давом этдирган ҳолда кенг қўламли бунёдкорлик ишларини барча ҳудудларда амалга ошириш орқали қишлоқ аҳолиси учун муносиб шароитларни яратиш ва уларнинг турмуш

маданиятини янада юксалтириш, ёш авлодни келажакга муносиб қилиб тарбиялаш алоҳида аҳамият касб этади. Бу муаммонинг тўғри ечими қишлоқ аҳолисининг яшаш шароити уларнинг меҳнати, турмуш тарзи ва дам олиши билан бевосита боғлиқ.

Мамлакатимиз аҳолисининг 3/5 қисми яшайдиган қишлоқ жойларда салмоқли даражада демографик, меҳнат ва иқтисодий салоҳият жамланган. Аммо улар учун зарурий шароитлар яратиб берилмаган, турмуш даражаси ва сифатини оширишга етарлича аҳамият берилмаган, деҳқон - фермерларнинг ва бошқа тоифадаги аҳолининг ҳаётий - маиший эҳтиёжлари тўлиқ таъминланмаган. Бу борада тизимли муаммолар мавжуд [1]. Қишлоқларда ишлаб - чиқариш ҳажмини агросаноат ва қишлоқ хўжалигининг бирлашуви базасида кенгайтириш қишлоқ аҳоли ҳудудларининг ижтимоий ва шаҳарсозликдаги ўзгаришлари билан чамбарчас боғлиқ. Бу муаммоларни ечишга давлатимиз катта маблағ ажратяпти. Ҳозирги вақтда қишлоқ аҳолисига маданий-маиший хизмат қилиш базаси тезкор ривожланмоқда.

Қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлиги ўсиб борган сари уларни қулай ва шинам уйлар ҳамда маданий-маиший хизматнинг турлари билан таъминлашни жадаллаштиришга зарурият туғилмоқда. Кейинги йилларда республикада турар жойлар ва ижтимоий - маиший объектлар қурилишини ривожлантириш, аҳоли манзилгоҳларининг замонавий архитектура кўринишини шакллантирувчи шаҳарсозлик ҳужжатлари асосида амалга оширилмоқда.

Қишлоқ аҳолисининг маданий - маиший хизмат тармоқларининг ривожланиш даражаси параметрлари орасида учта асосийсини ажратиш мумкин: аҳолининг хизмат қилиш корхоналари ва муассасалари билан таъминланганлиги - хизмат бирлиги сони 1000 та яшовчилар учун; хизмат бирлигидан унумли фойдаланиш (умумий овқатланишнинг 1 та ўрни, товар алмашишнинг 1 кв м. тўғри келиши ва ҳоказолар), ҳудудий фойдаланиш (хизмат қилиш жойига сарфланадиган вақт ёки корхонанинг хизмат доираси

масофаси) [38]. Ушбу параметрлар моддий-техник базанинг ривожланганлиги характери беради, лекин хизмат қилиш сифатини белгиламайди.

Қишлоқ ҳудудларида жамоатга хизмат қилишни ривожлантириш аниқ белгиланган ўзига хос хусусиятларга эга. Қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқаришнинг характери, жойлашуви, яшаш шароитлари, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, унинг шакллари ва хизмат услубларини ривожлантиришни талаб қилади. Бу хусусиятлар хизмат қилиш тизимининг элементларини истеъмолчига яқинлаштиришда ва алоқа, транспорт воситаларининг манзилгоҳларнинг ўзаро боғлиқлигини ўсишини таъминлаш мақсадида ривожланишида, мутахассислаштирилган марказларни ривожланишида кўринади.

Қишлоқ ҳудудларида маданий - маиший хизматни ташкил қилишни ривожланишини аниқловчи асосий факторлар ва шарт-шароитларини кўриб чиқамиз. Қишлоқ хўжалигини ишлаб-чиқаришга янги индустриал методларни киритиш, агросаноат бирлашмаларини шакллантириш, илмий-техник тараққиётнинг илғор ютуқларидан фойдаланиш қишлоқдаги меҳнатнинг индустриал турига айлантиришга имкон бермоқда. Бу ҳолат қишлоқ аҳолисининг агросаноат комплексларида ишловчилар сонини оширади. Меҳнатнинг бир жойда тўпланиши баъзи ишлаб-чиқариш жараёнларининг цикллилиги, ишловчилар сонининг мавсумий ўзгариб туриши ва ҳоказоларни, айниқса ишлаб-чиқариш шарт-шароитларини умумий жамоатга хизмат қилишни ташкиллаштиришда инобатга олиш лозим.

Қишлоқ ҳудудларида яшаш шароитлари шаҳардагига қараганда паст даражада ҳисобланади. Бу кўпроқ шахсий участкаларда ишлаш билан боғлиқ бўлиб кўп вақт ажратишни талаб этади ва аҳолини бўш вақтларини қисқаришига олиб келади.

Хўжалик ишлаб - чиқаришнинг ихтисослаштирилиши, ишлаб чиқаришда банд аҳолининг жойлашуви, унинг ҳудуддаги ҳаракати, иш режими ва

хоказоларни олдиндан белгилаб беради ва хизмат қилиш шакли ва услубига жиддий равишда таъсир қилади.

Қишлоқ ҳудудларида умумий хизматни ривожлантиришида аҳоли сонининг

камайтиши анъаналарини ҳисобга олиш керак (шаҳарда эса қарама - қарши тенденция кўринади).

Қишлоқ аҳолисининг демографик структурасидаги фарқ шаҳарни аҳолисига қараганда жиддийроқ чунки бу ҳолат на фақат ўқув, мактабгача тарбия муассасаларида, балки спорт иншоотларида, савдо ва умумий овқатланиш муассасаларида ҳам акс этади.

Иқлим шароитлари қишлоқ ҳудудларида хизмат қилиш тизимида, шаҳарга қараганда жиддийроқ таъсир қилади. Қаҳратон қиш, қор кўчкилари, дарё тошқинлари, сел кўчкилари қишлоқ аҳолисини ташқи дунёдан номаълум муддатга ажратиб қўйиши мумкин. Бундай ҳолат озиқ - овқатларни захирасини, кутубхоналар фондини, маданий ишларни кўламини кенгайтиришни, жамоатчиликнинг ишлаш фаолияти шаклини четда жойлашган, ажралиб қолган қишлоқларда ривожлантиришни талаб қилади.

Қишлоқ аҳолисига хизмат қилишни такомиллаштириш омилларидан бири, баъзи бир соҳалардаги техник тараққиётнинг ривожланиши ҳисобланади. Бунга соғлиқни сақлашда масофали диагностикани ривожлантириш, аҳолини буюртмасига асосан савдо қилиш, маиший хизматни марказий ташкил қилиш, турли махсус транспорт ва алоқа воситаларини такомиллаштириш киради. Буларнинг ҳаммаси қўйилган вазифаларни ечишда янги имкониятларни очади, хизмат тармоқларининг ривожланиш суръатига таъсир этади, жамоат бинолари ва иншоотларининг типологиясини такомиллаштиради.

Жамоатга хизмат қилишнинг ривожланишида ҳудудларнинг жойлашуви билан боғлиқ муаммолар алоҳида аҳамиятга эга. Ҳудудларни шакллантириш айнан жойлашув тизимида шаҳарсозликнинг асоси ҳисобланган ҳолда, бинолар ва иншоотлар тармоғини аниқлайди.

2.2. Қишлоқ жойлашув турларининг маданий-маиший хизмат тизимини шакллантиришдаги муҳим аҳамияти

Жойлашув. Жойлашув тизими одамларнинг ҳаёт даражаси унинг турли сифати билан барча тизимларда ҳаёт даражаси тенг бўлиши керак бўлган принципдан келиб чиққан ҳолда шаклланиши керак. Бу принцип компенсациялаш ғоясига асосланган бўлиб, бунда ҳар бир тизимнинг қиймати аниқлаб олингандан сўнг, шу қийматга боғлиқ ҳолда хизмат қилиш, савдо, таълим, меҳнат фаолияти ташкиллаштирилади.

Жойлашув турлари, бир томондан, ўзаро таъсир қилувчи рационал жойлашув ва ишлаб чиқаришни технологик ташкил қилишни яшаш жойлари ва одамларнинг дам олиши ва уларнинг имконият борица ўзаро яқинлашувига асосланган бўлиб, иккинчи томондан у урбанизация зоналари билан табиий муҳитга кириб кетган, сақланган, тикланаётган ва қайтадан яратилаётган аҳоли манзилгоҳларининг жойлашув тизимини узвий боғлиқлигини аниқлайди.

Жойлашув маданияти жойлашув турлари ва тизими нуқтаи назаридан ижтимоий – иқтисодий жараёнларнинг яхлит чегаралари зонасида кўриб чиқилади. Жойлашув маданияти тарихий мазилгоҳларни, манзилгоҳлар гуруҳи ва уларнинг анъанавий кўринишининг шаклланишини ўз ичига олади.

Қишлоқ аҳолисининг жойлашув шакллари ва қишлоқ турар жойларининг турлари республикамиз ҳудудларида хилма-хил ташкил топган. Бу хилма-хиллик қишлоқ турар жойларининг сонидан ва уларнинг ҳудудларда жойлашиш ҳолатларида (текис, лентасимон, зич), қишлоқ турар жойларининг туман марказлари ва шаҳарлардан узоқдалигида, транспорт коммуникациялари билан тўлиқ қопланганлигида, ички ишлаб -чиқаришлар, уларнинг хўжаликлараро ўзаро боғлиқлиги, туманлар ва бошқа алоқаларни, ҳамда манзилгоҳларнинг сараҳолилиги ва уларни режавий ташкиллаштиришни аниқловчи асосий ишлаб - чиқариш ва маъмурий марказларнинг иерархик тузилишида намоён бўлади.

Республикаимизда жойлашув тизими табиий - иқлим ва иқтисодий шароитлар, ишлаб - чиқариш кучларининг даражаси ва ишлаб - чиқариш муносабатларининг характери таъсирида ташкил топган. Келтирилган факторлар суғориладиган ҳудудларда, воҳаларда, чўлларда ва ярим чўлларда, тоғли ҳудудларда (чўл ўртасидаги ёки тоғ оралиғидаги кичик воҳалар) турли хилдаги жойлашув зоналари пайдо бўлишига имконият туғдиради (1.3; 1.4; 1.5-расмлар).

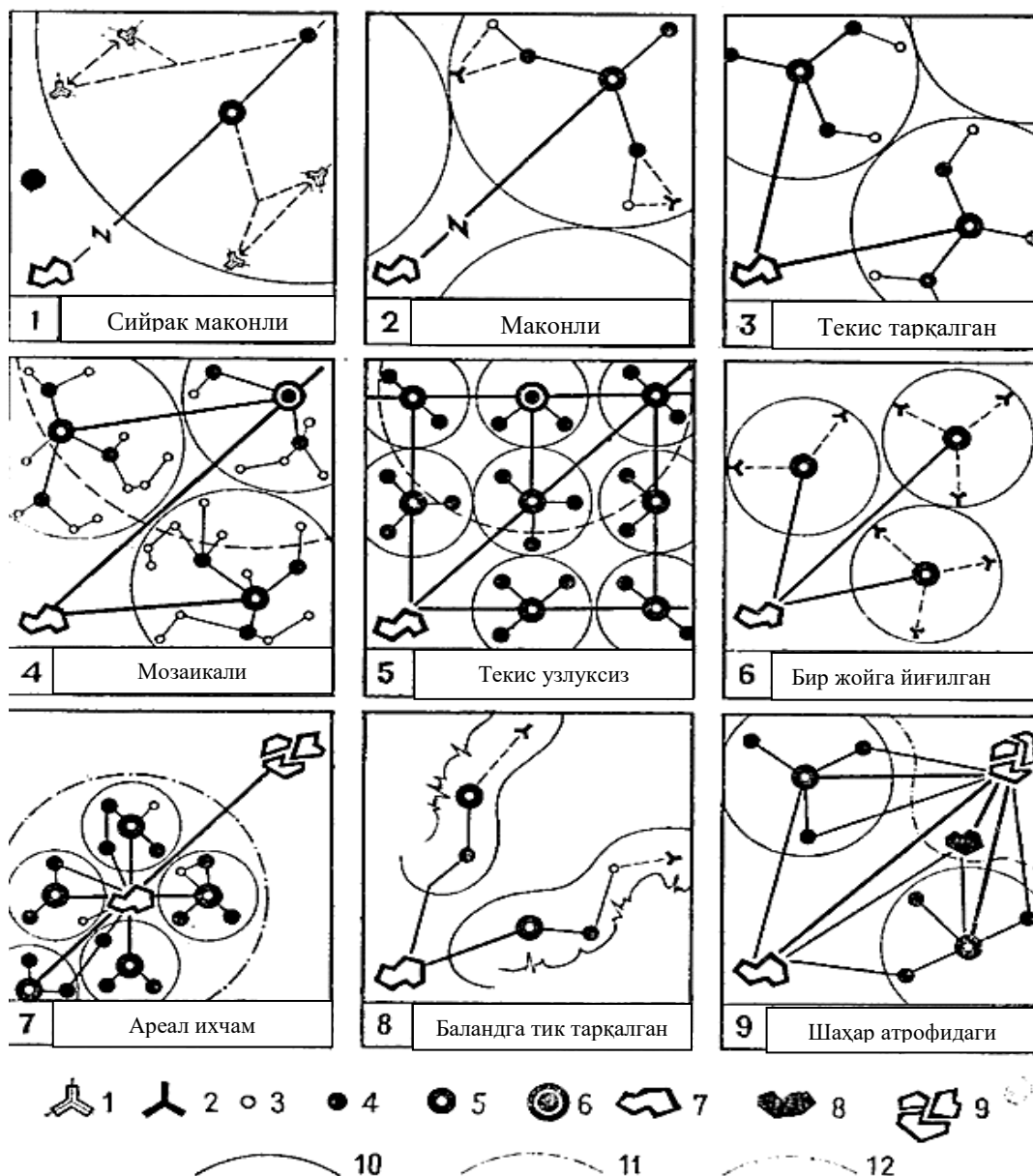
Ўзбекистон республикаси қурилиш – климатик зонаси картаси [40], КМК 2. 01. 01-94 [37], ТашЗНИИЭП меъморчилик иқлимшунослик институтида ишлаб чиқилган ҳудудлардаги табиий - иқлим шароитлари [25], УзНИИП градостроительства [26], Сам ГАСИ доценти Р.Т.Тоштемировнинг хўжалик турар жойларига таъсир қилувчи омилларни ўрганиб чиқган илмий изланишлари, “ ЦНИИЭП граждансельстрой” институтининг илмий изланишлари асосида ишлаб чиқилган жойлашув зоналари [32] республикаимиз ҳудудларининг ўзига хос регионал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда жойлашув зоналарини аниқлаш ва уларда маданий – маиший хизматни ташкил қилиш имкониятини беради (2.6 - расм) [32].

Ҳудудни боҳолаш вилоятлар статистик бошқармаларининг маълумотларига асосан қуйидаги кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда аниқланган: қишлоқ аҳолисининг зичлиги (киши/кв.км); қишлоқ манзилгоҳлари тармоқлари зичлиги (1000 кв.кмга манзилгоҳлар сони); қишлоқ маъмурий туманининг ўртача ўлчами (минг кв.км); манзилгоҳлар орасидаги ўртача қисқа масофа (км); йўл тармоқларининг қалинлиги шу билан бирга қаттиқ ёпилма билан (км /1000 кв.км) [29,32].

1. *Сийрак маконли жойлашув (2.6,1- расм).* Бу зона ўта кескин табиий иқлим шароитлари ва кенг ҳудудларга ёйиб юборилган хўжалик фаолиятининг анъанавий экстенсив (сифатга эътибор бермай миқдорини ошириш, ҳажмини кенгайтириш) шакллари билан таърифланади. Бу чўл зоналарига Устюрт, қуйи Амударё, Қизил қум, Зарафшон, Газли, Учқудуқ киради. Зонага манзилгоҳларнинг тарқоқ ҳолда тузилиши, қишлоқ аҳолиси ва манзилгоҳлари

зичлигининг пастлиги характерлидир. Қишлоқ маъмурий туманларининг жуда катталигига қарамай йўл тармоқларининг тигизлиги жуда паст даражада.

Сийрак маконли аҳоли жойлашувига манзилгоҳлар таркибининг тарқоқлиги, зонада нисбатан катта бўлган мунтазам қишлоқларнинг бирга қўшилиши, хўжалик аҳолисининг кўп қисмини бир ерга тўплананиши характерли. Хўжалик марказининг таъсир доираси 100 км гача, туман марказиники эса 400 км ва зиёдроқ.

2.6 - расм. Маданий – маиший хизмат тизimini ташкил қилиш учун ҳудудларни зоналарга бўлиш модели. “ЦНИИЭП граждaнсельстрой”[32]

1 - мобил турар жойлар бирлиги; 2 - Мавсумий иш вақтида яшаш пункти; 3 – қаторли турғун аҳоли хўжаликлари; 4 – фермер хўжаликлари қишлоқлари; 5 - хўжаликларнинг марказий қишлоқлари; 6 - бирлашган хўжаликларнинг марказий қишлоқлари; 7 - туман

марказлари; 8 - туман марказлари; 9 - вилоят марказлари 10 – хўжаликлар чегараси; 11 - бирлашган хўжаликлараро марказларнинг шартли таъсир зонаси; 12 - туман чегараси.

Бундан ташқари мазкур зонада қиш ва ёзги мавсумда яшайдиган кичик оилалар сони ҳам кенг тарқалган.

2. Маконли жойлашши модели (2. 6,2- расм). Зона кескин ва ўта кескин табиий - иқлим шароитлари билан характерлидир. Бу зонага республикамизнинг Бухоро, Гиждувон, Когон, Карши, Косон, Термиз, Денов, Зарафшон, Учкудук, Газли ҳудудлари киради. Зонада танланган ёрдамчи деҳқончилик ишлари билан молларни ёзги ўтлоқларга чиқариш кўпроқ ўринни эгаллайди. Бу зонанинг ўзига хос хусусиятлари сийрак маконли моделнинг юмшайтирилган вариантыга тўғри келади: бу йўл тармоқларининг зичлигининг пастлиги ва кўп қисмининг қаттиқ ёпилмага эга эканлиги.

Марказий қишлоқнинг таъсир доираси 50-60 км, энг четдаги қишлоқдан туман марказигача 100 км ва ортиқроқ. Бу ҳолат аҳолининг туман марказидаги хизматдан фойдаланиш имкониятини чеклаб қўяди. Доимий қишлоқларга қўшимча, узоқда жойлашган мавсумли дала шийпонлари киради.

3. Бир текисда ёйилиб жойлаштирилган зона (2.6,3- расм). Бу зонага иқлими муътадил бўлган шаҳарлар ва вилоят туманлари киради. Булар Самарқанд, Тошкент, Наманган, Андижон, Фарғона, Сирдарё, Навои вилоятларининг баъзи шаҳар ва туманларидир.

Бу зона республикамиз ҳудудларида кенг тарқалган бўлиб текис ривожланган деҳқончилик ва чорвачиликнинг турли хиллари билан характерланади. Аҳоли пунктлари орасидаги масофалар 10-15 км (четки қишлоқлардан то туман марказигача бўлган масофа 30 - 60 км) ташкил этади. Йўл тармоқлари ҳам зич ташкил қилинган.

Зонада манзилгоҳлар тузилиши ўртача аҳолилиги билан характерланади. Марказий қишлоқлар билан бир қаторда бирдан учтагача ишлаб чиқариш ва чорва фермалари қишлоқлари ҳам бўлади.

Тумандаги шаҳарларнинг сони бир-иккита бўлиши мумкин.

4. *Мозаикали жойлашув модели (2.6,4- расм).* Бу ерда қадимдан ўзлаштириладиган ҳудудлар танланади ва аҳоли жойлаштирилади. Натижада аҳолиси зич ҳудудлар, аҳолиси сийраклашган ҳудудлар билан алмашилиб туради. Ишлов бериладигин ерларнинг тарқоқлиги, кўп ҳолларда аҳолиси кам бўлган жойлашув шакллари пайдо бўлишига олиб келади.

Бу зонада жойлашган манзилгоҳларнинг таркибининг хусусиятлари-сочилганлиги ва аҳолиси камлигига қарамай яхши ривожланган транспорт артериялари мавжудлиги ва туманларнинг ихчамлигидир. Туман марказларида - шаҳарларда аҳолининг ҳажми кенгроқ. Хўжаликнинг марказий қишлоғига маъмурий бўйсунувчи манзилгоҳларнинг жойлашиш радиуси 5-8 км. Энг четда жойлашган аҳоли манзилгоҳи билан туман марказигача мафоса 30 км атрофида. Хўжаликларда 2-3 та кичик фермер хўжаликлар бўлиб ҳар биттасида 2-10 тагача оддий қишлоқлар бўлади.

5. *Текис узлуксиз жойлашган модел зонаси (2.6,5- расм).* Бу зонага илиқ иқлим шароити, деҳқончиликнинг текис, тезкор, турли профилдаги йўналишлари, йирик чорвачилик мажмуалари, шаҳардан ташқаридаги ҳудудларнинг узлуксиз ҳайдалган ерлари бўлган регионлар киради. Булар Самарқанд, Тошкент, Сирдарё вилоятларининг баъзи туманларидир.

Бу зонага кўп ҳолларда кўп километрли узлуксиз занжирларни ташкил қилувчи йирик қишлоқ хўжалик манзилгоҳлари киради. Туманларда хўжаликлар сони кўп бўлади ва уларга ишлаб чиқариш бўлимларининг 1-2 та қишлоқлари киради. Улар мавсумий қизғин дала ва полиз ишлари даврида тўлдирилади.

Ҳудудларнинг ихчамлиги хўжаликларнинг бирлашувини ривожлантиришга имконият яратади. Марказ сифатида кўпинча туман ҳудудларида жойлашган кичик шаҳарлар ва шаҳар типдаги қишлоқлар иштирок этади. Энг четдаги аҳоли турар жойларидан туман марказигача бўлган масофа 20-25 км.

6. *Бир жойга йиғиб жойлаштирилган модел зонаси (2.6,6 - расм).* Бу мураккаблашган конфигурацияли зона ҳисобланади. Зонага Самарқанд,

Жиззах, Тошкент, Қашқадарё, Сурхандарё, Фарғона вилоятларининг тоғ олди худудлари киради. Манзилгоҳлар таркибининг хусусияти амалда хўжаликнинг барча аҳолисини битта жойда - қишлоқ марказларида йиғилади. Ёзги дала ишлари пайтида қишлоқ марказлари мавсумий жойлар (узокдаги кенг далаларда) ёки четда жойлашган (яйловларда) фермер хўжаликлар қошидаги қишлоқлар билан тўлдирилади. Манзилгоҳлар тармоқлари мозаикали ва текис узлуксиз жойлашган моделларга нисбатан сийраклашган, аҳоли турар жойлари орасидаги масофа бу зонада 6-9 кмни ташкил этади юқорида кўрсатилган моделларга нисбатан 2 -3 баробар катта.

Худуддаги маҳаллий жойлашув тизимининг ва хўжалик ичидаги бўғинларнинг масштаби ҳам катта: марказий қишлоқнинг таъсир доираси 12-15 км, туман марказигача 70 км. Баъзи туманларда йўл – транспорт тармоқлари бир-биридан кескин фарқ қилади.

7. *Ареал - ихчам жойлашиш модели зонаси (2.6,7- расм).* Бу зонага деҳқончилик маданиятининг юқори савияда ривожланган водийлар, воҳалар (Фарғона водийси, Хоразм вилояти) ва тоғ олди худудлари киради. Қишлоқ аҳолиси тарқалиши аниқ чекланган ареаллар ва суғориш тизимининг кенг қўлланиладиган жойларида яшайди. Асосан қўл меҳнاتини талаб қиладиган хўжаликларнинг кўплиги аҳоли сонининг кўпайишини талаб қилади. Тарихан бу худудларда туғилиш катта ва аҳолининг кўчиш ҳаракатлари кам. Шунинг эвазига аҳоли зичлигининг кўрсаткичлари ўта юқори. Қишлоқ аҳолисининг зичлиги 1000 км квга 200 киши ва ундан кўпроққа тўғри келади, арини уйи шакллари эслатади. Туманлар ихчамлиги катта, шу сабабли туманлар марказининг таъсир доираси катта эмас 10 – 15 км. Зона худудининг кўп қисми қаттиқ ёпилмали автомобил йўллари билан тўла.

Ареал – ихчам жойлашувининг хусусияти бу бутун аҳоли турар жойларининг йириклигидир. Бундан ташқари воҳадаги қишлоқларнинг бир қисми қўшни тоғли худудлар, чўл ва ярим чўлларнинг худудларини ўзлаштириш ва ҳаётий фаолиятини юргизишда база сифатида фойдаланилади.

Тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган модел зонаси (2.6,8-

расм). Бу зона қишлоқ хўжалик ишларининг жойлардаги иқлим шароитига мослашган тоғли туманларнинг вазиятини кўрсатади. Бу моделга республикамизнинг барча тоғли ҳудудлари киради. Ҳудудларнинг катта қисмида, тоғли яйловларда чорвадорлик билан шуғилланилади. Бу ҳолат асосий база бўлган қишлоқлардан узоқ масофаларда, баланд тоғли яйловларда, ёзги мавсумий жойларни, баъзи ҳолларда махсус чорвачилик қишлоқларини ва қишки турар жойларни пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Дехқончилик бу ҳудудларда фақат ерга ишлов бериш мумкин бўлган жойларда ривожланади. Тарихий шароитлар ва этник анъаналар воҳаларда ва тоғлар орасидаги сойларда йирик қишлоқларни вужудга келишига олиб келади. Текисликдаги ҳудудларга нисбатан тоғли туманларда қишлоқ жойлашуви ўлчамлари кескин ўзгаради, одатда 2-4 киши/ км кв, манзилгоҳлар зичлиги 4 - 5 киши 1000 км кв, манзилгоҳлар орасидаги масофа тахминан 15 км, туман марказигача 50 км ва кўпроқ. Иқлим шароитининг хусусиятларига қараб, жойларнинг рельефи ва туман ичкарасида ишончли автотранспорт коммуникацияларининг йўқлиги сабабли транспорт алоқалари қийинлашган.

9. *Шаҳар атрофида жойлашган модел зонаси (2.6,9- расм).* Бу моделга амалда юқорида кўрсатилган зоналар ҳудудларининг 1 соатгача – катта шаҳарлар, 1,5 соатгача – йирик ва 2 соатгача - энг йирик шаҳарларда транспортда давом этадиган таъсир доираси киради. Шаҳар атрофида махсус кўриб чиқилиши керак бўлган қишлоқ жойлашув турлари шаклланган. Бу ишда шаҳар атрофидаги модел жойлашувининг умумий хусусиятларини ажратиш муҳим: қишлоқ аҳолисининг шаҳар - маркази ва бошқа шаҳар манзилгоҳлари билан чамбарчас боғлиқлигини, шаҳар атрофидаги интенсив қишлоқ хўжалиги функцияларининг (саноат асосидаги чорвадорлик комплекслари, иссиқхона, парник, комбинатлар ва ҳоказолар) шаҳар атрофидаги – рекреация функциялари билан бирлашиши.

Шаҳар атрофидаги жойлашув модели жамият ривожланишида шаҳарлар ролининг ошиш жараёнларининг қишлоқ манзилгоҳлари таркибининг сони ва сифат характеристикасига таъсир қилишини яққол кўрсатади. Аҳолининг кўп

қисми асосий марказнинг ва бошқа шаҳар манзилгоҳларининг ижтимоий – ишлаб – чиқариш базасига хизмат қилишда қатнашади. Бу ҳолат ҳудуднинг транспорт билан тўла тامينланишига имконият яратади.

Шаҳар атрофидаги жойлашув зонасида қишлоқ аҳолисининг зичлиги бошқа зоналарга нисбатан юқори, қишлоқ манзилгоҳларининг зичлиги ўта юқори бўлиб транспорт коммуникациялари жуда зич жойлашган.

Республикамиз ҳудудларида қишлоқ турларининг жойлашувини зоналарга бўлиш қишлоқ аҳолисига хизмат қилишни шакллантиришдаги регионал фарқларни аниқлашга ёрдам беради.

2.3. Қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизматни шакллантириш ва ривожлантиришнинг умумий тамойиллари

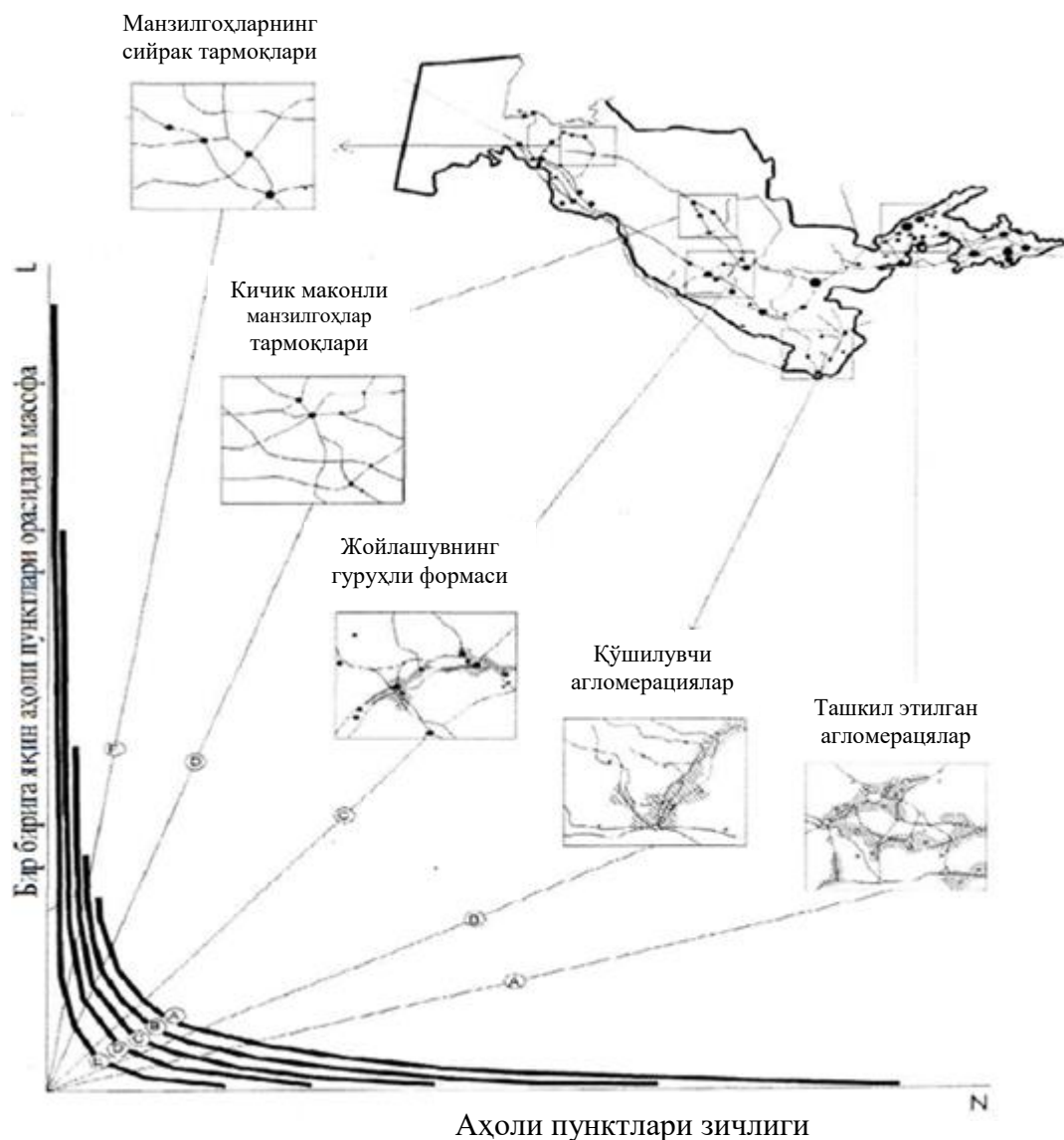
Республикамиз ҳудудларини зоналарга бўлиниши аҳолини жойлаштириш шароитларида турли хилма – хиллик ва кескинликларни аниқлаб беради (2.7-расм) [28, 32]. Бу хилма – хиллик аҳолига маданий – маиший хизматни ташкил қилиш ва ривожлантиришда ҳар бир жойлашиш зонасининг ўзига хос характерли анъаналарини аниқлаш имкониятини бери.

Аҳоли турар жойларининг сийрак тармоқлари, чўл, ярим чўл ва кескин экстремал шароитларда яшаш ахборот воситаларини, алоқани, транспортни фаол ривожлантиришни талаб этади. Бу ҳудудларга хизмат қилишнинг табиий – иқлим шароитлари билан боғланган мавсумий даврларнинг алмашлаб турилиши, маҳсулотларни етказиш ва қишлоқ аҳолисига хизматни ташкил қилиш, уларнинг дам олиши ва мулоқотга қулай ва ноқулай вақтларни аниқлаш характерлидир. Айнан қулай даврда бу ҳудудларда маданий – маиший алоқалар фаоллашуви зарур. Бундай шароитлар жамоат биноларини қуриш ва лойиҳалашга махсус талабларни аниқлади: конструктив талаблар – деворлар тўсиқларининг иссиқ ва совуқда сақлаш; лойиҳавий – муассасаларни ёпиқ режада ихчам ҳажмларга бирлашуви ва қўшимча махсус хоналар зарурлиги. Ноқулай кескин иқлим шароити зоналарда келажакда янги даволаш-

реабелитация биноларини ёки аҳолининг қизиқишига қараб шуғулланиши учун хоналарни яратишни талаб қилади.

Бу зонанинг яна бир хусусиятларидан бири оби ҳавонинг қулай даврида олдиндан тадбирларни ўтказиш кенг тарқалган. Дала шийпонлари, чорвачилик қароргоҳлари (қўтонлар), ёзги ва қишки жойларнинг борлиги кўчма хизмат шаклларини такомиллаштиришни талаб этади. Натижада хизмат қилиш доирасига техник воситаларни (транспорт, ахборот, алоқа) жалб қилиш, аҳолига маданий – маиший хизматни бу ҳудудларда ташкил қилиш харажатлари юқори бўлишини юзага келтиради.

Ҳудудларнинг қишлоқ аҳоли турар жойлари ва транспорт

2.7-расм. Республиканинг турли туманларидаги аҳоли манзилгоҳлари жойлашувининг ҳудудий тузилиши тармоқларининг ривожланиш даражаси[29].

А,В - қўшилувчи агломерациялар; С - жойлашувнинг гуруҳли формаси; D - сийрак маконли манзилгоҳлар; Е - манзилгоҳларнинг сийрак тармоқлари

коммуникациялари билан тўлиб бориши, шаҳар тармоқларининг пайдо бўлиши, аҳолининг аста-секин бир жойда йиғилиши қишлоқ жойларда маданий – маиший хизматни ташкил қилиш шароитларини ўзгартиради.

Мозаикали зона ҳудудларига ҳеч қандай маданий – маиший хизмат бинолари бўлмаган кичик аҳоли турар жойлари характерли. Бундай шароитда аҳоли гуруҳларига хизмат қилиш кераклиги пайдо бўлади. Бу ерда туман хўжаликлараро (ишчи қишлоқ ёки агросаноат мажмуаси маркази), хўжалик қишлоғи, бўлимларда тўлиқ хизмат марказларини шакллантириш зарур. Бу ҳолат номенклатура марказларига қўшимча бу туманларда аҳолиси 200 кишидан кам бўлган (50,100) оддий қишлоқларга хизмат қиладиган микромарказлар ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Ҳамма марказларнинг муваффақиятли ишлаши учун ишларни ташкил қилиш мураккаб ижтимоий муаммо ҳисобланади.

Қишлоқ аҳоли турар жойлари билан ўралган шаҳарларга қишлоқ аҳолисига ҳар доим қўшимча хизмат қилиш вазифаси юклатилади. Бу ҳолат айниқса қишлоқ хўжалик ҳудудларидаги туман марказларига тегишли. Улар асосан аҳолилар аро вазифаларни аҳолининг гуруҳ тизимларига хизмат қилувчи кичик марказлар вазифасини бажаради. Шу сабабли турли хил хизматларни бирлаштирувчи комплексларини ривожлантириш зарур. Бундай мажмуаларнинг самарали ишлаши жойлардаги мунтазам қатновчи транспорт тармоқларининг кенг ривожланган махсус хизмат турлари – автоклублар, библиобуслар, автолавкалар, мобил хизматнинг биринчи медицина ташҳизи ва профилактикаси, мактабга олиб бориш имкониятлари билан боғлиқ. Бу зонада жамоат ва турар жой бинолари ривожланган фондга эга. Бу фондлардан

биноларнинг архитектура – режавий ҳолатларини реконструкция қилиб, қайтадан жиҳозлаб фойдаланиш мумкин.

Ўзлаштирилган ҳудудлар – Фарғона водийси, Қашқадарё, Сурхандарё, ўрта ва қуйи Зарафшон, қуйи Амударё ҳудудлари йирик қишлоқ аҳоли турар жойлари, ижтимоий инфраструктуранинг ривожланганлиги билан характерланади. Улар маданий – маиший хизматни ривожлантириш учун қулай шароитларга эга – ҳажми кераклича бўлган хизмат марказларига, ривожланган йўллар ва шаҳар тармоқларига, аҳолининг йирик зичлигига эга.

Аҳоли пунктлари, аксарият ҳолларда, дарёлар водийларининг энг яхши ўзлаштирилган қисмларида, одатда, тоғлардан текисликка чиқиш жойларида пайдо бўлганлар. Бундай ерларда аҳоли манзилгоҳларини жойлаштириш учун жуда қулай бўлган “чиқиш конуслари” бўлиб, улар “оқим” эффектлари яратиб, елпиғич кўринишидаги жойлашувни ҳосил қилганлар (2. 8 - расм) [29]. Амалда барча қишлоқ жамоат бинолари шу ҳудудлар учун мўлжалланган ва улар учун бинолар турларининг асосий массаси ишлаб чиқилган. Шундай қилиб бу ерда ҳеч қандай қийинчиликсиз керакли объектлар танланиши ва қурилиши мумкин. Лекин хизмат қилишни ташкиллаштириш вақтида бу зонада жойлашув таркибида, аҳолиси кичик бўлган қишлоқларнинг кўплигини инобатга олиш керак.

Аҳоли манзилгоҳлари одатда дарё бўйидаги ўзлаштирилган ерларда, тоғдан текисликга ўтиш жойларида пайдо бўлган. Бу жойларда “чикиш конуслари” бўлиб, улар “оқим” эффектини яратиб, елпиғич кўринишидаги қулай жойлашувни ҳосил қилганлар

2.8 - расм . Жойлашувнинг аҳолиси зич бўлган ареаллари [29]

Тоғ ва тоғ олди ҳудудлари катта майдонга эга эмас, яхши йўл тармоқлари мавжуд, лекин маълум даврларда ўтиб бўлмайди, шунинг учун бу ерларда аҳолига хизмат қилиш даврий характерга эга. Бу ҳолат тоғ зоналарида яшашнинг кескин экстремал шароитларини эслатади. Йўл тармоқлари бу зоналарда, канатли йўллар билан тўлдирилиши мумкин. Базалар,

омборхоналар, кўп йўналишли касалхоналар ҳудудларнинг текисликларида жойлашиши керак.

Қишлоқ аҳолисига хизмат қилишнинг ўзига хос шакллари бевосита шаҳар атрофига яқин жойлашган ҳудудларда ривожланади. Мунтазам поезд йўллари ва автобус алоқалари орқали хизмат қилишнинг бир қисмини, биринчи хизмат қишлоқ жойларининг ўзида мужассамланган ҳолида, бу шаҳарларга ўтказилади. Бу ерда хизмат қилиш доирасида туман марказларининг қуввати, корхоналари кучли бўлган марказ – шаҳарларга ён беради. Марказ – шаҳарларда қишлоқдан келган аҳолига хизмат қилишга мўлжалланган, керакли даражада қувватга эга бўлган корхоналар тармоқларини яратиш хизматини ташкил қилишнинг асоси ҳисобланади.

Узоқ вақтга мўлжалланган келажақдаги қишлоқ аҳоли турар жойларига маданий – маиший хизмат қилиш тармоқларини ривожлантириш ҳозирги вақтгача туманларнинг лойиҳалари таркибида амалга оширилади. Бу лойиҳалар “Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ва ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишни режалаштириш” (ШНҚ 2.07.01 - 03) ҳамда қишлоқ аҳоли пунктлари жойлашуви бўйича ягона тизимнинг элементлари ҳисобланиб, қарор топган ҳудудий тузилмалар (ШНҚ 2.07.04 -12) асосида шакллантирилган: маъмурий туман; қишлоқ фуқаролар йиғини; қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари учун, ўз вақтида ишлаб чиқилган тармоқларнинг умумий принципларини нормативлар бўйича аниқ ифода қилиб берувчи шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларига асосланган [41].

Ҳозирги даврда қишлоқ жойларда нисбатан ривожланган ижтимоий инфраструктуралар ишлаб келмоқда. Шаҳарсозлик илмида жамоатчиликка хизмат қилиш тармоғини ташкил қилиш доираси сифатида рационал схема қабул қилинган. Бу концепцияга асосан хизмат қилиш марказларининг қуввати ва таркиби, корхона ва муассасалардан тез-тез фойдаланиш принципи нуқтаи назаридан аниқланади (кундалик, даврий, ҳар замонда). Агар қишлоқ ва шаҳар

учун танланган нормативлар тўғри аниқланган деб ҳисобланса, улар поғоналарга рационал тақсимланса, аҳолининг интилиши ва унга монан (тўғри келадиган), керакли жамоат бинолари қурилса, қишлоқ аҳолисига хизмат қилиш муаммолари ечилади. Бу ерда қишлоқ аҳолисининг талаби қишлоқ аҳоли турар жойлари тизимида истеъмолчиларнинг ҳаракатланиш шароитига тўғри келадиган поғоналарга мувофиқ келса амалга ошириш мумкин. Шу билан бирга қишлоқ жойлашувини қамраб олувчи биринчи уч поғона қишлоқлараро кўп поғонали хизмат тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Олимлар томонидан қишлоқ аҳолисига турли поғонадаги хизмат марказларини яратиш учун керак бўлган аҳоли сони аниқланган [32].

Биринчи поғона 250 -1000 киши.

Иккинчи поғона 2000 - 16 000 киши.

Учинчи поғона 12000 - 30000 киши.

Умуман жамиятга хизмат қилишнинг поғонали тизими тарихан йиғилиб келинаётган асосий моддий - техник ва маданий бойликларнинг бир жойга, йирик манзилгоҳларда тўпланиши таъсирида маълум даражада соддалаштирилган иерархия хизматини шархланиши (интерпретацияси) ҳисобланади (2.9-расм) [29].

Қишлоқ аҳолисига умумий хизмат қилиш даражасининг ўсиши, бинолар турининг кўпайиши ва уларнинг ҳажмини ҳамда таъсир доирасини кенгайтиришни такомиллаштириш йўли билан маданий – маиший хизматни амалга оширилиши мумкин.

Қишлоқ жойлардаги у ёқдан бу ёқга кўчиб юрувчиларнинг сонини ўсиши аҳолига мўлжалланган маҳсулотларни ва маданий-маиший хизматларни поғоналар хизмати бўйича турар жойлар тизимида ёйиб юбориш учун, керакли асос бўла олмайди. Шу сабабли хизматни ташкил қилиш тизимида қишлоқ аҳолисининг товарлар ва хизматларни излашдаги анъанавий ҳаракатларини, хизматни қишлоқ истеъмолчилари йўналишига ҳаракат қилиш билан алмаштиришга асосланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ҳар қайси хизмат тури тўғрисидаги қишлоқ истеъмолчилари йўналишига ҳаракат турлича

шарҳланиши мумкин. Шу билан бирга минтақавий омиллар, жойлашув шароитлари, демографик ҳолатларга боғлиқ бўлган хизмат тизими услубларини такомиллаштириш турлича бўлади. Шундай қилиб оптимал ечимга эришиш учун бир-биридан фарқли ёндашиш зарурияти пайдо бўлади.

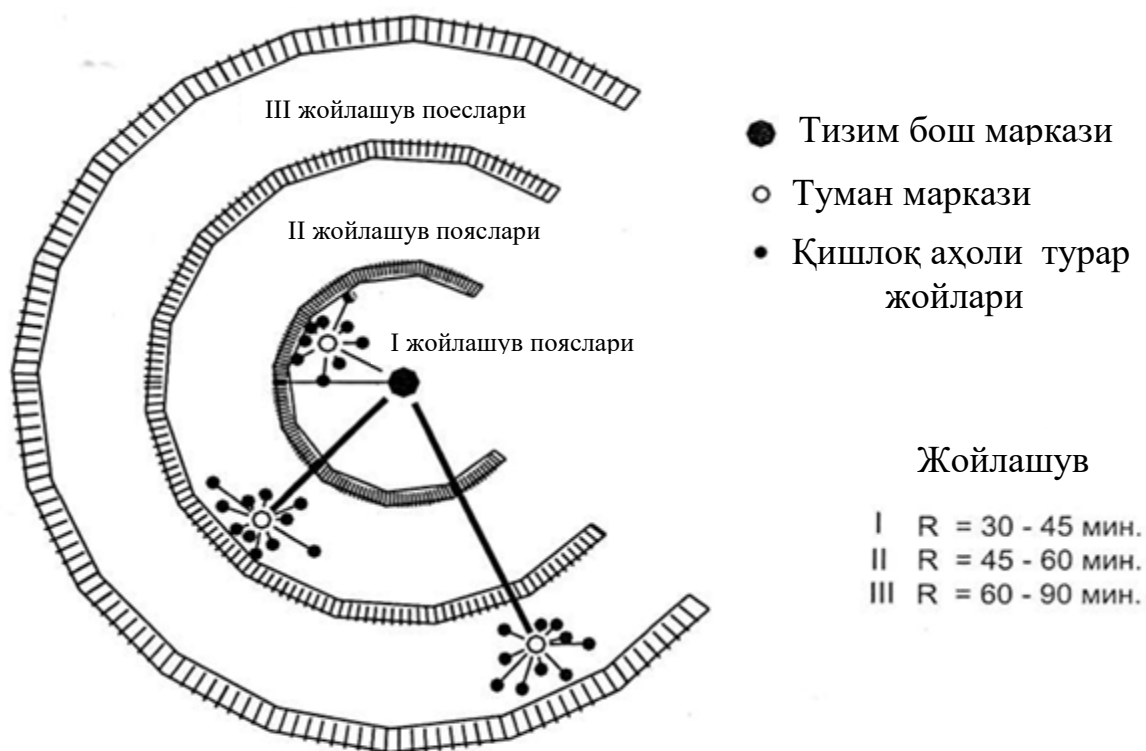
Бу мураккаб вазифаларни ечишни бир-бири билан боғланган тадбирлар мажмуасини ўтказиш йўли билан қуйидагича бажариш мумкин:

- қишлоқ манзилгоҳларида жойлаштириладиган четдаги биринчи поғонадаги муассасалар ва корхоналарнинг фаолиятини ташкил қилувчи, асосий бош базаларни замонавий воситалар билан таъминлашни яратиш керак, булар ўқув услубий марказлар, тарқатувчи базалар, ярим фабрикатларни тайерловчи корхоналар, ташхиз қўядиган тиббиёт марказлари хизмати ва ҳоказолар;

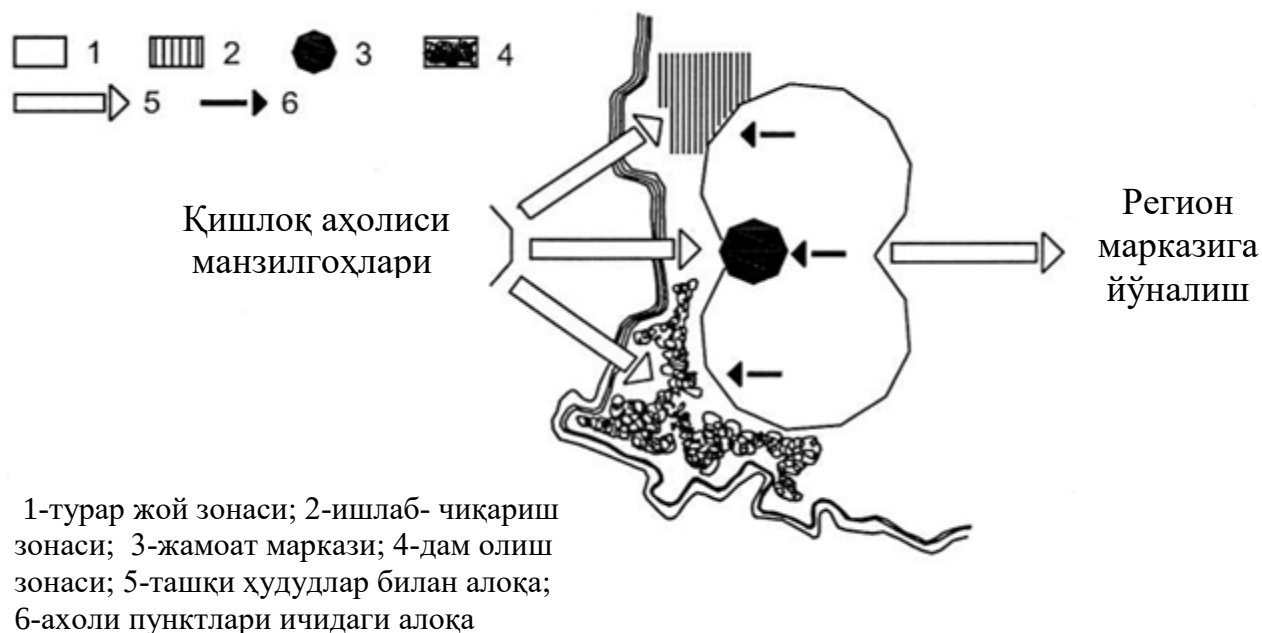
- қишлоқ аҳолисига бевосита биринчи поғонада хизмат қиладиган корхоналар ва муассасаларни (уларни керакли воситалар, инвентарлар ва мебеллари билан биргаликда) ривожлантириш, уларнинг олдида турган вазифаларни, асосий бош корхоналар билан биргаликда қишлоқ аҳолиси турар жойларида максимал ҳажмда ва юқори даражада хизмат қилишни ташкил қилиб бериш;

- кичик аҳоли манзилгоҳларига (аҳолиси 200 кишидан кам бўлган) хизмат қиладиган кичик марказларни яратиш. Кичик аҳоли турар жойларига, мавсумий иш даврида далада ишловчиларни ҳисобга олган ҳолда хизматни кенгайтириш учун йиғма павилонлар, киосклар, шаҳобчалар тармоғини ташкил қилиш;

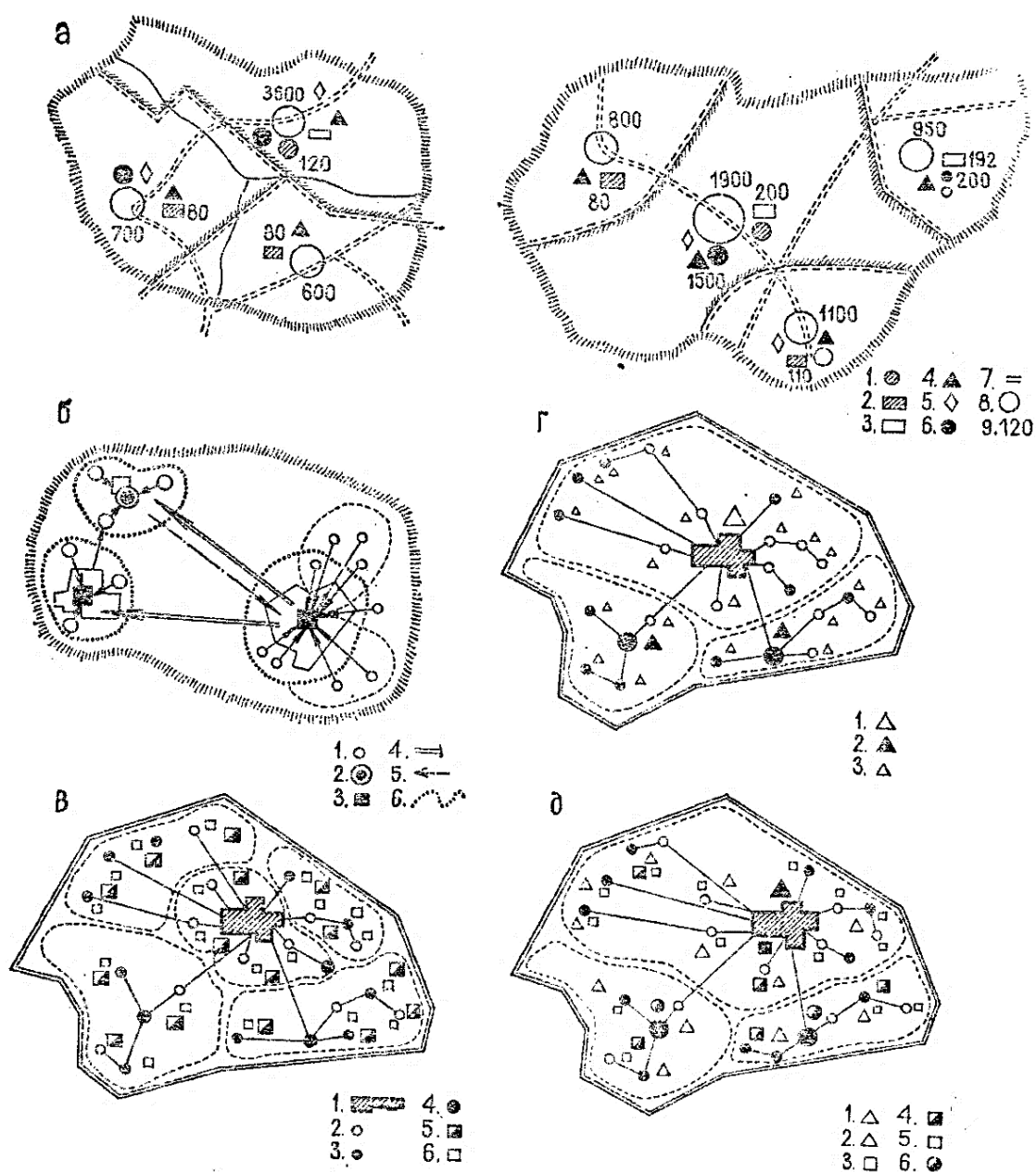
- аҳолига умумий хизмат қилиш учун кераклича махсус хизмат воситаларини - ҳаракатдаги кўчма дўконлар, ошхоналар, медицина воситалари, маиший хизмат устахоналари ва ҳоказолар, ҳамда бор моддий - техник мажмуаларнинг қишлоқ аҳолисига маданий-маиший хизматни ташкил қилишда ўзаро боғланган ишларни таъминловчи ахборот воситалари ва алоқаларни ишлаб чиқиш.

Аҳоли манзилгоҳларининг жойлашув тизимида ўзаро алоқаларининг принципиал схемаси [29]

2.9 - расм. Аҳоли манзилгоҳларининг жойлашув тизимидаги оптимал ўрни [29]

2.10 - расм. Қишлоқ жойларида аҳолига умумий хизмат қилиш тизимининг “ЦНИИЭП граждансельстрой” берган маълумотларига кўра схемаси [32]

а - қишлоқ ишлаб чиқариш корхонаси ҳудудида маданий маиший хизматни ташкил қилиш: 1 - интернат; 2 - бошланғич мактаб; 3 - тўлиқсиз ўрта мактаб; 4 - боғча ясли; 5 - маъмурий бино; 6 - клублар; 7 - йўллар; 8- савдо муассасалари; 9 - бир нечта қушимча хўжаликларга тўғри келадиган муассасалар; б - хўжаликлараро хизмат кўрсатишнинг принципиал схемаси; 1 - ички хўжаликлараро хизмат қилиш муассасалари билан қишлоқлар; 2 - хизмат қилиш мажмуаси бўлмаган қишлоқлар; 3- хўжаликлараро аҳамиятидаги муассасалар мажмуаси; 4 - моллар ва хизматларни яшовчиларга қараб ҳаракати; 5 - яшовчиларнинг хизмат қилувчи муассасалар томонига ҳаракати; 6 - туман чегараси; в - ўқув мактабгача тарбия муассасалари тармоқлари схемаси; 1 - туман маркази; 2- бўлим қишлоқлари; 3 - хўжаликнинг марказий қишлоғи; 4 - хўжаликлараро марказ; 5 - ўрта мактаб; 6 - болалар ясли боғчаси; г - маданий - маърифий муассасалар тармоқлари схемаси; 1 - туман Маданият уйи; 2 - қишлоқ Маданият уйи; 3 - хўжалик қишлоқларидаги қишлоқ клублари; д - савдо ва маиший хизмат корхоналари тармоқлари схемаси; 1- универсам;

2 - савдо маркази; 3 - маиший хизмат муассасалари; 4 - Маиший хизмат уйи; 5 - маиший муассасаларнинг қабул пунктлари; 6 - базали ошхона.

Ташкилий - маъмурий вазифа қишлоқ истеъмолчилари билан хизмат тармоқлари орасидаги мунособатларни ўзгартириш учун, тармоқлар эътиборини қишлоқ аҳолисининг талабига мос тарзда қаратмоқни бажаришдан иборат. Кичик қишлоқларда ва ҳар бир ташкилотга алоҳида ўзининг ишчилари билан ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлмаган шароитларда баъзи тармоқларни жамоат марказларини яратишда бирлаштиришни кучайтириш зарур.

Ҳар бир хизмат тури ўзини аниқ функционал вазифасига эгаллиги сабабли, у ўзига хос қонуниятлар асосида шаклланади ва ривожланади. Амалда медицина хизмати билан савдо хизмати орасида, мактабгача тарбия муассасалари билан маиший хизмат орасида уларнинг ҳаммасига тегишли умумийлик мавжуд эмас. Бундан ҳар қайси маълум хизмат кўриниши тармоқларини оптималлаштиришни маълум даражада мустақиллигини таъминлашнинг услубий заминини яратиш зарурлиги келиб чиқади.

Режалаштирилаётган корхона ва муассасаларни жамоат биноларида бирлаштириш муаммолари у ёки бу аҳоли турар жойларида хизматнинг айнан қайси тури кераклиги аниқланганда ечилади.

Назарий жihatдан потенциал маданий - маиший хизмат марказлари аниқланган, булар туманлар, хўжаликлараро марказлар, марказий қишлоқлар, қишлоқлар ва фермер хўжаликлари (2.10 - расм) [32].

Хўжаликлараро марказлар ролини туман марказлари, шаҳар типидagi ишчи қишлоқлар, рекреация зоналаридаги марказлар, транспорт коммуникациялари бажаради. Хўжаликлараро хизмат марказларининг белгиларига қуйидагилар киради: кенг кўламли хизмат турлари иерархиянинг юқори ўрнига эга бўлган корхоналар (касалхоналар, коллежлар, ўрта мактаблар, савдо, маиший марказлари) борлиги, ўзини аҳолисини 1000 киши ҳисобига (туман бўйича ўртачадан юқори) бўлган хизмат турлари билан таъминланганлиги. Бу марказларнинг энг характерли ўзига хос хусусиятлари; - давом этиб келаятган, тарихан шаклланган, маданий-маиший ўзаро алоқаларни

ҳамма вазиятларда ҳисобга олиш кераклиги. Марказлар аниқлангандан сўнг улардан қайси бирини ривожлантириш мақсадга мувофиқлигини ечиш керак.

Жамоат бинолари тармоқларини ҳудудлар тизимида ташкил қилишда иерархик алоқа кузатилади. Кўпроқ бу ҳолат медицина, маиший хизмат ва савдога характерли. Бу шароитда турли даражадаги ўрин жойи (медицина), иш жойи (маиший хизмат), савдо майдони (савдо) ва ҳоказоларни қайтадан тақсимлаш муаммолари пайдо бўлади. Иерархик хизмат қилиш тизимининг мавжудлиги кўп олимларнинг илмий изланиш объектига айланди [10,25,29].

Жамоатга хизмат қилиш даражасининг ўсиши бино турлари номенклатурасини кўпайиши ва уларнинг сиғимлилигини ошиши , аҳолини турли даражадаги маданий–маиший хизмат марказларига етказиш йўли билан уларнинг таъсир доирасини кенгайтириши билан амалга оширилиши мумкин.

III БОБ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИГА МАДАНИЙ - МАИШИЙ ХИЗМАТНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Ижтимоий ва маданий –маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари тармоғини ташкил этилишини ижтимоий хизматнинг қарор топган тизимларига мувофиқ тарзда , яшаш жойида ижтимоий хизмат билан таъминланганлигини ҳисобга олган ҳолда шакллантириш зарур.

Ижтимоий ва маданий –маиший хизмат кўрсатиш тизимининг ташкил этилиши аҳоли талабини амалга ошириш учун қуйидагилар билан таъминланиши керак:

- хизматларни олиш учун маблағ, куч ва вақтни энг кам сарфлаган ҳолда хизмат кўрсатишнинг оммавий ва яқка тартибдаги турларининг тўлиқ комплексини;

- шаҳарсозлик ривожланишининг ҳар бир босқичида хизмат кўрсатиш даражасини изчил тарзда секин-аста оширилиб боришини;

- жамоат ва хусусий хизмат кўрсатишнинг янги усуллари, шакллари ва турларини жорий этиш ва уларни янада такомиллаштириш.

Маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари тармоғини ташкил этиш қуйидаги шаҳарсозлик омиллари асосида амалга оширилади:

- қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудуди жойлашган туманнинг халқ хўжалигидаги ихтисослашуви;

- қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва ихтисослашувнинг асосий йўналишлари;

- шаҳар ташкил қилувчи базанинг хусусиятлари;

- ташқи ва ички транспорт алоқалари ва муҳандислик инфратузилма тизими;

- аҳолининг зичлиги, ишлаб чиқариш, меҳнат ва маданий-маиший алоқалар туси;

- аҳоли пунктининг жойлаштириш ва манзилгоҳлараро хизмат кўрсатиш тизимидаги миқёси ва аҳамияти, аҳоли пунктини ривожлантириш истиқболлари.

- ҳар хил тоифадаги тизимларнинг марказларига вақт оралиғида транспортда етиб бориш имкониятлари;

- хизмат кўрсатиш бўйича кўчма воситалар тармоғининг кенг жорий қилиниши.

Маданий - маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналарини ташкил этилиши қуйидагилардан ташкил топади:

- қишлоқ фуқаролари йиғинининг ҳудудида маъмурий ва жамоат ташкилотларининг жойлаштирилиши.

- қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига маданий-маърифий ва савдо-маиший хизмат кўрсатиш тармоғининг ташкил этилиши;

- қишлоқ фуқаролари йиғинининг бутун ҳудудида мактабгача ва мактаб таълими муассасаларини ташкил қилиниши;

- қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш тизимининг ташкил этилиши;

- қишлоқ фуқаролари йиғини аҳолисига рекреацион хизмат кўрсатилиши;

3.1. Маъмурий муассасалар ва жамоатчилик ташкилотлари

Маъмурий бинолар, молия, алоқа муассасалари, жамоатчилик ташкилотлари, жамоат тартиби бўлинмалари, қишлоқ кенгашлари қишлоқ аҳоли пунктининг ижтимоий маркази ҳудудида жойлаштирилиши ва маъмурий-ижтимоий хизматлар тўлиқ ҳажмда кўрсатилишини таъминлаши керак. Қишлоқ йиғини ва маҳалла марказлари қишлоқ аҳоли пунктларининг асосий бошқарувчи ташкилотлари ҳисобланади. Шунинг учун бошқа жамоатчилик ташкилотлари билан имконият борица бирлаштирилиши керак

Маъмурий фаолият функциялари умумий ва тезкор ишлаб чиқариш бўлимларига мувофиқ бўлиши ва уларга тўғри келадиган хоналар билан таъминланган бўлиши керак. Аҳоли сони кам бўлган қишлоқларда маъмурият

билан жамоатчилик ташкилотларини бирлаштириш керак. Катта ва йирик қишлоқларда аҳолини бошқаришни ҳар томонлама кенг қамраб олиш мақсадида асосий қишлоқ кенгаши йиғинидан ташқари бир нечта локал маҳалла марказларини режалаштириш таклиф этилади.

Турли жойлашув зоналарида қишлоқ аҳоли пунктларининг қишлоқ кенгаши йиғини ва маҳалла марказларининг ҳажми ва манзили ҳар бир аҳоли пункти учун унинг жойлашувдаги тутган ўрнига қараб алоҳида аниқланади.

Турли катталиқдаги қишлоқ аҳоли пунктларига тавсия этилган муассасаларнинг таркиби, уларнинг сиғими ва қишлоқ аҳоли пунктлари бўйича жойлаштирилиши қуйидаги жадвалларда берилган [41].

жадвал

№ т/р	Объектларнинг номланиши	Аҳоли сони куйидагича бўлган аҳоли пунктлари (киши):	
		100-200	201-500
1	2	3	4
1	Маҳалла маркази, ш.ж.	1 объект	1 объект
	- маъмурий хона,	48 м ²	60 м ²
	- универсал зал (спорт; тантанали тадбирлар; рақс майдончаси),	50/100-70/100 киши/м ²	100/150- 150/150 киши/м ²
	- чойхона,	6-8 ўринли	10-15 ўринли
	- новвойхона,	24 м ²	24 м ²
2	Кундалик эҳтиёж товарлари сотиладиган дўкони бўлган турар жой биноси	12-15 м ² - савдо зали 12-15 м ² - омборхона	12-15 м ² -савдо зали 12-15 м ² - омборхона
3	Тиббий пункти бўлган турар жой биноси - кенг профилли терапевт (фельдшер); - патронаж ҳамшираси; - тиш шифокори; - акушер-гинеколог; - лаборатория	60 м ² +12 м ² 24 м ² 24 м ² 24 м ² 24 м ²	60 м ² +12 м ² 24 м ² 24 м ² 24 м ² 24 м ²
3	Маиший хизматлар блоки бўлган турар жой биноси: Сартарошхона; Пойафзал таъмирлаш устахонаси		36 м ² 36 м ²

9-жадвал

№ т/р	Объектларнинг номланиши	Аҳоли сони қуйидагича бўлган аҳоли пунктлари (киши):	
		501-1000	1001-1500
1	2	3	4
1	Қуйидагиларни ўз ичига олган маданий- маъмурий марказ: а) маъмурий хоналар; б) универсал зал; в) чойхона, новвойхона ва қандолат цехи билан г) кундалик истеъмол товарлари дўкони	78 м ² 150-200 ўринли 20-25 ўринли 72 м ² 20-25 м ²	
2	Қишлоқ аҳоли пунктнинг дам олиш уйи, шу жумладан - универсал меҳмонхона - универсал тўғаракхона - фахрийлар хонаси - кутубхона, ўқиш хонаси билан -видеозал, -биллиардхона		72 м ² 72 м ² 36 м ² 72 м ² 54м ² 54м ²
3	Медпункт с аптекой Тиббий пункт, дорихонаси билан 2-вариант - фельдшер хонадони қошидаги тиббий пункт	ҳисоб-китоб бўйича топшириққа кўра	ҳисоб-китоб бўйича топшириққа кўра
4	Маиший хизмат кўрсатиш уйи	3-4 турдаги хизматлар	5-7 турдаги хизматлар
5	Ҳаммом, сартарошхонаси билан (вариант - уй қошида)	5 нафар ташриф буюрувчи	10 нафар ташриф буюрувчи
6	Қурама савдо дўконлари - савдо пунктлари	15-20м ² ,уй қошидаги савдо пункти	супермаркет 54-72 м ²

10-

жадвал

№ т/р	Объектларнинг номланиши	Аҳоли сони қуйидагича бўлган аҳоли пунктлари (киши):	
		1501-2000	2001-3000
1	2	3	4
1	Маҳалла қўмитасининг маъмурий	Битта бино	

	биноси		
2	Маданий-қўнгил очиш маркази, шу жумладан: а) Тўғараклар; б) Томоша зали – универсал в) Кутубхона, ўқиш зали билан	4-5 хона 200-300 ўринли 2000-5000 жилд	10 ўрингача 600-700 ўринли 5000-10000 жилд
3	Маҳалла маркази	500-1000 киши учун 1 та	
4	Қишлоқ врачлик пункти, шу жумладан: а) поликлиника; б) стационар; в) дорихона; г) профилакторий	лойиҳалаш топшириғига кўра	
5	Савдо маркази: саноат моллари савдо маркази, супер-маркет (якка тартибдаги павильонлари ҳам бўлиши мумкин)	савдо майдони 300 м ² гача	савдо майдони 400 м ² гача
6	Чойхона, новвойхона, сомсапазлик цехи ва буюртмалар қабул қиладиган пункти билан	50-60 ўринли чойхона	75-100 ўринли бўлган чойхона цех 100 м ²
7	Ҳамма турдаги хизматлар кўрсатиладиган маиший хизмат уйи	10-15 иш ўрни	25 тагача иш ўрни
8	Олисдан келганлар яшайдиган уйи бўлган бозор	10-15 та савдо жойи	20 тагача савдо жойи 10 тагача иш ўрин
9	Спорт иншоотлари	лойиҳалаш топшириғига кўра	

11-жадвал

№ т/р	Объектлар номи	Аҳоли сони қуйидагича бўлган аҳоли пунктлари (киши):	
		3001-5000	5000 ва ундан кўп
1	2	3	4
1.	Қишлоқ фуқаролари йиғинининг маъмурий биноси.	1 та объект	1 та объект

	Маданий-маърифий марказ, шу жумладан: - универсал зал; - тўғарақлар хоналари блоки; - жамоатчилик ташкилотлари блоки; - кутубхона, ўқиш зали билан; - спорт блоки.	1 та объект 500 ўринли 20 та ташриф 54 м² 10 мингта жилд ҳисоб-китоб бўйича	1 та объект 700 ўринли 30 та ташриф 54 м² 15 мингта жилд ҳисоб-китоб бўйича
2.	Тиббий-соғломлаштириш маркази: - диагностика поликлиникаси; - стационар; - дорихона; - кичик қишлоқларга чиқиб келиш имкониятига эга сут ошхонаси; - поликлиника қошидаги даволаш-соғломлаштириш блоки, узоқдан келганлар учун маслаҳат бериш хизмати билан; - туғруқхона.	лойиҳалаш топшириғига кўра	лойиҳалаш топшириғига кўра
3.	Савдо маркази: - озиқ-овқат маҳсулотлари - саноат моллари - чойхона, қаҳвахона - қандолатчилик маҳсулотларига буюртма бериш пункти, обинон, сомса	400 м² 500 м² 50 ўринли 100 м²	500 м² 600 м² 100 ўринли 200 м²
4.	Маиший хизмат уйи	27 иш ўрни	35 иш ўрни
5.	Олисдан келганлар яшайдиган уйи бўлган бозор	50 та савдо жойи	100 та савдо жойи
6.	Миллий типдаги ҳаммом, сартарошхона, уқалаш хизмати, даволаш хоналари билан	бир сменада 15-20 киши	бир сменада 20-25 киши
7.	Спорт иншоотлари	спорт комплекси	спорт комплекси
8.	Кичик посёлкалар билан диспетчерлик алоқасига эга ўт ўчириш депоси		2 та машина

3.2. Маданий-маърифий муассасалар ва спорт иншоотлари

Ўзбекистон республикаси президентининг 15.02.2017 й № ПФ – 4956 фармонида маданий - маърифий ва спорт – соғломлаштириш муассасалари, объектлари ва иншоотларининг моддий – техник базасини янада ривожлантириш зарурлиги таъкидланган. Маданий – маърифий муассасалар ва спорт иншоотлари тармоқларини ривожланиши ва ишлаб туришига, умумий ишлаб - чиқариш ва жойлашув характеридаги омиллардан ташқари, ўзига хос ижтимоий омиллар ҳам таъсир қилади. Уларга қуйидагилар киради: кишлоқдаги турмуш тарзи; эркин вақтнинг таркиби; аҳолининг дам олиш характери, маданиятдан пассив фойдаланиш ва маданий фаолиятнинг фаол шакллари ўзаро бирлаштириш; спорт – соғломлаштириш тадбирларини ривожлантириш.

Маданий – маърифий хизмат тизимида муассасалар тармоқларини марказлаштиришга асосланган ва уларни объектларга бўлиниши, аҳолига кенг кўламда яқинлаштирилган бир гуруҳ аҳоли турар жойларига ва биринчи аҳамиятдаги объектларга мўлжалланган шакллар ташкил топмоқда.

Маданий – маърифий хизмат кўрсатиш муассасаларига пиёда ва транспортда етиб бориш мумкин бўлган радиус чегаралари 6 – жадвалда берилган [41].

Марказлаштириш ва бир жойга йиғишнинг ташкилий шакллари бир нечта йўналишда ечиш мумкин: маданий –маърифий муассасаларни ўзаро ва бошқа муассасалар билан ҳам фаолиятини координация қилиш; ресурсларни қисман бирлаштириш ва бирлаштирилган мажмуаларга турли кўринишдаги маданий- маърифий муассасаларни киритиш – бу кўпроқ кенг кўламдаги йўналишлар, тўғараклар, кутубхоналар, музей, маданият боғи, дам олиш ва ҳоказоларни, қисман алоҳида йўналишларни ёки барча маданий – маърифий ишларни тўлиқ молиялаштириш асосида; маданият муассасаларини марказлаштириш – бу бутун тармоқни бошқарувчи, бирлашган маъмурий тузилишни яратиш билан боғланган, олдинги

икки йўналишни қўшувчи муҳим йўналиш; турли ташкиллаштириш шакллари бирлаштириш.

Қишлоқда маданий – маърифий муассасаларни сиёсий тарбия ва аҳолини маданий дам олиши билан эстетик ривожланиши, сайр – томоша, эркин мулоқот, ҳаваскорликни ривожлантириш, мафкуравий йўналишда бирлаштирилиши керак. Қишлоқ шароитларида маданий-маърифий ва тарбия вазифалари шаҳардагидан фарқли битта бино таркибида – қишлоқ маданият марказида

6-жадвал

№№ т/р	Муассасаларнинг номланиши	Хизмат кўрсатиш радиуслари
1.	Мактабгача таълим муассасалари (боғча-ясилар)	Ҳар бир қишлоқ аҳоли пунктнинг 30 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойида, 500-750 м
2.	Бошланғич мактаблар	30 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойида, (имкон қадар болалар боғчалари-ясилари билан бирга), 500-750 м
3.	Асосий мактаблар	30 дақиқа ичида транспортда етиб олиш мумкин бўлган жойида, 750-2000м
4.	Спорт иншоотлари: - текис майдондаги - спорт заллари - спорт комплекслари	Ҳар бир қишлоқ аҳоли пунктида Мактаблар қошида қишлоқ аҳоли пунктларининг гуруҳи ёки қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудуди учун 30 дақиқа ичида транспортда етиб олиш мумкин бўлган жойида
5.	Клублар	60 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойида

ўтказилади. Бу бинода театр ва кино, кутубхона ва маъруза хона, расмлар зали ва қизиқиш бўйича хоналар бирлаштирилади. Маданият уйининг бош фаолияти – қишлоқ аҳолиси билан бевосита боғланган мулоқот ва қишлоқда

бадий фаолият ва техника йўналишидаги ижодни ривожлантиришга йўналтирилган.

Марказлашган клублар тизими, марказий аҳоли жойларида турган, битта хўжалик худудида, марказий Маданият уйи атрофида жойлашган клуб муассасаларини ихтиёрий бирлашувини ифодалайди. Клублар умумий режалаштириш ва ўзининг ишини бирга ўтказиш асосида бирлашади.

Маданият муассасаларини худудларда турлараро шакллари янада юқорироқ ташкил қилиш, қишлоқ ва туман маданият мажмуаларини яратиш ҳисобланади. Маданият мажмуаси бирлашган маслаҳат координацияси томонидан бошқарилади. Маданият мажмуасининг бош муассасаси марказлашган клуб тизимида, хўжаликнинг марказий аҳоли турар жойларида жойлашган марказий ёки базали Маданият уйи ҳисобланади (ёки йирикроқ ва бошқаларга нисбатан қулай жойлашган хўжаликлардан бирида).

Қишлоқ маданият мажмуалари юқори рентабелликка эга бўлган хўжаликларнинг марказий аҳоли турар жойларида пайдо бўлади. Янги клублар биноларини яратиш ва уларнинг иш шаклини такомиллаштириш клуб биноларида хоналар таркибини рационал аниқлаш билан боғлиқ. Клубларнинг асосий хоналар гуруҳи клуб биноларида янги вазифаларни ривожланиши билан боғлиқ. Қишлоқ жойларда ҳамма ерда маданий – маърифий хизматнинг анъанавий бўлмаган кўринишлари кенг қўлланилмоқда – мактабдан ташқари фаолиятни ташкил қилиш, халқ музейларини яратиш, миллий одатлар заллари ва ҳоказолар.

Клублардаги хоналар гуруҳининг функционал тузилиши, мулоқот шаклларининг фарқланиши билан боғланган ҳолда, аҳамиятли даражада ривожланади. Клублардаги янги иш шакллари (ёшлар билан, ёш оилалар билан, қариялар билан, ёш техниклар ва ҳоказолар) клуб муассасалари тармоқларини қурилишига ва унинг функционал-лойиҳавий тузилишига таъсир этади.

Қишлоқдарда кутубхоналар тизимида оммавий кутубхоналар катта ўринни эгаллайди. Кутубхоналарнинг асосий мақсади аҳолининг маданий даражасини ошириш, китобхонларнинг китоб ўқишга қизиқишини ривожлантириш, ўқиш маҳоратини ўргатиш, адабиёт танлашни ва ундан эффектли фойдаланишни ўргатиш. Оммавий кутубхоналарни жойлаштириш кутубхоналарни ҳудудларда ташкил қилиш базасига асосланган. Битта ёки бир нечта аҳоли манзилгоҳлари битта умумий кутубхона хизмат доирасига киради. Хизмат қилиш, аниқланган радиус доирасида аҳолининг сони ва зичлигига боғлиқ. Ҳар бир доимий кутубхона китобларни тарқатадиган кенг тармоқга эга.

Марказлашган кутубхона тизимида умумий бошқариш, финанс, ўринлар бўйича марказий туман кутубхонаси бошчилигида бирлашган муассаса тузилади, қолган қишлоқ кутубхоналари унинг филиалига айланади. Марказий кутубхона тармоғининг ишини ўзининг филиаллари билан телефон алоқасини бирлаштириш ҳарakterлидир; туман маркази масштабида китобларни излаш ва китоб айланиб туришини тезлаштирадиган кутубхоналар орасидаги жамловчи каталогни яратиш; талабларни доимий йиғиш ва библиобуслар ёрдамида адабиётларни филиалларга етказишни марказлаштириш. Марказий туман кутубхоналарининг вазифаси сезиларли кенгаяди, кутубхоналараро каталоглар, кўпайтирувчи техникалар, саралаш ва сақлаш, услубий хона, диспетчерлик жойи учун бинонинг анъанавий лойиҳавий тузилишини ўзгартирувчи янги хоналарга талаб пайдо бўлади.

Кутубхона хизмати тармоқларини кўп занжирли қилиб қуриш мақсадга мувофиқ: туман марказида марказий кутубхона ва хўжаликлараро марказларда битта ёки бир нечта хўжаликнинг аҳоли турар жойлар гуруҳларига хизмат қиладиган кутубхона филиаллари. Кутубхона филиаллари янги турдаги кутубхона бўлиб китоб ҳажмининг фонди 15 дан то 50 минг ва зиёдроқ бўлади. Бу турдаги кутубхонадан ташқари жойларда клуб биноларида, мактабларда, ҳамда кўчма кутубхоналарда ҳам бор.

Физкултура – спорт иншоотлари тармоғини такомиллштириш ҳам ер сатҳидаги ҳамда ёпиқ зал иншоотларининг ривожланиши билан боғлиқ. Физкултура – спорт иншоотлари тармоқларининг ривожланиш анъаналари шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларида (ШНК 2.07. 04 - 12) кўрсатилган [41].

Спорт бинолари ва иншоотлари тармоғи жисмоний тарбия талабларини кондириш учун зарур бўлган ҳажмда, қишлоқ фуқаролари йиғинининг бутун аҳолисига қуйидагича принципга кўра хизмат кўрсатилишини ҳисобга олиб туриб лойиҳалаштирилиши лозим:

- ҳар куни спорт билан шуғулланиш учун – мактаб ўқувчилари ва катта ёшдаги аҳоли спорт ўйинлари ва машғулотлари билан шуғулланиши учун мўлжалланган майдончалар, улар 5-10 дақиқа ичида пиёда етиб олиш радиусида (турар жой гуруҳлари ичида, мактаб қошида, маҳалла маркази ёнидаги рекреацион мажмуада) жойлаштирилиши керак.

- катта ёшдаги аҳоли ва болаларнинг мустақил ва мураббий раҳбарлигида умумий жисмоний тайёргарлик гуруҳлари (саломатлик гуруҳлари)да ва спорт секцияларида мунтазам равишда шуғулланиш учун.

- тизимли тарздаги машғулотлар учун мўлжалланган спорт маркази 30 дақиқа ичида пиёда етиб бориш радиусида жойлаштирилиши лозим.

Спорт иншоотларини лойиҳалаштиришда улардан кўп мақсадларда фойдаланиш принципига асосланиш зарур.

Нормаларда турли кўринишдаги спорт иншоотлари ва уларнинг биноларидан, улар орасидаги фарқга, хизмат қилинадиган аҳоли сонига қараб ва умумий жойлашув тизимида аҳоли турар жойининг ўрнига қараб бориб бўладиган хизмат кўрсатиш радиуслари аниқланган. Спорт иншоотларини хўжаликлар бўлимлари қишлоқларида 30 дақиқали пиёда юриш масофасида, марказий аҳоли турар жойларида ва хўжаликлараро марказларда (зарур бўлган жойларда) транспортда 60 дақиқали масофада жойлаштириш тавсия этилади. Қишлоқларда очик текисликда жойлашган иншоотлар фақат ўзининг аҳолисига ва интилувчи оддий қишлоқлар яшовчиларига

ҳисобланади. Марказий қишлоқлардаги ва хўжаликлараро марказдаги спорт заллари ва стадионлари фақат ўзининг, ҳамда хўжаликларнинг умумий ёки чегарадош хўжаликлар аҳолисига хизмат қилишга мўлжалланган. Кўпинча спорт заллари мактабга яқинлаштириб қурилади ёки мактаб ва қишлоқ аҳолисига хизмат қиладиган ҳажми кенгайтирилган тўлақонли спорт заллари қурилади. Қишлоқ жойларда ҳам соғломлаштириш гуруҳлари учун текис ва ёпиқ спорт иншоотлари қурилиши, ҳамда оммавий спорт турлари ва спорт ўйинлари назарда тутилиши керак.

Маданият – маърифат ва кутубхона хизматлари тузилишини, алоҳида аҳоли турар жойларида фаолият кўрсатувчи ва бир нечта аҳоли турар жойларига хизмат қиладиган йирик маданият мажмуаларида хизмат қиладиган оддий муассасаларни бирлаштириш йўли билан яратиш таклиф этилади. Биринчи гуруҳга клублар, оилавий клублар; иккинчи гуруҳга - Маданият уйи, ҳамда марказий ва хўжаликлараро аҳамиятга эга бўлган базавий Маданият уйи ва туман Маданият уйлари киради.

Қишлоқ жойларда маданий – маърифий хизмат қилиш принципиал схемасини қуйидаги кўринишда тасаввур қилиш мумкин: туман Маданият уйи – базавий Маданият уйи – қишлоқ маданият уйи – қишлоқ клуби, оилавий клуб ёки бошқа муассасалар.

Туман Маданият уйи туман марказида жойлашади ва ўзининг вазифаларидан ташқари, диспетчерлик ва базавий Маданият уйларига услубий раҳбарлик қиладди.

Базавий Маданият уйлари – битта ва бир нечта хўжаликларга хизмат қиладиган ҳудуд зонасида жойлашган барча маданият муассасаларига раҳбарликни (услубий ёрдам ҳам кўрсатиш) амалга оширади. Хизмат қилувчи зонанинг радиуси 12 - 15 км транспортда 30 дақиқали йўл. Базавий Маданият уйи диспетчерлик ва махсус ҳаракатланувчи воситаларга эга бўлиши керак.

Қишлоқ маданият уйи хўжаликнинг марказий аҳоли турар жойида жойлашади ва унинг ҳамма аҳолисига хизмат қиладди. Маданият уйининг

хизмат қилиши доираси радиуси 3 -5 км. Қишлоқ клуби – одатда хўжаликлар бўлимларида жойлашади. Клубдан ташқари кичик оилавий, ёшга қараб хоналар ажратилган клублар бўлиши мумкин.

Бу элементлар тузилишининг умумий маданият – маърифат тармоғида белгиланган вазифаси турлича бўлиши мумкин: тўрт занжирли - ҳамма тузилиш элементларига эга; уч занжирли – биронта элементлардан бири катнашмайди; икки занжирли туман Маданият уйи – қишлоқ маданият уйи.

Маданият муассасаларининг жойлашиши, маданий – маърифий хизматни кўрсатишни ҳар бир зонада ташкил қилиш 3.11 - расмда батафсилроқ кўрсатилган.

Маконли жойлашув шароитида туман марказида туман Маданият уйи ва туманнинг марказий кутубхонаси (3.11,2 - расм). Хўжаликларнинг марказий аҳоли турар жойларида Маданият уйи ва библиотека филиаллари, бўлимларда қишлоқ клублари ва китоб тарқатувчи жойлар бўлади. Туман Маданият уйи қишлоқ Маданият уйига услубий – маслаҳат ёрдамини амалга оширади, ҳамда туманнинг қишлоқ аҳоли турар жойларига автоклуб ва библиобуслар ёрдамида хизмат қилади.

Мураккаброқ бўлган тўрт занжирли тизим хўжаликлараро маданият мажмуаси *мозаикали жойлашув зонасига* тавсия қилинади (3.11,4 расм). Қишлоқ аҳоли турар жойларининг кўпчилиги ҳар бир хўжаликда фаолиятнинг турли шакллари бирлаштиришни талаб қилади ва маданият тадбирларини аҳоли яшайдиган тарафга йўналтирилади. Шу сабабли бу ҳудудларда одамларни ва техник воситаларни олиб бориш учун транспорти борлиги аҳамиятга эга. Схемадан кўриш мумкинки, хўжаликларда туман Маданият уйи ва хўжаликлардаги қишлоқ Маданият уйидан ташқари, йирик хўжаликлараро марказда базавий Маданият уйи кутубхона бўлими билан ажратиб берилган.

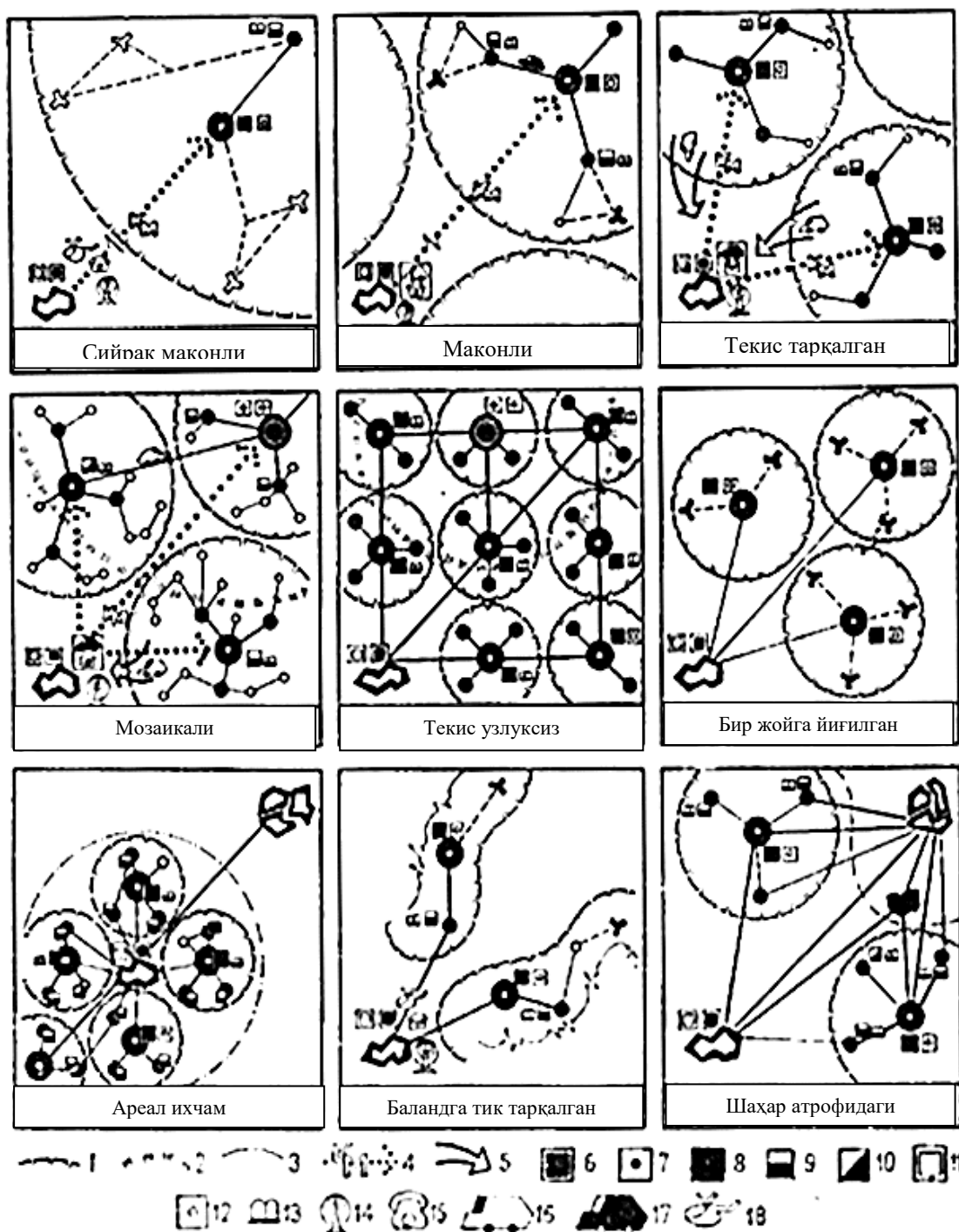
Текис узлуксиз ва ареал-ихчам жойлашув зоналарида (3.11,5 расм) уч занжирли тизим тавсия этилади, аммо бошқача тузилиш элементлари

бирлашуви билан: бу ерда биринчи звено - клублар, оилавий клублар ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Тармоқ тузилиши туман Маданият уйидан, хўжаликлараро –

базавий Маданият уйи ва қишлоқ Маданият уйидан ташкил топади. Базавий Маданият уйлари бўлмайдиган вариантлар бўлиши мумкин.

Бир жойга йиғиб жойлаштирилган ва тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган жойлашув зоналарида (3.11,6; 3.11,8 - расм) икки занжирли тизим- туман Маданият уйи – қишлоқ Маданият уйи мақсадга мувофиқ. Бир жойга йиғилган жойлашув шароитларида, битта хўжаликда фақат битта катта аҳоли турар жойлари кўриб чиқилган, тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган жойлашув шароитларида хўжаликларнинг ўлчамлари унча катта эмас ва уларнинг ҳудудлари ихчамлиги сабабли икки занжирли вариант тавсия этилган.

Шаҳар атрофидаги жойлашув зонасида (3.11,9 - расм) маданият муассасалари тармоқлари турли кўринишда ечилиши мумкин: бир нечта занжирлардан ёки фақат пастки занжир асосида - клублар ва оилавий клублар.

3.11-расм. Маданий - маиший муассаса тармоқларини турли жойлашув зоналарида жойлаштириши схемалари. “ЦНИИЭП граждансельстрой”[32]

1 - ички хўжалик даражасидаги таъсир қилиш зоналари чегараси; 2- хўжаликлараро даражадаги таъсир доираси чегараси; 3 - қишлоқ тумани чегараси; 4 - услубий - методик ёрдам; 5 - аҳолини марказга олиб келиш; 6 - туман Маданият уйи; 7 - базавий Маданият уйлари; 8 - қишлоқ Маданият уйи; 9 - қишлоқ клублари; 10 - оилавий клублар; 11- марказий кутубхоналар; 12 - кутубхона филиаллари; 13 - китоб тарқатиш

пунктлари; 14 - телехизмат; 15 - телефон хизмати; 16 - одамларни автобусда ташиш; 17 - автоклублар, библиобуслар; 18 - фазовий алоқа

Бундай ечим шаҳар маданият объектларининг яқинлиги сабабли кўпроқ самара беради деб ҳисобланади.

Маданий – маърифий хизмат тармоқларини шакллантиришнинг бош асоси бўлиб тармоқни тумандаги ҳудудларнинг қисман жойлашув тизимини ҳисобга олган ҳолда тармоқ қандай ўзгарувчан қурилса, худди шундай қисман

ижтимоий - иқтисодий ва табиий иқлим шароитларини ҳисобга олиб қурилади, ҳамда уларни марказлаштиришнинг умумий йўналиши ва биноларнинг доимий фойдаланилиши ва хизматнинг турли кўчувчи шаклларида фойдаланиш имконини беради.

3.3. Ўқув тарбия муассасалари

Мактабгача тарбия муассасалари. Мактабгача тарбия умумий таълим тизими бошланғич босқичининг қисми бўлиб оила билан чамбарчас боғланган ҳолда инсоннинг шаклланишини таъминлайди. Болаларни умумий тарбиялаш бошка муҳим ижтимоий вазифаларни ҳам бажаради: кўп болали оилаларнинг яшаш шароитларини моддий томондан яхшилайти, оиланинг катта аъзоларига ишлаб чиқаришда фаолият кўрсатишига имкон беради.

Мактабгача таълим муассасалари тармоқлари қуйидагиларни ўз ичига олади: умумий типдаги болалар боғчалари-ясиллари, соғломлаштириш ва ихтисослашган, идоравий, ширкат шаклидаги ва хусусий муассасалар. Қишлоқларда мактабгача тарбия муассасаларининг тўлдирилиши даражаси уларнинг ҳудудлардаги жойлашувида аҳолининг талабини қай даражада қондирилиши мумкин эканлигини ҳисобга олиш билан боғлиқ.

Ўзбекистон республикаси президентининг 02.12.2016 № ПКҚ – 3894

қарорида, ҳамда 30.09. 2017 №. ПФ – 5198 фармонида мактабгача таълим муассасаларини хорижий тажрибаларни ўрганиб янгитдан қуриш, намунавий

лойиҳалар бўйича амалга оширилади ва республикаимиз ҳудудларида 50,70,100, 120 ва 150 ўринга мўлжалланган давлат ва нодавлат мактабгача таълим муассасаларини қўшимча барпо этиш орқали болаларни мактабгача таълим билан босқичма – босқич тўлиқ қамраб олиш, болаларга мактабгача таълим тарбия беришнинг муқобил турларини амалиётга жорий этишга қаратилган комплекс дастурни ишлаб чиқиш кераклиги тасдиқланган.

Мактабгача тарбия муассасаларини жойлаштириш бўйича “Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ва ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишни режалаштириш” ШНҚ 2.07. 04 – 12. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларида қишлоқ аҳоли пунктлари турларида мактабгача таълим муассасалари билан таъминланганлик даражаси, мактабгача ёшдаги болаларнинг қамраб олиншининг фоизи берилган (1-жадвал) [41].

1-

жадвал

№№ т/р	Қишлоқ аҳоли пунктларининг типлари	Мактабгача таълим муассасаси билан таъминланганлик даражаси, мактабгача ёшдаги болаларнинг қамраб олиншининг фоизи			
		Умумий	Соғломла- штириш	Ихтисос- лашган	Жами
1.	Йирик	50	8	2	60
2.	Катта	40-50	3-10	2-3	45- 60
3.	Ўртача	35-40	5-10	5-10	45- 60
4.	Кичик	25-30	5-10	5-10	35- 50

Изоҳ: 1. Мактабгача таълим муассасалари билан қамраб олинганлик фоизи маҳаллий шарт-шароитларга мувофиқ лойиҳалаштириш топшириғига кўра ўзгартирилиши мумкин.
2. Соғломлаштириш ва ихтисослашган мактабгача таълим муассасалари билан таъминланганлик даражаси соғлиқни сақлаш органлари томонидан аниқлаштирилади.

Қишлоқ жойларда мактабгача тарбия муассасалари марказий ва кичик қишлоқларда жойлаштирилади. Тармоқ аҳоли турар жойларининг фақат

ўзига хизмат қилишга мўлжалланган. Қишлоқларда аҳолисининг сони 500 – 1000 дан ошган бўлса болалар ясли – боғчалари марказий қишлоқлардаги каби, четдаги қишлоқларда ҳам қурилади. Аҳолиси 500 - 1000 киши бўлган қишлоқларда болалар ясли - боғчалари қишлоқ марказларидаги каби фермер хўжаликларининг турар жойларида ҳам қурилади. Шу билан бир қаторда битта болалар мактабгача тарбия муассасаси бир хўжалик учун қурилганлиги кўп ҳолларда учрайди. Одатда улар марказий қишлоқларда жойлашади.

Мактабгача тарбия муассасаларини жойлаштириш бўйича “Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ва ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишни режалаштириш” ШНҚ 2.07. 04 – 12. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларида тақлифлар берилган. Унга асосан мактабгача тарбия муассасаларига бўлган масофа – 300 м (5 - 6 минут пиёда юриш) белгиланган. Қишлоқларнинг тарқалиб жойлашганлиги, манзилгоҳлар тармоғининг ёйилиб кетганлиги, сабабли болалар муассасаларига бўлган масофани 20 минут пиёда юриш оқали ташкил қилиш мумкин [41].

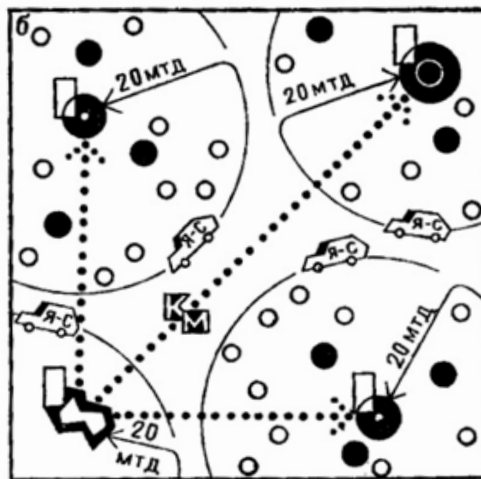
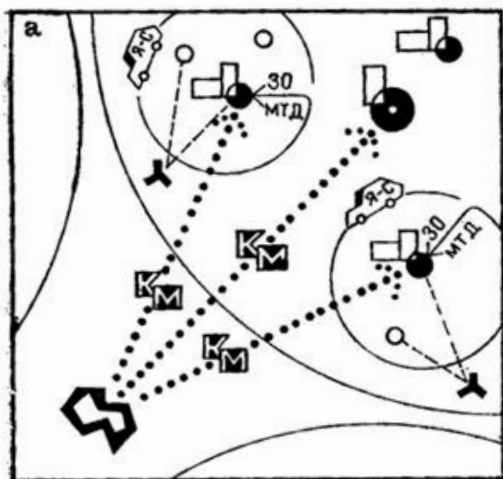
Ҳозирги вақтда қишлоқ мактабгача тарбия муассасалари тармоқлари яслидан, боғчадан ва битта бинода бирлашган ясли - боғчалардан ташкил топган. Қишлоқ жойларда энг кўп тарқалган бино тури 25,50,90 ва 140 ўринли ясли-боғчалар ҳисобланади. Тармоқнинг умумий тузилишида катта қисми сиғимлилиги 25- 50 ўринли бўлган муассасаларга тўғри келади [14].

Биноларнинг қабул қилинган турлари аҳоли турар жойларининг ўлчамлари билан тўғридан- тўғри боғлиқ. Аҳолиси 1000 кишидан ва ундан зиёд бўлган қишлоқларда 90 ўринли ясли-боғчаларни жойлаштириш характерлидир. Аҳолиси 2 – 3 минг бўлган қишлоқларда 140, 280 ҳаттоки 320 ўринли муассасаларнинг қисми анча кўпаяди.

Қишлоқ жойларда болаларни умумий тарбиялаш даражасини ошириш мактабгача тарбия муассасалари тармоқларини режалаштириш ва қурилишни, уларнинг моддий - техник базасини такомиллаштиришни, бор бинолар фондини қайта тиклаш, тарбия жараёнини, болаларнинг соғлиғини мустаҳкамлашни яхшилашга ёрдам берадиган янги турдаги биноларни

киритишни талаб қилади. Изланишлар мактабгача тарбия муассасалари тармоқларини ташкил қилишнинг турли вариантларини аниқлаган: 1) ҳар битта қишлоқда битта муассаса; 2) ҳар қайсиси қишлоқ гуруҳларига хизмат қилувчи, бир хўжаликда бир нечта муассаса. 3) хўжаликга битта муассаса.

Мактабгача тарбия муассасаларининг турли жойлашув зоналарида

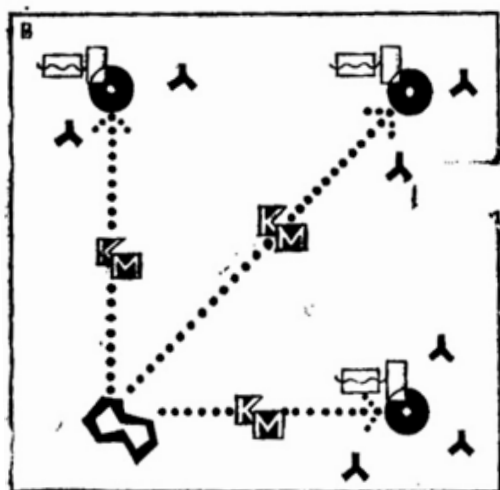

кур
или
шин
инг
қисқ
ача
хусу
сият
лар
ини

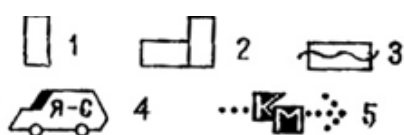
кўриб чиқамиз (3.12- расм) [32].

3.12 - расм. Мактабгача тарбия муассасаларини турли жойлашув зоналарида жойлаштириш схемаси "ЦНИИЭП граждансельстрой" [32]

- а — маконли жойлашув моделида;
б - мозаикали жойлашув моделида;
в - бир жойга йиғилган жойлашув моделида;
1- ясли - боғча; 2 -ясли -боғча - бошланғич
13 мактаб; 3 - болалар муассасалари гуруҳлари
учун соғломлаштириш марказлари бассейни
билан; 4 -болаларни олиб борувчи
автотранспорт; 5 - услубий консультатив

Сийрак маконли ва маконли зоналарида мактабгача тарбия муассасалари тармоқлари ечими кескин иқлим шароитлари, ёмон ривожланган транспорт тармоқлари, қишлоқлар орасидаги катта масофалар билан аниқланади. Марказий қишлоқлар

аҳолисининг сони 700 -800 киши ва бўлимдаги қишлоқлардан аҳолисининг сони 300 – 400 кишидан иборат бўлиши фақат 25, 50 ва 90 ўринли кичик ҳажмдаги мустақил мактабгача тарбия муассасаларини қуриш имкониятини беради.

Мактабгача тарбия муассасалари тармоқларини аниқловчи, ўлчамлари билан маконли жойлашувдан кам фарк қиладиган, *бир текисда ёйилиб жойлашган зонада* битта хўжаликга хизмат қилувчи ясли-боғчани қуриш керак бўлади. Фақатгина қишлоқлар орасидаги масофаси 5 кмгача бўлган ҳолларда, аҳоли манзилгоҳларининг локал гуруҳларига хизматни ташкил қилиш мумкин (3.12,а -расм).

Марказий қишлоқларнинг аҳолисининг камлиги, хўжаликда кичик қишлоқларнинг сонини кўплиги, йўлларнинг нисбатан зичлиги, *мозаикали жойлашув зоналарида* битта мактабгача тарбия муассасасини бир нечта қишлоқларга ёки бутун бир хўжаликга жойлаштиришни тақозо этади (3.12,б -расм). Бу ерда ясли - боғчаларнинг бирдан тўрттагача бўлган анъанавий турлари, ҳамда бирлашган бинолар ясли-боғча - бошланғич мактаб қурилиши ва 50 ўридан иборат бўлган кичик муассасаларни бошланғич мактаблар билан бирлаштириш, иқтисодий томондан тежамкорликни таъминлайди. Бу ечимда болаларнинг тун – кун қоладиган гуруҳлари катта рол ўйнайди.

Зонанинг режавий ечимига қишки боғ, фотария ва бошқаларни киритиш мумкин. Кейинчалик йўлларни ривожлантириш, ҳамда янги муассасаларни қуриш билан бу зонадаги хизматни такомиллаштириш мумкин. Керак бўлганда болаларни ташишни тун – кун гуруҳларини ташкил қилиш билан алмаштириш мумкин.

Текис узлуксиз жойлашув зоналарида кўпроқ иккинчи вариант қўлланилади. Хўжаликда ҳар қайсиси локал қишлоқлар гуруҳига хизмат қиладиган бир нечта болалар муассасалари жойлашади. Бу моделнинг асосий жойлашув параметрлари, битта йирик муассасани ҳамма хўжаликларга хизмат қилиш учун қуриш имкониятини беради. Бунга қишлоқлар орасидаги масофанинг кичиклиги (4 км гача) ва яхши ривожланган йўл тармоғи имкон беради. Буларнинг ҳаммаси 15 минут транспортда юриб бориш доирасида болаларни боғчага етказишни ташкил қилишни тақозо этади. Бу моделда қуриладиган ясли - боғчалар катталаштирилиши ва 6 -12 та гуруҳгача бўлиши мумкин.

Марказий қишлоқларда аҳолининг бир *жойга йиғиб тўпланиши*, ўртача аҳоли сони 3-5 минг кишидан иборатлилиги мактабгача тарбия хизматини битта қишлоқга ташкил қилишни тақозо этади (3.12, в - расм). Бу зонада ясли-боғчаларнинг тури сийрак маконли ва маконли жойлашув зоналаридаги ясли-боғчалар турига нисбатан сифимлилиги бўйича кескин фарк қилади. Бу ерда, марказий қишлоқларда бир нечта мактабгача тарбия муассасаларини қуриш мумкин. Мутаъдил иқлим шароитлари, аҳолининг битта қишлоқда йиғилиши тармоқни янги қўшимча ясли-боғчалар билан кенгайтириш имконини беради. Бу зонанинг шароити саломатлик ва спорт тадбирларини ўтказишга, болаларни бадий, мусиқий ривожланишига ёрдам берувчи элементларни киритишга имконият туғдиради. Бир нечта муассасаларга хизмат қилувчи саломатлик мажмуасини яратиш мақсадга мувофиқ. Мажмуа таркибига сузиш ҳавзаси, гимнастика билан шуғулланадиган хоналар киради.

Мактабгача тарбия муассасалари тармоқларини танлашга таъсир қилувчи асосий параметри - аҳоли турар жойларининг ўртача ўлчами, *ареал*

ихчам жойлашиш моделида ҳар бир қишлоқда ясли-боғча қуришни имкониятини беради. Хўжаликлар манзилгоҳларида 2 - 4 гуруҳли, хўжаликнинг марказий қишлоқлари учун 6, 10, 12 та гуруҳли ясли-боғчалар мақсадга мувофиқ. Бу ерда бир жойга йиғилган моделга ўхшаб бир нечта мактабгача тарбия муассасалари учун соғломлаштириш мажмуасини қуриш мумкин.

Тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган модел туманларида мактабгача тарбия муассасаларини ташкил қилиш маконли жойлашув моделига таклиф қилинган вариантини эслатади. Кескин иқлим шароитлари, қишлоқлар орасидаги мавсумий алоқаларнинг бузилиши тўғридан - тўғри таъсир этади.

Асос сифатида ҳар бир қишлоқга ясли-боғча қуриш варианты қабул қилинган. Мавсумий иш даврида яшовчиларнинг болалари кеча-кундуз қоладиган гуруҳларга қатнашиши мумкин. Зонадаги аҳоли турар жойларининг ўлчамларидан келиб чиқиб ясли-боғчалар икки-тўрт гуруҳни ташкил этади. Бундай вариант болаларнинг ясли - боғчага ҳамма вақт қатнашини таъминлайди, туманнинг ҳамма болаларига бир хил хизмат шароитини яратади. Бу вариант иктисодий томондан қулай бўлмасада, лекин юқори даражадаги ижтимоий самарани таъминлайди.

Шаҳар атрофида жойлашган модел зонаси алоҳида ёндашишни талаб қилади. Бу ерда жойлашган аҳоли турар жойларининг ўлчамлари уларнинг ҳар бирида мактабгача тарбия муассасаларини қуриш имкониятини беради. Ясли-боғчаларни тармоғини шакллантиришда ареал - ихчам моделга ўхшайди.

Аммо бу туманларда йўл коммуникациялари яхши ривожланганлиги сабабли битта муассасанинг қишлоқлар гуруҳига хизмат қилиши варианты ҳам инкор қилинмайди. Бу ҳолда ясли-боғчаларни жойлаштириш транспорт магистраллари йўналиши билан боғлиқ. Ҳамма вариантлар қўлланганда ҳам бино тури йириклаштирилади, кўпроқ 6,10,12 группали ясли-боғчалар қўлланилади.

Мактабгача тарбия муассасаларнинг аҳолига яқинлаштириш ҳаракати ва хизматни ривожлантириш, янги турдаги бино турларини киритиш ва ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Кичик қишлоқлар учун кичик сиғимли бинолар тури керак. Ундан ташқари кўп ҳолларда 25 ўринли ясли-боғчалар, ҳамда 15 ўринли болалар боғчаси ва 20 ўқувчига мўлжалланган бошланғич мактабни қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Йирик қишлоқ марказларида мактабгача тарбия бинолари гуруҳига тарбия - соғломлаштириш мажмуалари керак.

Умумий таълим мактаблари. Ҳозирги даврда умумий таълим, ўқув-тарбия муассасалар тармоқларини сифатини ва у билан боғланган ўқув тарбия муассасаларини характерловчи меъёрлар: юз фоиз болаларни ўқув ташкилотлари билан бир сменада қамраб олиш; ўқувчиларни меҳнат тарбияси, жисмоний ва эстетик тарбия билан 100% қамраб олиш, юқори звенони мутахассисликга тайерлаш учун базани ривожлантириш (техникавий, гуманитар ва ҳоказолар)

бўлиб қолмоқда. Умумий таълим тармоқлари ҳозирги кунда амалда қишлоқ жойларида ташкил топган.

Мамлакатимиз қишлоқларида умумий таълим тармоқлари бир хил ривожланмаган ва кескин ўзгарувчи кўрсаткичлар билан характерланади. Бу кўрсаткич 2018/ 2019 ўқув йилидан бошлаб мажбурий умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, умумтаълим мактабларида, шу жумладан ихтисослаштирилган мактабларда, мактаб интернатларда, ҳамда академик лицейларда узлуксиз ва 11 йиллик муддатда амалга оширилишига ўтиш билан характери янада кучаяди (Ўзбекистон Республикаси президентининг фармони 25.01.2018 № ПФ – 5313).

Умумий таълим тармоқларининг тизими ва ишига асосан демографик шароитлар ва аҳоли жойлашувининг ўлчамлари, аҳоли турар жойларининг катта кичиклиги, манзилгоҳлар орасидаги масофа, транспорт тармоқларининг ҳолати ва талабга қай даражада мос ривожланганлиги каби ҳолатлар таъсир қилади.

Умум таълим ўқув муассасалари мактаб ёшидаги болаларнинг таълимнинг у ёки бошқа босқичи билан камраб олинганлигига оид кўрсаткичлар “Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ва ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишни режалаштириш” ШНҚ 2.07. 04 –12. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари“ асосида ўринлар сони ва ер участкасининг ўлчамлари қабул қилинади (2жадвал).

Умумтаълим ва ихтисослашган мактаблар, гимназиялар, лицейлар, коллежларнинг сифими ўринларнинг умумий сонига, уларнинг жойлаштирилиши эса - лойиҳалаштириш топшириғига асосан қабул қилинади. Аҳоли турар жойларининг демографик ҳолатига мактаб ёшдаги болалар сонининг 1000 кишига 100-240 гача тўғри келиши характерлидир. Кейинги йилларда умумий қишлоқ аҳолисининг таркибида шаҳарга миграция килиш, туғилишининг камайиб бориши, оиланинг шаҳар туридаги икки ёки уч бол билан чегараланган "демографияга" ўтиши ҳисобига ёшларнинг сони камайиб бормокда. Қишлоқлардаги демографик ўзгаришлар сабабли мактабларда, ҳаттоки кичик мактабларда уларнинг тўлмай қолиши, кўзда тутилган амалдаги нормаларга тўғри келмай қолди. Юзага келтирилган демографик ва жойлашув вазиятлари, ҳамда кичик сифимли мактаблар турининг йўқлиги капитал қурилиш режаларининг ўзгаришига олиб келади ва бу ҳолат билим олиш шароитларини пасайтиради. Қишлоқ мактаблари сифимининг шаҳарникига нисбатан қисқариши қишлоқларнинг бўлиниб кетиши натижасида пайдо бўлган табиий ҳолат ҳисобланади.

Қишлоқларда мактабларни ташкил қилиш хусусиятларининг асосийси унинг кўп занжирли умумий таълим тармоқларини қуришдадир. Кичик занжир бошлангич мактаб ҳисобланади. Таълим – тарбия муассасаларини аҳоли турар

2 - жадвал

NN т/р	Аҳоли пунктларининг номланиши	Ўқув муассасасининг номланиши	Бир сменада ўқитилга- нида камраб олишнинг	Ўқувчила рнинг тахминий жойлашти	1 ўқувчи учун ер участкас ининг
-----------	-------------------------------------	-------------------------------------	---	---	--

			ҳисобланган кўрсаткичи, фоизи	рилиши	тахмини й майдони, м ²
1	2	3	4	5	6
1	Аҳолиси 500 кишигача бўлган олис қишлоқлар	Бошланғич мактаб. Бошланғич мактаб билан ўқитувчининг уйи	100	9-45	60 плюс ўқитувчи нинг томорқа участкас и
2	Фермалар, ишлаб чиқариш объектлари қошидаги аҳоли пунктлари, 600- 1000 киши	Жами: Шу жумладан: Бошланғич мактаб. Асосий мактаб	100 100 100	139-225 54-90 85-145	60 60
3	Ёрдамчи қишлоқ аҳоли пунктлари, 1500-2500 киши	Жами: Шу жумладан: Бошланғич мактаб. Асосий мактаб	100 100	406-676 134-222 216-360	60 50
4	Асосий марказий аҳоли пунктлари, 3000 киши ва ундан кўпроқ	Жами: Шу жумладан: Бошланғич мактаб. Асосий мактаб	100 100	818 ва ундан кўпроқ 270 ва ундан кўпроқ 436 ва ундан кўпроқ	50 50

жойларида кичик ёшдаги ўқувчиларнинг яшаш жойларига яқинлаштирилиши сабабли уларга эҳтиёж кўп. Кўп жойларда бошланғич мактабларнинг ўртача сигимлилиги 40-80 ўқувчиларга тўғри келади.

Бошланғич мактаблар қишлоқлардаги аҳоли сонига қарамайди, ҳаммасига тўғри келади ва 1 дан то 10 та манзилгоҳгача хизмат қилади. Одатда мактабгача масофа 8 кмдан ошмайди. Масофаси 2 кмдан ошса болалар транспортда олиб борилади.

Тўлиқ бўлмаган ўрта мактаблар ўрта занжир ролини бажаради. Улар марказий қишлоқларда ва хўжалик бўлимларида ҳам бўлиши мумкин. Улар ажратиб олинган ҳолда ва қишлоқлараро функцияда ҳам ишлаши мумкин. Мактаблардаги ўрин 70-540 тагача бўлиши мумкин. Тўлиқ бўлмаган ўрта мактабнинг сифими катталиги турли туманларда кескин ўзгариб туради. Аҳолиси 1000 кишидан зиёд бўлган қишлоқларда тўлиқсиз ўрта мактабларнинг аҳамияти катта. Бу ҳолларда 1V - VI синфлар гуруҳи бир нечта бўлиб ва уларнинг моддий техник базаси ривожланган бўлади.

Қишлоқ умумий таълим мактабларининг асосий таркибий элементи ўрта мактаб ҳисобланади. Қишлоқ жойларда асосий ролни "таянч" мактаблар ўйнайди.

Уларни ўзига хос равишда педагогик тузилишини ташкиллашириш ва кенгайтирилган хоналар таркибини ҳисобга олган ҳолда лойиҳаланади: улар қисман дарсдан ташқари вақтдан фойдаланиш ва меҳнат фаолиятини ташкил қилишни таъминлайди.

Амалда қишлоқ мактабларини лойиҳалаш ва қурилишида мактаб интернатларни жойлаштиришга катта аҳамият берилади. Мактаб интернетларни ўқувчиларнинг яшаш жойи мактабдан 3 кмдан зиёд бўлса қуришга эҳтиёж туғилади. Аҳоли зичлиги кам бўлган ва йўл тармоқлари ривожланмаган жойларда қишлоқ мактаблари контингентининг 80% ўқувчиси қўшни қишлоқларда яшайди, интернатларда эса 50% ўқувчилар йиғилади.

Ҳудудлардаги фарқлар умумий таълим мактаблари тармоқлари тузилишида сезиларли аҳамиятга эга. Улар у ёки бу таълим занжирининг ўзгариш қисми билан боғлиқ. Биринчи хил ҳолатда фақат тўлиқсиз ўрта ва тўлиқ ўрта мактаб асосида, иккинчи ҳолда бошланғич ва ўрта, учинчи ҳолда учала занжир қатнашиши мумкин.

Таълим - тарбия муассасалари тармоқларини ташкил этиш мактабгача бориш ҳаракатининг вақт кўрсаткичи билан бевосита боғлиқ. Унинг

аҳамияти бевосита табиий иқлим шароити, демографик характери, йўллар тармоғининг ривожланиши билан боғлиқ.

Қишлоқ шароитида рухсат берилган мактабгача ҳаракат вақти доираси норма бўйича 30 минут транспортда ёки пиёда юриш учун 2 км масофадан ошмаслиги керак [41]. Маъмурий туманлардаги қишлоқ жойларда умумий таълим мактаблари тармоғини ташкил қилишнинг 4 та варианты аниқланган: 1) бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаб бирикмалари; 2) тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаб бирикмаси; 3) бошланғич ва ўрта мактаб бирикмаси; 4) фақат ўрта мактаб. Мактаб тармоқларининг асосий кўрсатилган вариантларида интернати бор йўқлигига қараб бир-биридан функционал фарқ қилади. Турли жойлашув тузилиш шароитларида кўрсатилган вариантлар бир-биридан таркибий элементларнинг қўшилишидан, мактабларнинг катталиги ва уларнинг қошидаги интернатлар, мактабларга болаларни махсус транспортда олиб бориш билан фарқ қилади.

Умумий таълим тармоқларини фақат ўрта мактаблар асосида ташкил қилиш имконияти педагогик нуқтаи назардан оптимал ечим ҳисобланади. Бундай ечим баъзи ҳолларда болаларни мактабга ва унинг қошидаги интернатга транспортда олиб боришни талаб қилади, бу кичик ёшдаги болалар учун ҳамма вақт қулайлик туғдирмайди.

Бошланғич занжир ва ўрта мактаб варианты қурилиши юқорида кўрсатилган камчиликлардан ҳоли. Майда синф болалари турар жойларига яқин мактабда, ўрта ва катта ёшдаги болалар ўрта мактабда ўқишади. Бундай ҳолда ўрта мактабнинг сиғимлилиги ошади, мактаб ўқитувчилар билан тўлиқ тўлдирилади, улардан тўлиқ фойдаланиш таъминланади, моддий-техник базаси ривожланади. Бундай тармоқни яхши ривожланган йул тармоқлари бор бўлган, ўрта ўлчамдаги қишлоқлар ҳудудида текис жойлашган, қишлоқ аҳолисининг зич кўрсаткичига эга бўлган жойларда шакллантириш мумкин. Тўлиқ бўлмаган ва ўрта мактаб асосида тузилган икки занжирли тармоқ варианты кескин иқлим шароитларида, шаҳар атрофидаги ҳудудларда, ҳамда йирик қишлоқлар кўпликни ташкил қиладиган жойларда учрайди ва

кейинчалик ривожланиши мумкин. Бу вариантда ҳам ҳар куни ўқувчиларни керак бўлганда транспортда олиб келиш ва мактаб қошида интернатни ташкил қилиш мумкин. Ўқишни ташкил қилишнинг замонавий услубларида бу вариант кичик ёшдаги ўқувчиларни ҳар куни транспортда олиб келишни, ҳамда болаларни мактаб қошидаги интернатда жойлаштиришни талаб этади.

Ҳозирги вақтда умумий таълим тармоқларини шакллантиришнинг кўп тарқалган тури уч занжирли вариант ҳисобланади. Бу вариант одатда ўрта ва тўлиқсиз ўрта мактабларга ва улар қошидаги интернатларга болаларни олиб бориш билан давом этади.

Турли жойлашув зоналарида умум таълим мактаблари тармоқларини жойлаштириш схемалари 3. 13- расмда кўрсатилган [32].

Сийрак маконли жойлашув зонасида бошланғич ва ўрта мактаблар

1V - XI синф ўқувчилари учун интернат билан қурилиши оптимал вариант ҳисобланади. Асосийси кичик занжирларга услубий - маслаҳат ёрдамини берувчи ўрта мактаб ҳисобланади. Зонадаги ҳудудларнинг кам аҳолилиги йирик ўрта мактабларни қуриш имкониятини бермайди. Аммо унинг тўлдирилиши унча кўп бўлмаган тақдирда ҳам аҳамияти кам бўлмаслиги керак. Бу зона шароитида интернатларга талаб кучли (3.13,а - расм). Зонада бирлаштирилган ўқув тарбия муассасалари ясли-боғча-бошланғич мактабдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Кичик мактабларни сақлаганда бу муассасанинг моддий базасини яхшилайти ва уларни умумий соғломлаштириш характериға (фотарий, гимнастика ва бошқа ўйинлар учун универсал хоналар) эға бўлган қўшимча хоналар билан тўлдирилади.

Маконли жойлашув зонасида мавжуд мактаб тармоғи уч занжирли: бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблардан иборат, шу билан бирға бошидаги икки вариант кўпроқ қисмни ташкил этади. Ўрта мактаблар ва қисман тўлиқсиз ўрта мактаблар қошида интернатлар ташкил этилади. Биринчи занжир - бошланғич мактаблар - хўжалик бўлимидаги қишлоқларда жойлаштирилади. Хизматни бундай ташкиллаштириш болаларни

транспортда 30 дақиқалик йўлда олиб боришни талаб этади. Бу вақт қишлоқлараро масофа билан аниқланган ва кичик ўқувчилар учун ҳамқисқартирилиши мумкин эмас.. Тўлиқсиз ўрта мактаблар марказий қишлоқларда жойлашади ва 1V - V111 синфлар ўқувчиларига хизмат қилади. Бу ерда ҳам ўқувчиларнинг мактабга бориши 30 дақиқалик транспорт ҳаракати доирасида бўлади.

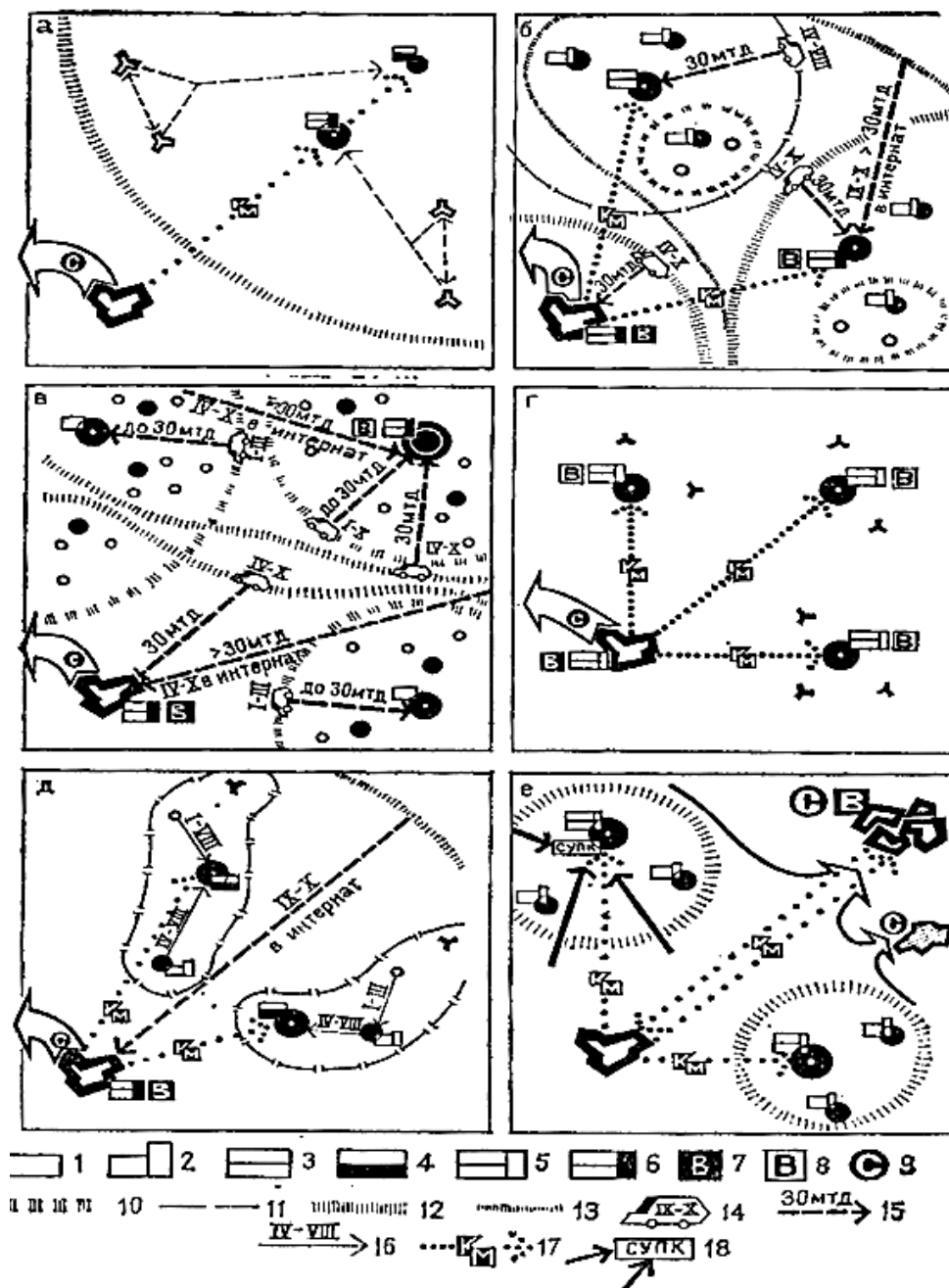
Ўрта мактаблар маъмурий туманлар ҳудудида бир текис тарқатилиб йирик қишлоқларда жойлаштирилади. Бу мактаблар қошида албатта юқори синфлар ўқувчилари учун интернат жойлаштирилади. Бу зона учун қишлоқларнинг ўлчамига қараб ўрта мактабларнинг сифимлиги 392 ўқувчидан кам қабул қилинмайди. Уларнинг ҳар бири бир нечта тўлиқсиз ўрта мактабга хизмат қилади. Ўрта мактабларнинг сифимлиги кичик бўлишига қарамай ўқувчиларнинг дарсдан кейинги фаолиятини ташкиллаштириш учун уларнинг хоналар таркибини кенгайтириш мақсадга мувофиқ, чунки туман марказида жойлашган мактабдан ташқаридаги муассасалардан фойдаланиш имконияти йўқ.

Мактабдан ташқари фаолиятни туман ташкилотлари томонидан марказлаштириб координация қилиш ўқувчиларнинг тарбия ва ривожланиш шароитларини тенглаштиради.

Иккинчи вараиант икки занжир асосида уларни ўзаро боғланган тармоқларини яратишни тақозо этади: хўжалик бўлимлари қишлоқларида бошланғич мактаб ва марказий қишлоқларда ўрта мактаб. Бу ерда 1V - V111 синф ўқувчиларини 30 дақиқали ҳаракат доирасида мактабга транспортда боришининг аҳамияти кучаяди. Ўқитиш сифатини ошириш учун ҳар бир ўрта мактабнинг бошланғич мактабларга нисбатан услубий-маслахат функциясини мустаҳкамлаш керак.

Текис тарқалиб ёйилган жойлашув зонасида марказий қишлоқлар орасидаги масофани узоқлиги ва хўжаликда кичик қишлоқларнинг кўплиги тармоқни ташкил қилишда қийинчиликлар туғдиради. Бу шароитда кичик

ёшдаги болаларга уларнинг яшаш жойларида максимал хизматни ташкил

3.13 - расм. Турли жойлашув шароитларида умумтаълим мактаблари тармоқларини жойлаштириш схемалари “ЦНИИЭПграждансельстрой” [32]

а - сийрак маконли; б - текис тарқалган; в -терма шаклидаги ; г- бир жойга йиғилган; д - тик тарқалган; е - шаҳар атрофидаги; 1- бошланғич мактаб; 2 - ясли - богча бошланғич мактаб; 3 - тўлиқсиз ўрта мактаб; 4 - тўлиқсиз ўрта мактаб интернат билан; 5 - ўрта мактаб; 6 - ўрта мактаб интернат билан; 7 - мактабдан ташқари муассаса; 8 - мактабдан ташқари муассаса филиали; 9 - туманлараро ва вилоят даражасидаги ихтисослаштирилган мактаблар; 10, 11, 12, 13 - бошланғич, тўлиқсиз

ўрта, ўрта мактаб интернатлари билан хизмат қилиш зоналари чегараси; 14 - болаларни ташишни ташкиллаштириш; 15 - зонанинг имконият чегараси; 17- мактабларга услубий маслаҳат ёрдами; 18 - IX - XI синф ўқувчиларнинг қишлоқ ўқув ишлаб чиқариш корхоналарига ҳаракати.

қилиш принципи мақсадга мувофиқ. Асосий вариант сифатида уч занжирли тармоқ таклиф қилинган. Бу вариантдан келиб чиққан ҳолда маъмурий туманда 30 дақиқали транспортда ҳаракат доирасидан ташқарида яшовчи ўқувчилар учун, бир қатор ўрта мактаблар интернатлари билан қурилиши мақсадга мувофиқ. Нормаларда рухсат этилган доирада IV - XI синф ўқувчилари транспортда ўзлари боришади. Бошқа марказий қишлоқларда IV - V111 ўқувчиларини олиб боришни ташкил қиладиган тўлиқсиз ўрта мактаблар режалаштирилади. Хўжалик бўлимлари қишлоқларида бир қатор қишлоқ аҳолисига хизмат қиладиган ясли-боғчалар билан бирлаштирилган бошланғич мактабларни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ (3.13,б - расм).

Мозаикали яъни термали жойлашувда кичик манзилгоҳларнинг кўплиги, марказий қишлоқлардаги аҳолининг сонини камлиги, мактаб ёшидаги болаларнинг аҳолининг умумий сонига нисбатан фоизини пастлиги икки занжирли схема - бошланғич ва ўрта мактаб вариантыни мақуллигини тақозо этади (3.12,в - расм). Радиуси 15 - 20 дақиқа доирасида хизмат қиладиган бошланғич мактабларни марказий қишлоқларда жойлаштириш маъқул. Бу ҳолда IV - XI синф ўқувчилари хўжаликлараро марказларда, йирик қишлоқлар марказида ёки шаҳар туридаги қишлоқларда жойлашган ўрта мактабларда ўқишлари мумкин. Ўрта мактабга бориш транспортда ҳаракат қилиш доираси 30 дан 60 дақиқагача бўлади. Шу билан бирга биринчисида ўқувчиларни транспортда олиб бориш ташкиллаштирилади, иккинчи ҳолда болалар интернатда жойлаштирилади. Туман марказида жойлашган ўрта мактаблар радиуси 30 дақиқали бўлган атрофдаги аҳоли турар жойларида яшовчи ўқувчиларнинг 20%ига хизмат қилиши мумкин. Кичик демографик кўрсаткичларда ва аҳолиси 400 - 700 киши бўлган қишлоқларда фақат 40 - 80 ўқувчига мўлжалланган бошланғич мактабни ташкил қилиш мумкин; биронта марказий қишлоқлардан бирида 392

ўқувчига, хўжаликлараро марказда 464 ўқувчига ундан 20 - 30% контингенти 1V-XI синфлар учун интернати билан ўрта мактаб. Бу вариантнинг ижобий томони йирик тузилишли элементлари бор мактаблар тармоғининг кўпайиши, моддий – техник базанинг имкониятларидан фойдаланиш натижасида педагогик эффектнинг ошиши, кичик қувватли тўлиқсиз мактаблардан воз кечиш ҳисобланади.

Текис узлуксиз жойлашув зонаси учун оптимал тўғри келадиган вариант, тармоқни учта тузилиш элементлари асосида қуриш ҳисобланади. Аммо бу тармоқ ўзаро боғлиқликлар сони ва мактабнинг сиғимлилиги билан бошқа зоналарда қурилган тармоқлардан кескин фарқ қилади. Ўрта мактабнинг жойлашиши ва сиғимлилиги туманларнинг унча катта бўлмаган ўлчамлари ва туман марказларидан 15 - 20 км (30 - 60 дақиқали транспортда ҳаракат) четда жойлашганлиги билан аниқланади. Маъмурий туман ҳудудларининг хўжаликлараро марказларида ва йирик марказий қишлоқларда аҳолиси 2000 гача бўлган радиуси 15 дақиқали транспорт ҳаракатидаги ҳамма хўжаликларга хизмат қилиши мумкин бўлган учта , тўртта йирик 12, 16, ва 18 та синфни, бошқа марказий қишлоқларда – тўлиқсиз ўрта мактабларни қуриш мақсадга мувофиқ. Хўжаликларнинг бўлимларида бошланғич мактаб ёки ясли-боғча - бошланғич мактаб қурилади. Туманларнинг ихчам шакли, ҳудудда қишлоқларнинг текис ёйилиб жойлашуви ва улар орасидаги унча катта бўлмаган ўртача масофалар, турли ёшдаги болалар гуруҳининг мактабга ҳаракати вақтини фарқлаш имкониятини беради. Тўлиқсиз ўрта мактаблар учун 15 – 20, ўрта мактаблар учун – 20 - 30 дақиқали транспортда ҳаракат қабул қилинади.

Бир жойга йиғиб жойлаштирилган моделнинг асосий параметрлари ҳам иқтисод, ҳам педагогик талабларни қондирувчи вариантни қабул қилиш имкониятини беради (3.13,г-расм). Тармоқни марказий қишлоқларда жойлашган ва автоном ҳолатда ишлайдиган ўрта мактаблар асосида қуриш мақсадга мувофиқ. Марказий қишлоқлар аҳолисининг нисбатан кўплиги, бу зонанинг демографик сифатларини худди “шаҳардаги” каби, мактаблар

турининг сиғимлилигини синфларни 36 – 40 ўқувчига мўлжаллаб қабул қилишни тақозо этади. Туманлардаги мактабдан ташқари муассасалардан фойдаланишдаги қийинчиликлар сабабли улар билан мактаб тармоқларини тўлдириш мақсадга мувофиқ.

Бошқа вариант - ўрта ва тўлиқсиз ўрта мактаблар марказий қишлоқларида

жойлашади. Бундай ҳечимда юқори синф ўқувчиларини мактабга 30 минутли транспорт ҳаракати давомида етказишни назарда тутмоқ лозим. Бу вариантни қишлоқ касб –ҳунар ва қишлоқ хўжалик коллежлари тармоқларида кенг тарқатиш афзалроқ ҳисобланади. Иккала вариантда ҳам туман маркази ўзининг узоқ жойлашганлиги сабабли ўрта ва тўлиқсиз ўрта мактаб ўқувчиларига услубий маслаҳат ёрдамини амалга оширади.

Ареал – ихчам жойлашнинг модели учун икки занжирли схема: бошланғич ва ўрта мактаб варианты белгиланган. Хўжалик бўлимларида кичик ёшдаги болаларни ўқитиш учун бошланғич мактабларни жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Йирик қишлоқларда марказий қишлоқларда яшовчи 1 - X синф ўқувчиларини ўқитиш учун йирик мактаблар ва 1V - XI синфлар хўжалик бўлимлари қишлоқларида яшовчи болалар учун қурилади. Бошланғич мактаблар хизмат доираси радиуси 500 м, ўрта синфлар учун 1 – 3 км (30 дақиқали транспортдаги ҳаракат). Туманнинг ихчамлиги, ҳаракат доираси радиусининг мумкинлиги туман марказининг аҳамиятини оширади. Услубий маслаҳат ёрдамидан ташқари улар юқори синфларнинг аҳамиятли қисмини ўқитишни ўзига олиши мумкин. Туман марказларида мактабдан ташқаридаги фаолият муассасаларини йиғиш, уларнинг бўлимларини эса йирик қишлоқларда ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

Иккинчи вариант бир занжир принципида амалга оширилади: ўрта мактаб марказий қишлоқда жойлашган бўлиб хўжаликлар ўқувчиларини 1-3 км радиус доирасида хизматини бажаради. Бунда мактаблар педагогик жараёни мукамал бажариш учун тўлиқ мутахассис кадрлар билан

таъминланади. Бу ҳолда синфларнинг сиғимлилиги лойиҳадагига тўғри келади. Туман маркази бу ҳолда биринчи вариантдаги каби ролни бажаради.

Тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган модел (тоғли туманларга тўғри келади). Бу модел учун бошқа моделлардан фарк қиладиган уч занжирли вариант таклиф қилинади (3.13,д - расм). Хўжалик бўлимларининг қишлоқларида битта иккита оддий қишлоқларга хизмат қиладиган ясли - боғча - бошланғич мактаб ёки алоҳида турувчи бошланғич мактаб тавсия қилинган. Марказий қишлоқларда 20 – 25 % ўқувчилар учун интернат билан тўлиқсиз ўрта мактаб ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай шароитда интернатлар хўжаликлар бўлимларидаги қишлоқлар ва оддий қишлоқларнинг 1V - V111 синф болаларига хизмат қиладди.

Баъзи ҳолларда хўжаликлардаги аҳоли сонининг камлиги ва хўжаликларнинг тоғлар этагидаги дарёлар бўйида жойлашганлиги сабабли марказий қишлоқларда ўрта мактабларни қуриш кўзда тутилмаган. Марказий қишлоқ ва туман маркази билан кўп ҳолларда мунтазам ва ҳамма бора оладиган алоқанинг кўпроқ мавжудлиги, туман марказларидаги мактабларнинг тўлиқ ўрта мактаби бўлмаган хўжаликлардаги катта ўқувчиларни ўқитишни ўзига олиши мақсадга мувофиқ. У бошланғич ва тўлиқ бўлмаган мактабларга услубий–маслаҳат ёрдамчини амалга оширади.

Шаҳар атрофида жойлашган модели ўлчамлари бошланғич ва ўрта мактабларни бирлаштирган вариантни қўллаш имконини беради. Бу ҳолда бошланғич мактаблар ёки бирлашган болалар муассасаларини хўжаликларнинг бўлимларидаги қишлоқларда жойлаштирилади. Марказий қишлоқлар аҳолисининг 1 - XI синфларига хизмат қиладиган ва 1V - XI синфларнинг марказий қишлоқга интилувчи қисми учун ўрта мактабларни ташкил этилади. Бу моделда йирик турдаги 16 ва 20 синфга, ҳамда 40 ва 80 ўқувчига мўлжалланган мактабларни ҳам қуриш мумкин.

Бу жойлашув моделида мактаблар тармоқларини қурилишида, юқори синфларга хизмат килишнинг аҳамиятга арзийдиган қисмини ўзига олувчи вилоят марказларининг яқинлиги катта рол ўйнайди. Мактабдан ташқаридаги фаолият муассасалари ҳам вилоят маркази даражасида амалга оширилади. Бу моделда қишлоқ мактабларининг тармоқлари бирон бир марказий қишлоқда, бир

гуруҳ ўрта мактабларга хизмат қилувчи қишлоқ ўқув ишлаб - чиқариш

мажмуаларини қуриш билан қўшимча тўлдирилади (3.13,е-расм).

Қишлоқ аҳолисининг зичлиги, қишлоқларнинг ўлчами, яхши ривожланган йўл тармоғи, йўлларнинг тоифасининг ўсиши, бу ерда мактабга боришнинг максимал ҳаракатини аниқлайди. Пиёдалар учун бу 30 дақиқа, транспорт учун

20 дақиқа вақт сарфини ташкил этади.

Шундай қилиб , қишлоқ умумтаълим мактаблари тармоғининг ҳозирги ҳолатини ўрганиб чиқиш, муаммоларни аниқлашга ва кўриб чиқилган материалларни ўрганиш, тармоқдаги муаммоларни аниқлашга ва тармоқнинг келажақдаги ривожланишига мос йўллариини белгилаб олишга имкон беради. Тармоқни келажақда ташкил қилишнинг умумий тенденцияси тўлиқ комплектли умумтаълим мактабларини шакллантириш, уларнинг қошида узокда яшовчи ўқувчилар учун интернатлар ташкил қилиш, пастки занжирни мустаҳкамлаш – бошланғич мактаблар баъзи туманларда тўлиқсиз ўрта мактабларни имконияти борица қисқартириш кабилар. Бундай йўналиш моддий базани кучайтиришга, ўқувчиларни битта муассасадан бошқасига ўтишни камайитиришга, капитал қурилишга ажратилган маблағни самарали тақсимлашга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда қишлоқ мактаблари тармоғини асосий элементи ўрта мактаб ҳисобланади. Ҳудудлар аро функцияни бажарган ҳолда улар баъзи ҳолларда услубий маслаҳат ишларини ҳам олиб боради.

Мактабларда ўқув дастурларини такомиллаштириш, болаларни мактабгача тайёрлашга ҳам юқори талабларни қўяди. Қишлоқ жойларнинг шароитида умумий таълим ўқув тармоқларида, ҳамма ўқув босқичларида, болаларни фикрлашга, болаларда дарсга қизиқишни уйғотувчи, ижодий қобилиятини жонлантирадиган, умуман ўқимишли, иқтидорли жамият аъзосини тарбиялашга ёрдам берувчи тайёрловчи синфлари бор бўлган мактабларнинг аҳамияти катта рол ўйнайди. Ана шундан келиб чиқиб ҳозирги кунда қишлоқ мактабларининг капитал қурилиши тузилишини қайтадан кўриб чиқиш, уларнинг умумий ҳажмини сақлаган ҳолда, техник воситаларни киритишга, транспортга, алоқа воситалари ва маълумотларга қаратилган бўлиши керак.

Мактабгача таълим ва мактаб таълими муассасалари ҳажмларининг сонини аниқлаш учун мисол 3 – жадвалда берилган [41].

3 –жадвал

№	Муассаса номи	Ҳисобланган муддат учун талаб қилинадиган ўринлар сони					
		100-200 киши	201-500 киши	501-1000 киши	1001-2000 киши	2001-3000 киши	3001-5000 киши
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Мактабгача таълим муассасалари:						
1	Тарбиячининг уйи қошидаги боғча-ясли	8-16	16-40	—	—	—	—
2	Умумий типдаги боғча-ясли	—	—	40-98	98-196	196-293	293-480
3	Соғломлаштириш ёки ихтисослашган боғча-ясли	2-4	4-10	10-24	24-48	48-73	73-120 161-279
	Ўқув муассасалари:						

4	Ўқитувчининг уйи қошидаги бошланғич мактаб ёки боғча-ясли ва бошланғич мактабнинг бирлаштирилган биноси	9-18 10-20 9-18	18-45 20-50 18-45	— —	— —	— —	— —
5	Умумий типдаги бошланғич мактаб	—	—	45-90	90-180	180-270	270-450
6	Ривожланиш даражаси паст бўлган болалар учун махсус мактаб-интернат	Ҳисоб-китоб бўйича қишлоқ фуқаролари йиғинининг марказий аҳоли пунктида ёки туман марказида жойлаштирилади					
7	Қишлоқ хўжалигининг ихтисосликларига йўналтирилган асосий ўрта мактаб - 50%	7-14	14-36	36-73	73-145 130-268	145-218	218-363
8	Хизмат кўрсатиш, қурилиш ва саноат ихтисосликларига йўналтирилган асосий ўрта мактаб - 48%	7-14	14-36	36-73	73-145	145-218 275-486	218-363
9	Олий ўқув юртларига тайёрлаш дастурига эга интернат блокига бирлаштирилган асосий ўрта мактаб	4-8	8-19	19-38	38-75	75-112	112-188 256-440

Изоҳ: 1. Ривожлантириш даражаси паст бўлган болалар учун махсус мактаб-интернатнинг сизими ўқув муассасаларидаги ўринларнинг умумий сонига киради.

2. Соғломлаштириш типдаги болалар боғчалари сизими мактабгача таълим муассасаларидаги ўринларнинг умумий сонига киради.

3. Ўқув муассасаларининг номнеклатураси ва уларнинг касбий йўналтирилиши лойиҳалаштириш топширигига ва Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ маҳаллий ҳокимият органлари қарорларига кўра аниқлаштирилади.

3. 4. Савдо ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари

Қишлоқ аҳолисини савдо хизмати билан таъминлаш даражаси шаҳарникига тенг бўлиб, гуруҳли жойлашув тизимида, савдо муассасалари тизими янги сифатли ривожланиш принциплари асосида амалга ошиши мумкин. Шаҳарсозликнинг ҳозирги ривожланиш даврида, қишлоқ аҳоли турар жойларининг ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлари, агросаноат мажмуаларининг ривожланиши ва ҳудуддаги ишлаб - чиқариш ва транспорт алоқаларини савдо тизимдек хизмати шаҳарда қандай бўлса, қишлоқ манзилгоҳларида ҳам қишлоқдан тортиб то туман ёки вилоят марказигача бирлаштириши керак. Шу асосда чакана ва кўтара савдо тармоқлари бирлашган функционал тизимдай ҳисобланиши керак.

Савдо объектларини қишлоқ аҳоли пунктлари ёки қишлоқ хўжалик корхонасининг барча қишлоқ аҳоли пунктларида бўлган эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда товарларни тақсимланишига қараб жойлаштириш лозим.

Кичик турар жойлари билан характерланувчи қишлоқ жойлашув тизимларининг ўзига хос хусусияти, уларнинг ҳар бирида кенг ва мураккаб савдо моллари ассортиментининг бўлишини тақозо этмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда озиқ - овқатдан ташқари савдо - сотиқ моллари қишлоқлараро танлаш хусусиятига эга бўлган хизмат вазифасини бажарувчи йирик савдо ташкилотларида йиғилади. Натижада қишлоқда яшовчи учун ҳамма ҳар хил моллар, аҳоли турар жойларида занжир каби жойлашади ва ривожланган савдо тармоғи ва йирик магазинлари бор бўлган йирик шаҳарда тугайди.

Қишлоқ аҳолисига сифатли хизмат кўрсатиш учун биринчидан янги типдаги бирламчи магазинларни яратиш керак. Бундай магазинлар тармоқнинг биринчи занжири деб қаралиб, унга интилувчи қишлоқ аҳолисига тўлиқ хизмат қилишнинг ҳал қилувчи ечимини бериши керак. Иккинчидан янги хизмат тизими йирик базавий тарқатувчи ташкилотларни яратишни талаб қилади. Моллар транспортда олиб боришга тайёр туради [1]. Савдо хизматини қишлоқ аҳолисига яқинлаштиришнинг муҳим

шароитларидан бири молларни кичик аҳоли турар жойларига етказиш ва яшаш жойидан узоқдаги ишлаб- чиқариш жойларига, кичик дўконлар куриш, кичик чакана савдо тармоқларидан фойдаланиш, келтириладиган савдодан кенг фойдаланишни яратиш ҳисобланади. Чакана савдонинг энг кенг тарқалган тури “Автомобилларда кўчма савдо” ҳисобланади. Улар битта ташкилотда бирлаштирилган бўлиб 14- 16 та хўжаликга хизмат қилиши мумкин. Энг узоқ хизмат жойи транспортда 60 дақиқали масофада бўлади.

Бевосита жизмат қиладиган (бирламчи кундалик савдо моллари

дўконлари) унча катта бўлмаган аҳолиси 200 кишидан кам бўлмаган турар жойларда, ҳамда хўжаликларнинг марказий қишлоқларида жойлашади. Буларнинг хизмат зонаси 20- 30 дақиқали пиёда юриш вақтида бўлади. Бу дўконларда асосан кундалик моллар билан савдо қилинади. Мураккаб моллар ассортиментини олдиндан буюртма бериб келтирилиши мумкин.

Аҳолиси 200 кишидан кам бўлган қишлоқларда махсус транспортлардан фойдаланиш таъсирини кенгайтириш, чакана савдо тармоқларидан тўлиқ фойдаланиш, интернетдан савдони фаоллаштириш ва ҳоказолар асосида ечиш мумкин.

Йирик аҳоли хўжаликларида (хўжаликларнинг марказий қишлоқларида, хўжаликлараро марказларда) аҳолиси 2000 кишидан зиёд жойларда “Универсам” туридаги магазинларни жойлаштириш тавсия этилади.

Озиқ овқатлардан ташқари кенг ва мураккаб ассортимент моллари универмагларда ва махсус магазинларда (“Техника”, “Қурилиш материаллари”, “Уй моллари”) сотилади. Туманнинг чакана савдо ташкилотлари жойлашув характериға қараб, йўл тармоқларининг ривожланишиға қараб, маъмурий туманларнинг ўлчами ва бошқа кўрсаткичларға қараб бир нечта вариантда ташкил қилиш тавсия этилади.

Умумий овқатланиш тармоқлари жойлашувининг гуруҳли тузилишида, тармоқ ривожланишининг асосий принципларига амал қилган

ҳолда шакллантирилади. Ярим фабрикатларни ишлаб - чиқаришни бир жойга тўплаш ва маҳсулотларни юқори даражада тайёрланиши шароитлари мавжуд бўлса, тайёр кулинария маҳсулотларини истеъмолчиларга максимал яқинлаштириш.

Умумий овқатланиш объектларини аҳолининг реал эҳтиёжларини ҳисоб олган ҳолда икки асосий гуруҳ бўйича лойиҳалаш-тириш керак: оммавий хизмат кўрсатиш корхоналари (аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун мўл-жалланади ва ҳар бир аҳоли пункт-тида 5-10 дақиқада пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойда жойлаштирилади). Улар мулкчилик шакллари бўйича давлатга қарашли, ширкат ва хусусий корхоналар бўлиши мумкин; танлаб хизмат кўрсатиладиган корхоналар (нафақат овқатланиш, балки дам олиш ва кўнгил очиш учун мўлжалланади - ресторанлар, барлар, кафе ва бошқалар).

Туманлардаги қишлоқ ҳудудлари умумий овқатланиш тизимида учта асосий ташкилотлар гуруҳини ажратиш мумкин: 1) бевосита хизмат (йил ёки мавсумий даврда), озиқ - овқат ва дам олишни ташкиллаштиришни амалга оширувчи(ошхона, чойхона); 2) аҳолига хизмат қилиш билан боғланмаган, кулинария маҳсулотларини юқори даражада тайёрловчи ва бевосита хизмат ташкилотларини тўлиқ таъминловчи марказлашган ишлаб чиқариш;

3) бевосита хизмат ва маҳсулотларни ишлаб - чиқаришни марказлаштириш - ташкилотлар мажмуаси (озиқ овқат комбинатлари, тайёрловчи ошхоналар).

Умумий овқатланиш тармоғини, хўжаликларнинг марказий қишлоқларининг таъсир доирасида ёки хўжаликлараро марказларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг хусусиятлари билан аниқланадиган икки йўналишда амалга оширилади.

Биринчи йўналишда, марказий қишлоқ ҳудудида таянч ташкилот сифатида тайёрловчи ошхона ҳисобланади. У бошқа ташкилотларни озиқ овқат билан таъминлайди; мактабларнинг ва мактабгача тарбия

муассасаларига (ошхоналарига) кулинария ва кондитер маҳсулотларини етказиб беради.

Иккинчи йўналишда фермер хўжаликлари қишлоқларида эрталаб, пешин, кечқурун ишлайдиган ошхоналар , улар транспорт воситалари ёрдамида далада ишловчиларни пешин овқати билан таъминлашади; мактаб ва мактабгача тарбия муассасаларидаги ярим тайёр маҳсулотлардан фойдаланувчи ошхоналар.

Гуруҳли жойлашув тузилишида умумий овқатланиш тармоғининг куввати, меёрлар бўйича 1000 киши (хизмат зонасида яшовчи ёки ишловчилар) ҳисобига кўрсаткич ёрдамида аниқланади [39]. Шунинг ичида бевосита хизмат ташкилотлари (ошхона, чойхоналар) учун ишловчилар сонининг ўрни ҳисобланади; қайта ишлаб чиқиладиган хом ашё миқдори, тайёрланадиган овқатлар сони ва ташкилотларнинг марказийлаштирилган ишлаб - чиқариш учун унли овқатлар маҳсулотлари сони - кулинария комбинатлари, ихтисослашган яримфабрикатлар, сабзовотларни тозалаш цехлари; хизмат вазифасини ва кулинария маҳсулотларини марказлаштирилган ишлаб чиқаришни бирлаштирган ташкилотлар учун ўрин сони ва овқатлар тури – ошхоналарга, умумий овқатланиш ташкилотлари мажмуаларига.

Умумий овқатланиш тармоқларини ривожланишида ошхоналар, ресторанлар, кафе ва бошқа ташкилотларни ишлаши мумкин бўлган чегарасини - хизмат қилиш зоналари ва ишлаб - чиқариш, хўжалик алоқаларини аниқлаш зарур.

Маиший хизмат тармоғи кўп функцияли ва истеъмол қилиш характери

бўйича фарқланадиган, ишлаб - чиқариш ва технологияларни қамраб олган кўп сонли хизматлар турини ўз ичига олади. Ҳамма маиший хизмат қилиш ташкилотлари икки гурҳга: аҳолига бевосита хизмат қилувчи ташкилотлар ва буюртмаларни марказлашган ташкилотларда бажарувчига бўлинади. Фақат ҳозирги амалдаги ташкилотларни фойдалилигини ошириш ва тобора ўсиб

бораётган янги турдаги ташкилотларни куриш қишлоқ аҳолисини (уларнинг яшаш жойидан қатъий назар) кенг хизматлар мажмуаси билан таъминлайди.

Маиший хизмат кўрсатиш вазифаларига мувофиқ қишлоқда маиший хизмат кўрсатишнинг биринчи ташкилоти қабул жойи мажмуаси ҳисобланади.

Аҳоли сони кам бўлган (1000 кишигача) қишлоқларда маиший хизматларни уйлар қошида (этикдўз, тикувчи, маиший асбобларни таъмирлаш бўйича уста ва шу кабиларнинг уйларида) ёки маҳалла марказида (маиший хизматлар блоки) ташкил этилиши тавсия қилинади. Маиший хизматлар блокани бошқа муассасалар (савдо объектлари, меҳмонхона, ҳаммом ва шу кабилар) билан бирлаштириш ҳам мумкин.

Хизмат кўрсатишнинг юқорироқ даражасидаги объектлар билан таъминлаш аҳоли пунктларининг гуруҳлари учун назарда тутилиши лозим.

Улар кўпинча хўжаликнинг марказий қишлоғида ташкил этилади ва шу қишлоқ аҳолисига хизмат қилади. Қабул жойи мажмуасининг хизмат доираси хўжаликнинг чегараси билан аниқланади ва 20 - 30 минутли пиёда юриб боришдан ошмайди. Хизмат доирасидан ташқарида жойлашган кичик қишлоқларга хизмат, кўчма устахоналар - қабул жойларида амалга оширилади. Қабул жойлари мажмуаси учта кўринишдандан кам бўлмаган маиший хизмат ва турли маиший хизматлар учун буюртмалар қабул қилади.

Қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатишнинг ривожланган шакли қишлоқ Маиший хизмат уйи - туман Маиший хизмат уйининг филиали ҳисобланади. Қуввати 15 - 20 ишчи ўринли бу ташкилотлар хизматни имкони борича яшаш жойларига ва хизмат кўрсатиш вақтини қисқартириш учун маъмурий туман ҳудудларида яратилади. Қишлоқ Маиший хизмат уйи битта йирик ёки бир нечта хўжалик аҳолисига ташкилотлар мажмуаси томонидан хизмат қилишга мўлжалланган. Унда заказларни қабул қилиш ва уларни қисман бажариш, кийим, оёқ кийими, темир маҳсулотлари ва маиший техникани, ижара хизмати, фотосалон ва сартарошхоналар йиғилган бўлиши керак. Маиший хизмат уйи таркибида баъзида кичик тикиш цехлари,

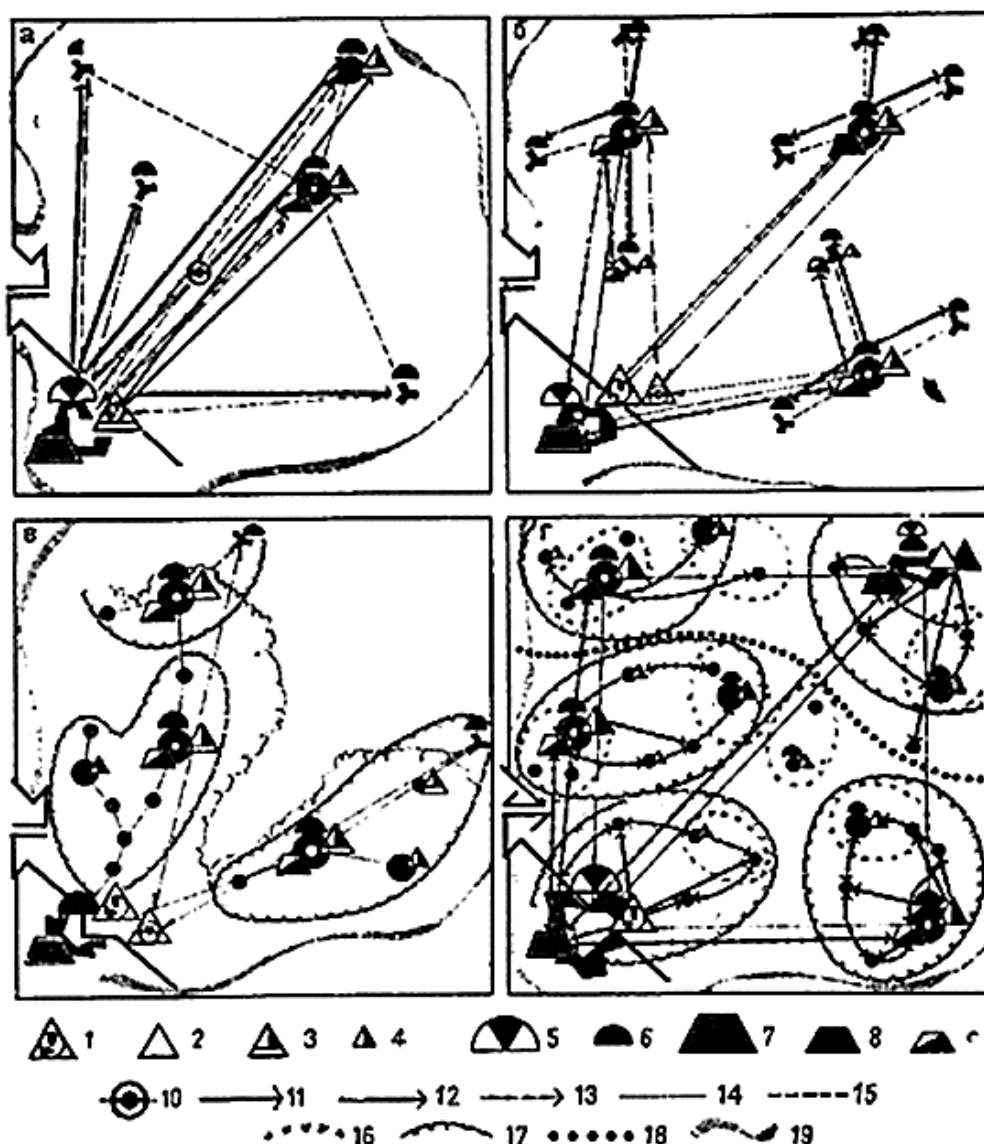
химчистка, ўзига ўзи хизмат қиладиган кир ювиш хоналарини куриш мумкин. Қишлоқ маиший хизмат уйлари тарихан шаклланган савдо - маиший хизмат марказларида (ишчи қишлоқларда, хўжаликлараро марказларда, агросаноат мажмуалари марказларида), яъни транспорт алоқалар нуқтаи назаридан йирик ва қулай жойлашган аҳоли турар жойларида жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Хизмат зонаси 1 соатли транспортда юриш ва аҳолисининг сони 6000 минг киши ва зиёдроқ бўлиши билан чегараланади.

Туманнинг ҳамма аҳолисига, қишлоқ аҳолиси билан бирга, хизмат қилишнинг ишлаб чиқариш маркази, туман марказидаги маиший хизмат мажмуаси ҳисобланади: Туман Маиший хизмат уйи - қуввати 50 -150 ишчи ўринли ташкилотлар мажмуаси; ихтисослаштирилган ташкилотлар (кир ювиш хоналари ва химчистка ва ҳаммомлар); марказлашган ташкилотларда, аҳолига бевосита хизмат қиладиган ташкилотлар тармоқлари ишловчиларидан тушадиган буюртмаларни бажариш. Туман Маиший хизмат уйларида ихтисослаштирилган ательелар, устахоналар ва ҳоказо турдаги хизматлар киритилган. Туман маиший хизмат уйининг хизмат зонаси 1,5 соатли транспортда ҳаракат билан чегараланади. Хизмат қилинадиган аҳоли сони 20 минг ва ундан зиёдроқ бўлади.

Республикамизнинг турли регионларидаги жойлашув моделларига, савдо ташкилотлари, умумий овқатланиш, маиший хизмат тармоқлари тузилишининг аниқ белгиланган вариантлари характерли бўлиб, улар ҳар бир

тармоқни ташкил қилиш ва уларнинг ривожланиш тенденциялари принципларига асосланган (3.14расм) [32].

Сийрак маконли жойлашув моделида туман марказлари савдо - маиший хизмат марказлари ҳисобланмайди (3.14,а - расм). Бу жойлашув турига характерли ҳаракатчан манзилгоҳларнинг борлиги ва кескин табиий - иқлим

3.14 - расм. Савдо ва маиший хизмат тармоқларини турли жойлашув зоналарида жойлаштириш схемалари. “ЦНИИЭП граждaнсельстрой” [32].

а - сийрак маконли; б - бир жойга йиғилган; в - тик баландликда жойлашган; г - мозаикали; 1 - универмаг; 2 - ноозиқовқат дўконлари; 3 - дўконлар қўшимча омборхоналари билан; 4 - “Кундалик моллар” дўконлари; 5 - умумий овқатланиш ташкилотлари мажмуаси; 6 - тайёрловчи ошхоналар; 7 - туман Маиший хизмат уйи; 8 - қишлоқ Маиший хизмат уйи; 9 - хизматларни қабул қилиш мажмуаси; 10 - телефон орқали хизмат қилиш; 11, 12, 13 - кўчманчи ҳаракат маршрутлари; 14 - йўл алоқаси; 15 - вақтинча йўл алоқаси; 16, 17, 18 - жойлардаги, ички хўжаликдаги, хўжаликлараро ва туман даражасидаги хизмат қилиш таъсири доираси.

шароитлари, савдо тармоқларини жойлаштиришга ва ривожланишига янги сифатли ёндошишни аниқлайди. Сийрак маконли модел зоналаридаги туманларга, марказлашган савдо хизмати молларини узоқдаги ва йилнинг

аниқ даврларида қийинчилик билан бориладиган манзилгоҳларга етказиш характерли.

Хўжаликларнинг марказий қишлоқларида майдонлари кўпайтирилган омборхоналари бор чакана савдо тармоқлари мақсадга мувофиқ. Асосан бу биринчи ўринда керакли бўлган молларни сотадиган дўконлар, кундалик моллар дўконлари ва майдони 150 – 400 кв.м, ҳамда майдони 100 - 150 кв.м бўлган хўжалик моллар дўконлари.

Туман марказларида савдо хизматлари ўзини аҳолисига ҳисобланган бўлиб, дўконларнинг асосий тури аҳолига кенгайтирилган қўшимча хизматлари бор универмаглар (савдо майдони 250 – 400 кв.м), ихтисослаштирилган дўконлар бўлиши керак.

Марказий қишлоқларда умумий овқатланиш муассасаларини, ишлаб-чиқаришнинг тугалланган цикли, маҳсулотларни сақлаш учун кенгайтирилган омборхоналари билан ташкиллаштириш тавсия этилади. Ташкилот қишлоқ мактабини захиралар қуввати ҳисобига қишлоқ мактабини ярим фабрикалар билан таъминлаши керак. Ташкилотнинг асосий тури фақат йил давомида ишловчи зали бўлган ошхона ёки чойхона ҳисобланади.

Туман марказининг умумий овқатланиш ташкилотлари, туман марказидаги бор аҳолига ҳисобланади ва тармоқлар тизимида истеъмол қилишнинг миллий хусусиятларини акс этдирувчи ихтисослаштирилган ташкилотлар бўлиши керак.

Маиший хизмат тармоқларининг хизматини аҳоли турар жойларига иложи борица максимал яқинлаштириб шакллаштириш тавсия этилади. Туман Маиший хизмат уйида ҳисобдаги қувватга эга шаротида, ўзининг таркибида нисбатан кўпроқ бўлган хизмат турлари бўлиши керак. Агар қуввати кичик бўлса у ҳолда воситачи вазифасини бажаради. Ўзининг аҳолисига хизмат кўрсатадиган, хўжаликларнинг марказий қишлоқларидаги маиший хизмат мажмуаси кенг қўламдаги хизмат тўпламини амалга

ошириши керак, ҳамда анъанавий қўлда бажарилган хунармандчилик маҳсулотларини йиғишни амалга оширади.

Маконли жойлашув модели худудларида, туман маркази бошқа манзилгоҳлардан радиуси 2 соатдан кўп транспортда юриш масофаларида жойлашади. Бу буюртмалар бўйича (савдо ва маиший хизмат бўйича) марказлашган хизматни ташкил қилишни тақозо этади. Хўжаликдаги марказий қишлоқларда ва бўлимлар қишлоқларида ишлаб чиқаришни тугалланган циклига эга бўлган, истемолчиларга залларда, ёзги вақтларда ойнаванд верандаларда хизмат қиладиган ошхоналар ва чойхоналар мўлжалалнади. Омборхоналарнинг майдони, йўлларда ўтиш қийинчиликлари пайдо бўладиган даврларда, захира маҳсулотларни сақлаш учун кенгайтирилади. Ишлаб – чиқаришни марказлаштириш зонаси қишлоқ ёки туман маркази билан чегараланади.

Маиший хизмат сийрак маконли жойлашув моделига айнан ўхшаш вариантда амалга оширилади.

Бир текисда ёйилган жойлашув моделида эса туман маркази 2 соатли транспортда юриш масофасида жойлашади ва аниқ бир вақтда бутун туман аҳолисига мураккаб моллар ассортиментини йиғган универмагларда ва ихтисослаштирилган дўконларда савдо хизматини қиладиган марказ вазифасини бажаради. Хўжаликларнинг марказий қишлоқлари, 30 минутли транспортда юриш таъсир доирасида, қишлоқлараро хизмат вазифасини бажаради. Ташкилотларнинг асосий турлари – универсамлар, кундалик моллари дўконлари, хўжалик моллари дўконлари. Кўрсатилган таъсир доирасидан ташқарида, аҳолиси 200 ва ундан кам бўлган фермер хўжаликлари қишлоқларида, кичик марказлар таркибида кундалик моллар ассортиментини бор дўконлар тавсия этилади, ҳамда кўчиб юрувчи воситалар – автолавкалар, кўчиб юрувчи дўконлар ва ҳоказолар.

Йўлларнинг зичлиги етарли даражада эмаслиги ва ярим фабрикатларни етказишда қийинчилик туғилса туман умумий овқатланиш маркази фақат

Ўзининг аҳолисига ва келувчиларга хизмат қилади. Хўжаликнинг марказий қишлоқларида бош ташкилот бўлиб тайёрловчи ошхоналар жойлаштирилиши мумкин. Улар бевосита истеъмолчиларни таъминлайди ва фермер хўжалик бўлимларига, ҳамда кичик марказлар таркибига кирувчи жойларда, овқатланиш ташкилотларига яримфабрикатларни етказиб беради.

Ишлаб – чиқариш участкаларида хизмат қилиш кўчиб юрувчи воситаларда амалга оширилиши назарда тутилади.

Бу жойлашув моделида маиший хизмат қуйидагича амалга ошиши мумкин: хўжаликларнинг марказий қишлоғида аҳолига ўзининг бевосита хизматини амалга ошириш билан бирга, ҳамма қолган қишлоқларда ҳам, кўчиб юрувчи воситалар билан хизмат қилиш вазифасини бажарувчи 15 - 20 ўринли, қишлоқ Маиший хизмат уйи мўлжалланади. Буюртмаларни бажаришни марказлаштириш туман Маиший хизмат уйида бажарилади.

Мозаикали жойлашув модели зонасига савдо хизмати 111 вариантда қурилиши характерлидир (3.14,г- расм). Кам аҳолили жойлашув тизимига тўғри келадиган, тарихан кенг тарқалиб ташкил топган, лекин майда бўлақларга бўлинган савдо ташкилотлари базасида савдо хизматлари амалга оширилади. Туман маркази – шаҳар, битта ёки бир нечта туманларнинг ўзига тортувчи савдо маркази ҳисобланади. Манзилгоҳларнинг юқори даражада зичлигида ёки туман шаклининг ўзига хос хусусиятларида (туман марказининг четда жойлашгани) хўжаликлараро савдо хизмати марказини ташкиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Молларнинг кенг ва мураккаб ассортиментини бир жойга йиғилиши туман марказида амалга оширилади. Туман дўконларида турли кўринишдаги хизматлар тақдим этилади. Дўконларнинг асосий тури универмаглар ҳисобланади. Туман ва хўжаликлараро марказларда универсам ва ихтисослаштирилган дўконлар жойлаштирилиши мумкин. Туман маркази ўзининг аҳолисига, 30 дақиқали пиёда ҳамда 1 ва 1,5 соатли транспортда юриш доирасида яшовчиларга хизмат қилади.

Хўжаликлараро марказ ўзининг аҳолисига 30 дақиқали пиёда юриш ва 1 соатли транспортда юриш радиуси зонасида хизмат қилади. Хўжаликларнинг марказий қишлоқларидаги дўконлар ўзининг аҳолисидан ташқари 30 дақиқали пиёда юриш радиусида яшовчи аҳолига ҳам хизмат қилади. Аҳолиси 200 кишидан кам бўлган қишлоқларда хизмат кичик марказлар ва кўчма ҳаракатдаги воситалар асосида бўлади.

Мозаикали жойлашув модели шароитларида умумий овқатланишни учта йўл билан ечиш мумкин: 1 вариант хўжаликларнинг марказий қишлоқларида ўзининг аҳолисига ва кўчувчи хизмат воситалари ёрдамида, фермер хўжаликларини таъминловчи, 35 ўринли тайёрловчи ошхоналар қурилади;

II вариантда марказий қишлоқларда тайёрловчи ошхоналар, фермер хўжаликларида кичик дўкончалар ёки 12, 16, 20 ўринли буфетлар жойлашади; III вариантда (келажакда) туман ва хўжаликлараро марказларда кулинария маҳсулотларини ишлаб - чиқарадиган, марказий қишлоқларда эса тайёрловчи ошхоналарни ташкил қилиш кўзда тутилган.

Маиший хизмат туман Маиший хизмат уйи томонидан раҳбарлик ва буюртмаларни марказлашган бажариш орқали ечилади. Хўжаликларнинг марказий қишлоқларида, биттадан учтагача ишчи ўрни бўлган, кўчувчи хизматни бажарувчи, қабул жойлари мажмуаси ташкил қилинади.

Текис узлуксиз жойлашув модели ҳудудида туманларнинг ихчамлигига қарамай хўжаликлараро марказларининг борлиги характерлидир. Ҳамма манзилгоҳларнинг аҳамиятли даражада ўртача аҳолилиги, ҳар бир аҳоли турар жойларида битта ёки бир нечта дўконлар бўлиши имкониятини беради. Туман марказида – шаҳарда, на фақат ўзини аҳолисини, шу билан бирга 30 минутли ва 1,5 соатли транспортда юриш масофасидаги мойиллик радиусида хизмат қиладиган универмаглар, универсамлар, ихтисослаштирилган ташкилотлар жойлаштирилади. Хўжаликлараро марказлар ўзининг ва мойил аҳолининг 30 минутли пиёда ва 1соатли транспортда юриш масофаси радиусидаги аҳолига хизмат қилади. Бу марказларда универмаглар, универсамлар, ихтисослаштирилган дўконлардан ташқари мураккаб

техникавий моллар, болалар ва ёшлар учун моллар, уй учун моллар, жиҳозлар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилувчи дўконларни жойлаштириш мақсадга мувофиқ; хўжаликларнинг марказий қишлоқларда – универсамлар, кундалик эҳтиёж моллари дўконлари, хўжалик моллари, саноат моллари жойлашади. Туман ҳудудларининг ихчамлиги туманлараро кўтара савдо бирлашмаларини ташкил қилишга имконият беради.

Умумий овқатланиш тармоқлари (қишлоқларнинг зичлиги ва улар орасидаги масофанинг кичиклиги билан боғлиқ) ривожланган тизимни ташкил этади. Туман марказида ўзини ва мойил аҳоли турар жойлари зонасида транспортда бориш мумкин бўлган (марказлашган таъминот) жойларда хизмат қилувчи ташкилотлар мажмуасини яратиш мумкин; хўжаликлараро марказда ўзини аҳолисидан ташқари, яқинда жойлашган мойил аҳолига хизмат қиладиган умумий овқатланиш ташкилотлари мажмуасини жойлаштириш тавсия этилади; марказий қишлоқларда ўзининг аҳолисига хизмат қилувчи ва қишлоқларнинг бўлимларига 12 – 16 ўринли тарқатувчи - буфетлар учун ярим фабрикалар ишлаб – чиқарувчи, 75 ўринли таёрловчи ошхоналарни ташкил қилиш тавсия этилади.

Маиший хизмат, манзилгоҳларнинг юқори даражада зичлиги ва ривожланган йўл тармоқлари шароитида, биринчи қабул жойлари мажмуасидан тортиб, то туман ишлаб - чиқариш бошқармасига қадар, таркибига ихтисослаштирилган ташкилотлар ва аҳолига кўчма хизмат қилувчи турли воситалар шу қаторда, ҳудуд учун характерли бўлган дала ишларида, йиғим терим вақтларида ва бошқа мавсумий даврларда, турли хилдаги хизматларни бажариш учун ўзаро боғланган ташкилотларнинг кенг тарқалган тармоқларидан иборат. Хўжаликлараро марказ аҳолиси сони аҳамиятли даражада бўлса, қишлоқ Маиший хизмат уйини жойлаштириш мумкин.

Бир жойга йиғиб жойлаштирилган модел зонасида қишлоқларнинг ўлчамлари уларнинг ҳар бирида савдо – маиший хизматнинг ривожланган

тармоқларини шаклланишига имконият беради (3.14,б - расм). Хўжаликларнинг марказий қишлоқларида кундалик хизмат ташкилотлари, ихтисослаштирилган дўконлар билан тўлдирилади: хўжалик, мураккаб техник моллар ёки баъзи ҳолларда 650 - 800 кв м ли савдо майдони бўлган универмаглар билан тўлдирилади. Хўжаликлараро марказларда 1 - 1,5 соатли транспорт йўлида хизмат қиладиган йирикрок дўконлар жойлаштирилади.

Туман марказининг савдо тармоғи универмаг билан ва ўзининг бутун мойил туман аҳолисига мўлжалланган ихтисослаштирилган дўконлари билан аҳолига хизматни амалга оширади.

Умумий овқатланиш тармоқларини қуйидаги схемада қуриш мумкин:

умумий овқатланиш мажмуаси туман маркази ва келувчиларга хизмат қилади; марказий қишлоқлардаги 75 - 150 ўринли тайёрловчи ошхоналар ўзининг аҳолиси учун ва 2 соатли транспорт масофасидаги ишлаб чиқарувчиларга тайёр маҳсулотларни етказиб берадиган база ҳисобланади.

Бир жойга йиғилган жойлашув модели шароитида маиший хизматни қуйидаги схема бўйича ташкил қилиш мумкин: туман Маиший хизмат уйи марказлаштирилган хизматни туман миқёсида бажаради, қишлоқ Маиший хизмат уйи - йирик аҳоли турар жойларида бажаради; марказий қишлоқларда қабул қилиш мажмуалари ўзининг аҳолисига, ҳамда узоқдаги ишлаб-чиқариш

жойларига кўчма хизматни ташкил қилади. Қишлоқ манзилгоҳларнинг юқори даражадаги зичлиги ва ҳудуднинг автомобил йўллари билан тўлдирилганлиги савдо ва маиший хизматни туман марказида йиғилишига имконият беради. Бу ҳолатда туман марказидаги савдо ташкилотлари, универмаглар, универсамлар, ихтисослаштирилган дўконлар, ўзини таъсир доирасига бутун туманни олади. У ташкилотлар 1 - 1,5 соатли транспортда юриш масофасидаги узоқдаги қишлоқларда яшовчиларга ҳам хизмат қилади. Марказий қишлоқда ўзининг ва мойил қишлоқлардаги аҳолини ҳисобга

олувчи универсам, универмаг, хўжалик моллари дўконларини жойлаштириш тавсия этилади. Бошқа хўжаликларнинг қишлоқларида кундалик моллар дўконларини қуриш тавсия этилади.

Умумий овқатланиш ташкилотлари қуйидагича жойлаштирилади: туман марказида - кулинария комбинати; марказий қишлоқларда - 75 ўринли ва кўпроқ тайёрловчи - ошхоналар; фермер хўжаликлари қишлоқларида ошхона ва чойхоналар қурилади.

Бу зонада маиший хизмат қуйидагича бўлади: туман Маиший хизмат уйи бутун туман аҳолисига хизмат қилади; қабул жойлари мажмуаси фақат марказий қишлоқда жойлашади ва кўчма бригадалар билан атрофда яшовчи мойил аҳолига хизмат қилади. Қабул қилиш жойлари хўжаликларнинг ҳамма қишлоқларида шакллантирилади ва ўзининг аҳолисига хизмат қилади.

Тик баландликда тарқалиб жойлашган модел зонаси (3.14,в - расм). Бориш қийин бўлган манзилгоҳларда дўконларнинг савдо майдонлари фақат ўзининг аҳолисига ҳисобланади ва уларда омборхоналарнинг майдони кенгайтирилган бўлади ҳамда буюртма бўйича савдо қиладиган хоналар ҳам кўзда тутилади. Туман марказида универмаг, универсам, хўжалик моллари ва бошқа ихтисослаштирилган дўконлар жойлаштирилади. Марказий қишлоқларнинг савдо ташкилотлари қишлоқнинг ўз аҳолисига ва 15 - 20 минутли пиёда юриш радиусидаги мойил аҳолига ҳам хизмат қилади. Фермер хўжаликларнинг бўлимларида ўзининг аҳолисига мўлжалланган кундалик моллар дўконларини қуриш мумкин.

Умумий овқатланиш тармоғи тоғли туманларда марказий ва йирик қишлоқларда ошхона ёки чойхоналарни жойлаштириш билан чегараланади.

Маиший хизматни ташкил қилишда, бутун туман аҳолисига хизмат қилишга мўлжалланган туман Маиший хизмат уйини, туман марказида қуриш назарда тутилади; марказий қишлоқларда қишлоқ Маиший хизмат уйи, йирикроқ қишлоқларда 4 - 5 ишчи ўринли қабул пунктлари мажмуаси

қурилади. Хизмат қилишни ташкил қилишда жойлардаги анъанавий хунармандчиликни (метал, чеканка, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги ва ҳоказоларни) ҳисобга олиш керак.

Шаҳар атрофидаги жойлашув моделида кишлоқ турар жойларида кундалик хизмат турлари ташкилотларини қуриш мақсадга мувофиқ: озиқ овқат ва озиқ овқат бўлмаган кундалик моллар ассортиментни дўконлар, хўжалик моллар ва кишлоқ хўжалик озиқ овқатлар, бир қатор ихтисослаштирилган дўконлар. Шаҳарнинг яқинлиги умумий овқатланишни ташкил қилишга кам таъсир кўрсатади.

Шаҳарга яқин жойлашган туманларда турли маъмуриятга бўйсунадиган ташкилотлар тармоғининг борлиги ва уларнинг қуввати умумий ҳисоб кўрасткичи таркибига қисман кириши кераклиги билан характерлидир.

Жойлашувнинг турли шароитларида, савдо - маиший хизмат тармоғи шаклланишининг ривожланишини олимлар томонидан ўрганиш, *бинолар турларини* такомиллаштиришни талаб этади.

Энг кўп ўзгаришлар чакана савдо ташкилотлари турларида, уларнинг ички

тузилишида кўтара ва чакана савдо занжирларининг келажакда ривожланиши билан боғланганлиги асосида белгиланади. Бу савдо ташкилотларининг таркиби, майдони, уларнинг жиҳозланганлиги ва ҳажмий - лойиҳавий ечимига таъсир кўрсатади. Нисбатан кичик аҳоли турар жойларига хизмат қиладиган савдо ташкилотлари биноларини лойиҳалашга талаб пайдо бўлади. Бундай чакана савдо биноларини умумий овқатланиш ва маиший хизмат бинолари, ҳамда мавсумий савдо иншоотлари тўплами билан бирлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Умумий овқатланишда тармоқга илмий – техник жараён ютуқларини

киритиш ва ташкил қилиш - марказлаштирилган ишлаб - чиқаришга ва маҳсулотларга, тайёрловчи ташкилотлар тармоғига ва дўконларга, бу эса ўз навбатида бино турларининг ўзгаришига таъсир қиладди. Ишлаб чиқариш

шароитида мавсумий даврда ишлайдиган ташкилотлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Маиший хизмат тармоғининг ривожланиш принципига мувофиқ, қишлоқ аҳолисини тўлиқ маиший хизмат мажмуалари билан таъминлаш учун янги хизмат турларига мос келадиган, қуйида кўрсатилган талабларга жавоб

7 - жадвал

1.	Савдо корхоналари:	
	- энг зарур моллар сотиладиган	30 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойда, 300-750 м
	- шу каби, танлаб олинадиган эҳтиёжларни қондирадиган	60-120 дақиқа ичида транспортда етиб олиш мумкин бўлган жойда
	Умумий овқатланиш корхоналари	20 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойда
2.	Маиший хизмат кўрсатиш корхоналари	30 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойда

берадиган, бино турлари лойиҳасини ишлаб чиқиш зарур: қишлоқ уйларини қуриш ва ремонт қилиш, хўжалик биноларини қуриш, техника ва инвентарлар билан таъминлаш, буюртмалар асосида мебел жиҳозларини тайёрлаш, анъанавий маросимлар шакллариини ўтказиш, ихтисослаштирилган диспетчерлик хизматини яратиш, буюртмаларни йиғиш ва жойлаштириш, уларнинг бажарилишини назорат қилиш ва ўз вақтида истеъмолчиларга етказиш. Қишлоқ аҳолиси учун ҳаммом ва соғломлаштириш мажмуаларининг ривожланиши, такомиллаштирилган ҳажмий - режавий тузилишларга эга бўлиши керак.

Савдо ва маиший хизмат қилиш муассасаларининг хизмат қилиш доираси чегараси 7-жадвалда берилган [41].

3.5. Соғлиқни сақлаш тармоқлари

Қишлоқ аҳолисининг соғлиғини сақлашни ташкиллаштириш аҳолининг яшаш даражасини оширишдаги муҳим элементлардан бири ҳисобланади.

Юқоридаги қўйилган вазифаларни бажаришда шаҳар ва қишлоқ аҳолисига медицина хизматлари даражасини яқинлаштириш муаммоларини ечиш сезиларли ҳиссасини қўшади. Ҳозирги вақтда қишлоқ соғлиқни сақлаш кўрсаткичи шаҳарникидан орқада қоляпти [5].

Бизнинг мамлакатимизда қишлоқларда соғлиқни сақлашнинг ўзига хос

хусусиятлари ҳудудларда сезиларли фарқ қилади, медицина хизматларига қанчалик талаб бўлса, шундай талаб табиий иқлим шароитларининг кенг диапозонидан, демографик ва ижтимоий иқтисодий шароитлардан келиб чиққан ҳолда медицина хизматларини ташкил қилиш билан боғлиқдир.

Мамлакатимизда қишлоқ аҳолисига медицина ёрдами кўрсатилиши қуйидаги принциплар асосида ташкил қилинади:

1 - Касалликларни даволаш ва уларнинг профилактикасини ўз ичига оладиган кундалик тиббий хизмат кўрсатиш. Бундай муассасалар пиёда етиб борадиган узоқликда, яъни деярли барча қишлоқ аҳоли пунктларида бўлиши лозим.

2 - Енгил ва оғир касалликларнинг диагностикаси ва даволанишини ўз ичига оладиган даврий тиббий хизмат кўрсатиш. Бундай муассасалар аҳолиси 1000 кишидан ортиқ бўлган қишлоқ аҳоли пунктларида ва транспортда 30 дақиқа ичида етиб бориладиган тарзда жойлаштирилади, уларда ҳам катталар, ҳам болалар бўлимлари бўлиши керак.

3 - Оғир ва сурункали хасталиклар билан оғриган касалларга эпизодик хизмат кўрсатилиши (юқумли, онкологик, сил ва шу каби касалликларни даволашга мўлжалланган ихтисослашган даволаш муассасалари). Бундай муассасалар туман ва вилоятлар марказларида ҳамда Республика пойтахтида жойлаштирилади.

Тиббиёт муассасалари учун ажратиладиган ер участкаларининг ўлчамлари ШНҚ 2.07.01-03* “Шаҳарсозлик. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудининг ривожланиши ва қурилишини режалаштириш”га биноан ёки лойиҳалаштиришга доир топшириққа кўра қабул қилинади [38].

Аҳолиси 500 кишигача бўлган қишлоқларда тиббий пунктнинг шифокорнинг турар жой биносида жойлаштирилишига йўл қўйилади.

- аҳолиси 1000 дан 2000 кишигача бўлган қишлоқ аҳоли пунктларида кенг профилдаги тиббиёт ходимлари ва дорихонаси мавжуд қишлоқ врачлик пунктлари ташкил этилади, олис қишлоқлар аҳолисига маслаҳатлар берилиши, уларни даволаш учун шу ерда ётқизилиши ҳам назарда тутилиши керак;

- аҳолисининг умумий сони 3000 кишидан ортиқ бўлган аҳоли пунктлари гуруҳлари учун таркибида поликлиника, туғруқхона, лаборатория ва дорихона бўлган участка касалхоналарини назарда тутиш лозим;

- болаларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш мақсадида қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудида иқлими ва табиий шароитларига кўра қулай зоналарда соғломлаштириш комплексларини, катта ёшдаги аҳоли учун эса - дам олиш уйлари ва профилакторийларни назарда тутиш лозим.

- асосий қишлоқ аҳоли пунктларида далада ишлайдиган аҳоли - ўсимликшунослик, боғдорчилик, чорвачилик ва муҳандислик инфра-тузилмаси ходимларига ҳам профилактик, ҳам тез ёрдам кўрсата оладиган

“мобил тиббий пунктлар” ташкил қилиниши назарда тутилиши керак.

- қишлоқ фуқаролари йиғини ҳудудида ветеринария хизматини, ҳар бир чорвачилик корхонаси қошида - лаборатория ва дорихонаси бўлган ветеринария шифохонасини назарда тутиш лозим.

Тиббий муассасаларнинг аҳоли сонига боғлиқ равишда тавсия этиладиган таркиби ва хизмат қилиш доираси 4;5 - жадвалларда келтирилган.

Тиббиёт муассасаларини лойиҳалаштириш ЎзР 0292-сонли СанҚ ва Млари “Тиббиёт муассасаларини лойиҳалаштириш, қуриш ва эксплуатация қилишнинг санитария меъёрлари ва қоидалари”га мувофиқ бўлиши лозим [36].

Республикада медицина соҳаси бўйича кўчма хизмат воситалари ҳам ишлайди: булар автобусда жиҳозланган рентген ва стоматологик кабинетлар лабораториялар ва амбулаториялардир. Кичик ва кўпроқ тарқалган даражадаги

медицина ёрдамини берувчи муассаса бу қишлоқ врачлик пункти. Уларнинг бор

4 - жадвал

1.	Тиббиёт муассасалари:	
	- тиббий пункт, қишлоқ врачлик пункти	ҳар бир қишлоқ аҳоли пунктида 30 дақиқа ичида пиёда етиб олиш мумкин бўлган жойда
	- дорихонаси мавжуд участка касалхонаси	30-60 дақиқа ичида транспортда етиб олиш мумкин бўлган жойда

бўлиши қишлоқда соғлиқни сақлашнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланиб, медицина муассасаларини қишлоқ аҳолисига яқинлаштириш зарурлигидан келиб чиқади. Қишлоқ врачлик - акушерлик пунктлари врач кўриши керак бўлгунгача тиббий ёрдам кўрсатишда, врач кўрсатмаларини бажаришда, профилактика ишларини олиб боришда катта рол ўйнайди. Бир қатор ҳолатларда ушбу пунктлар қошида хомиладор аёллар ва юқумли касалларни ажратиш учун бир нечта ўринга эга касалхоналар қурилиши назарда тутилади. Бундай ҳоллар фақатгина касалхоналар туманлардаги ҳудуддан узоқлашган бўлса мақсадга мувофиқ.

Қишлоқда медицина ёрдамини кўрсатишнинг кейинги босқичи жойлардаги касалхоналардир. Кўпинча бу касалхоналар сифимлилиги унча катта эмас, етарли даражада медицина аппаратлари билан тўлдирилмаган,

мутахассис врачлар кам сонлидир. Келажакда жойлардаги касалхоналарни аниқ шароитга қараб қуриш тавсия этилган.

Қишлоқда соғлиқни сақлашнинг асосий занжири – марказий касалхона ҳисобланади. Касалхона қишлоқ аҳолисига яхши врачлик ёрдамини кўрсатади, услубий - ташкилий марказ ҳисобланади, тумандаги бошқа медицина муассасаларини бошқариб турувчи ҳисобланади. У турли мутахассисликдаги врачларни врачлик - акушерлик ва врачлик пунктларига режавий боришларни ташкил қилади. Улар тиббий тез ёрдамни кўрсатиш ва кўчма хизматни ташкил қилишда катта рол ўйнайди. Уларнинг қошида асосан станция ва тез тиббий ёрдами пункти ишлайди.

Қишлоқда яшовчиларга медицина хизматини умумий йўналишда ёрдам кўрсатиш фақат туман касалхоналари билан чегараланмайди. Қишлоқда яшовчиларга тиббий ёрдамнинг махсус кўринишларини амалга оширишга туманлараро, вилоят ва бошқа касалхоналар, поликлиникалар имкон беради.

Олимларнинг изланишига қараганда шаҳарларда қишлоқ аҳолисига медицина ёрдамини кўрсатишнинг ҳажми ва тузилишининг сезиларли ўзгариб туриши билан характерланиши асосан қуйидаги омилларга боғлиқ: шаҳар – марказ тури (вилоят, туманлараро, туман); айнан шу шаҳарга интилувчи шаҳар аҳолиси ва аҳолисининг сони, бу сонлар ўлчамининг ўзаро нисбати; вилоят ва туман атрофидаги аҳолининг тиббий ёрдами билан таъминланганлиги (мутахассис врач кадрлар билан), ўринлар билан ва ҳоказолар; қишлоқ аҳолиси борадиган шаҳарларда турли кўринишдаги медицина ёрдамининг ривожланиш даражаси (касалхоналарнинг ихтисослаштирилиши ва поликлиника ёрдами).

Зоналар бўйича жойлашувда, қишлоқда соғлиқни сақлашни ташкиллаштиришдаги фарқ у ёки бошқа муассасаларнинг ишлаб туришида кўринади, уларнинг сонлар миқдоридаги ўзаро нисбатида, сиғимлилигида, хизмат доирасида, кўчма медицина хизматининг ўзига хос шаклларида, даволаш ва дардни олдини олишда янги прогрессив услублардан фойдаланишда намоён бўлади.

100-200 киши	201-500 киши	501-1000 киши	1001-2000 киши	2001-3000 киши	3001-5000 киши
Шифокор (фельдшер) истиқомат қиладиган уй қошидаги дорихона дўкончаси бўлган тиббий пункт	Маҳалла маркази қошидаги дорихона пункти бўлган тиббий пункт ёки шифокор истиқомат қиладиган уй қошидаги дорихона дўкончаси бўлган тиббий пункт	Дорихонаси ва лаборатория си бўлган қишлоқ врачлик пункти	Стационари, лабораторияс и ва дорихонаси бўлган қишлоқ врачлик пункти	Даволаш-профилактика маркази, шу жумладан профилакторий VII - VIII тоифали дорихона Тиббий тез ёрдам станцияси	
1-2 та қабул	2-6 та қабул	7-13 та қабул	13-26 та қабул	Бир сменада 100-125 кишини қабул қиладиган ва диагностика маркази мавжуд кўп профили поликлиника	
2-3 ўринли	7-8 ўринли	8-14 ўринли	15-28 ўринли	80-140 койкали туғруқ- хона бўлимига эга участка касалхонаси 500 порцияга мўлжал- ланган болалар учун сут ошхонаси	

Касалхоналарда хизмат қилишни иккита вариантга ажратиш мумкин:

1 - вариант. Туманга битта марказий туман касалхонасини ташкил қилиш. Бу вариант майдони катта бўлмаган, туман марказигача хизмат

кўрсатиш радиуси нисбатан кичик (1 соатли транспортда ҳаракат доирасида) бўлган, қишлоқ аҳолисининг юқори даражада зичлиги, қишлоқ манзилгоҳларининг қалинроқ жойлашганида бўлиши мумкин. Республикамизнинг тоғ олди ҳудудлари ва шаҳар атрофидаги туманларга тўғри келади.

2 - вариант. Даволашни давом эттирувчи ва оғир бўлмаган касалликларни даволовчи марказий касалхоналар ва жойлардаги касалхоналарнинг ҳамкорликда бирикуви. Бу вариант катта майдонли ёки марказий касалхонагача 1 соатдан зиёд транспорт ҳаракати радиуси доирасидаги тоғли ҳудудларда, қишлоқ аҳолиси зичлигининг пастлиги манзилгоҳлар қалинлигининг пастлигида қабул қилиниши мумкин.

Амбулатория – поликлиника хизматида қуйидаги учта вариантни ажратиш мумкин:

1 - вариант. Учта босқичда тиббий хизматни ташкил қилишдан фойдаланиб марказлашмаган тизимга ўтиш: 1) туман марказий касалхонаси қошида туман марказий поликлиникасида кўп ихтисосликлар бўйича ихтисослаштирилган врачлик ёрдами; 2) энг кўп тарқалган ихтисосликлар (кераклиси) бўйича, жойлардаги касалхоналар поликлиникасида ёки қишлоқ врачлик амбулаторияларида врачлик ёрдамини кўрсатиш; 3) врачлик – акушерлик ва врачлик пунктларида врачлик ёрдами. Бу вариант майдони катта бўлган туманларда, қишлоқ аҳолисининг зичлиги жуда паст бўлган, ҳамда (бориш қийин бўлган) тоғли туманларга мўлжалланган. Ундан ташқари ўртача ва майдони катта бўлмаган, зичлиги кам, ўлчами ўртача манзилгоҳлар қошида қишлоқ аҳолисининг умумий сони кўп бўлмаганда фойдаланиш мумкин.

2 - вариант. Иккита босқичда тиббий хизматни ташкил қилишдан фойдаланиб марказлашмаган системага ўтиш; 1) туман марказий поликлиникасида ва қишлоқ врачлик - амбулаториясида; туман марказий поликлиникасида ва врачлик ва врачлик-акушерлик пунктларида. Бу вариант радиуси 30 дақиқали транспортда борадиган доирада 2500 киши (қишлоқ

врачлик амбулаторисини ташкил қилиш учун энг кичик сон) яшайдиган, яхши ривожланган транспорт тармоқлари мавжуд, сараҳолили аҳолиси кўп туманлар ва зич манзилгоҳларга мўлжалланган. Ундан ташқари у катта бўлмаган ва ўртача майдонли, зичлиги юқори бўлган, ўлчами катта бўлмаган, хизмат радиуси 30 дақиқали транспорт йўлидаги аҳоли сони (2500 киши)дан паст манзилгоҳларда ҳам қабул қилса бўлади.

3 - вариант. Амбулатория-поликлиника ёрдамини туман марказий поликлиникаси даражасида марказлаштириш. Бу вариант умумий аҳолисининг сони юқори бўлмаган кичик майдонли туманлар, кичик қишлоқлараро жойлашув тизимида ва транспорт шароитлари яхши бўлган ҳудудларга мўлжалланган.

Турли жойлашув зоналарида қишлоқда соғлиқни сақлашни ташкил қилиш аниқ ижтимоий - иқтисодий ва тиббий - биологик хусусиятларга боғлиқ бўлиб касалхона, амбулатория - поликлиника хизматларини турли вариантлар бирикмасида қабул қилиниши мумкин (3.15 - расм).

Сийрак маконли жойлашувда марказий туман касалхоналарида марказлашмаган врачлик ёрдамини кўп ихтисосликлар бўйича кўрсатиш, тезликда касалхонага ётқизиш, оғир бўлмаган даволашларни ўтқазиш, касалхонадан чиқиб келган касалларни даволашни жойлардаги касалхоналарда давом этдириш тавсия этилади (3.15,а- расм). Бу зонада юқори даражадаги муассасалар билан алоқа кенг ва тез-тез бўлишига кучли зарурият, туманларнинг кам аҳолилиги, уларда ҳаттоки туманлараро йирик муассасаларни ташкил қилишнинг иложи йўқлиги сабабли туғилади. Туманлар чегараси радиусининг катталиги ва марказий касалхоналарга боришнинг ноқулай бўлган транспорт шароитлари, жойларда касалхоналарни бўлишини талаб қилади. Қишлоқ аҳолисининг зичлиги жуда кам бўлсада кичик қувватли жойлардаги касалхоналарни сақлаш мумкин.

Амбулатория поликлиника хизматида медицина ёрдами учта босқичда амалга оширилиши керак: қисқа ихтисослаштирилган врачлик ёрдами — марказий туман касалхоналари қошидаги туман поликлиникаларида

кўрсатилади; кенг кўламдаги врачлик ёрдами - жойлардаги касалхоналарнинг қошидаги амбулатория - поликлиника бўлимларида кўрсатилади; врач ёрдамига қадар кўрсатиладиган медицина ёрдами - врачлик ва врачлик- акушерлик пунктларида шифокорларнинг мунтазам режавий кўрикларини ташкил қилиш билан ўтказилади.

Маконли жойлашув моделида медицина ёрдамини ташкил қилиш икки босқичда кўрсатилади. Қишлоқ аҳолисининг зичлиги, туманлар ўлчамининг кичиклигига қарамай, манзилгоҳларнинг тиғизлиги ва уларнинг сараҳолилиги касалхоналарда медицина ёрдамини бир жойга йиғишни тақозо этади.

Туман ва жойлардаги касалхоналарнинг қуввати юқори, жойлардаги касалхоналарнинг сони кам (бир нечта қишлоқга битта касалхона) бўлиши керак. Жойлардаги касалхоналар қисман қишлоқ врачлик пунктлари билан алмаштирилиши мумкин.

Амбулатория поликлиника хизмати худди сийрак маконли жойлашувдаги каби ташкил қилинади.

Текис тарқалиб ёйилган жойлашув моделида касалхоналар хизмати асосан икки босқичда ташкил этилади: кўп ихтисосликлар бўйича медицина ёрдамини кўрсатиш тумандаги марказий касалхонада, кенг тарқалган мутахасисликлар бўйича жойлардаги касалхоналарда ўтказилади. Касалхоналарнинг бир жойга йиғилиши туман ва жойлардаги касалхоналарнинг қувватини кучайтиради. Жойлардаги касалхоналарнинг сони кўп эмас, баъзида уларга зарурият ҳам бўлмайди. Бундай ҳолларда барча хизматлар марказий туман касалхоналари базасида йиғилади. Жойлардаги касалхоналар эса туман касалхонасининг йўналтирилган бўлимига ёки қишлоқ врачлик пунктига айлантирилади .

Мозаикали жойлашув моделида медицина ёрдамини туманларнинг катта бўлмаган майдонлари ва аҳолисининг камлигига қарамай транспорт тармоғининг яхшилигидан келиб чиқган ҳолда туман марказий касалхонасида марказлаштириш афзалроқ. Агар жойлардаги касалхоналарни

сақлаш ва кенгайтиришга талаб бўлса икки босқичда ҳам ташкил қилиниши мумкин

(марказий туман - жойлардаги касалхоналар) (3.15,б- расм).

Амбулатория - поликлиника хизматида уч босқичли бўлиши (марказий туман касалхонаси қошида марказий туман поликлиникаси - жойлардаги касалхоналар қошида поликлиника бўлими ёки қишлоқ врачлик пунктлари- ҳамда икки босқичли (марказий туман касалхонаси қошида марказий туман поликлиникаси – врачлик пунктлари) ҳам бўлиши мумкин. Иккинчи вариант хусусан транспорт тизими яхши ривожланган бўлса амалга ошириши мумкин.

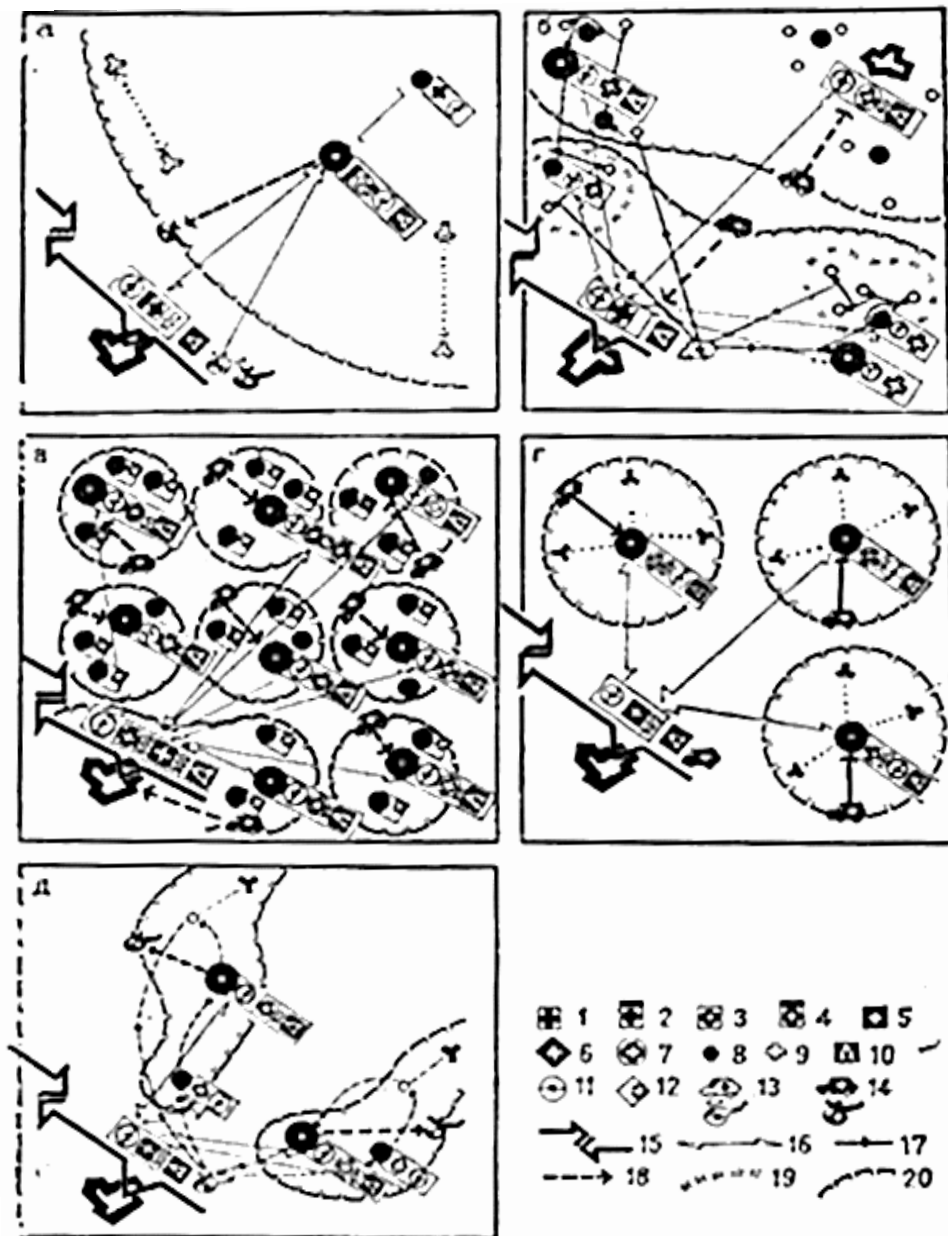
Текис узлуксиз жойлашув моделида марказий туман касалхонаси базасида уни йирик касалхонага айлантирадиган марказлаштириш афзалроқ . Агар туман марказигача радиуси, транспорт ҳаракатида 1 соатдан зиёд вақт кетадиган бўлса қуввати 100 ўрин ва зиёдроқ бўлган жойлардаги касалхоналарни ташкил қилишга шароит пайдо бўлади, тармоқни икки босқичли қуриш имконияти ҳам бор (марказий тумандаги - жойлардаги касалхона) (3.15,в- расм).

Амбулатория – поликлиника хизматида фақат врачлик ёрдамини икки босқичда марказлашмаган ҳолда ташкил қилиш аҳамиятлироқ: марказий туман касалхонаси қошидаги марказий поликлиникада ва қишлоқ врачлик амбулаторияларида. Бу иккала босқич орасида жуда чамбарчас ўзаро алоқа кўзда тутилади: марказий туман поликлиникаси, аниқ график асосида тор ихтисосликлар бўйича қишлоқ врачлик амбулаторияларида касалларни қабул қилади ва медицина ходимларига маслаҳат ёрдамини беришади.

Амбулатория – поликлиника хизматининг тизимида паст босқичдаги фелдшерлик пунктлари сақланганда уч босқичли вариантни ҳам қўллаш мумкин.

Бир жойга йиғиб жойлаштирилган ва ареал ихчам жойлашув моделларида соғлиқни сақлаш хизмати, марказий касалхона базасида уни йирик касалхона муассасига айлантириш учун юқори даражада бир жойда тўпланиши (3.15,г-расм). Амбулатория - поликлиника хизматида -

марказлашмаган, фақат шифокор ёрдами кўрсатувчи икки босқичли вариант афзалроқ: марказий туман қошидаги туман марказий поликлиникасида ва қишлоқ шифокорлик амбулаторияларида, бу муассасаларнинг орасидаги ўзаро алоқаларнинг чамбарчас бўлиқ бўлганида.

3.15 - расм. Даволаш профилактика муассасаларини турли жойлашув зоналарида жойлаштириш схемалари. "ЦНИИЭП граждансельстрой"[32]

а - сийрак маконли; б – мозаикали; в - текис узлуксиз; г - бир жойга йигилган; д - тик тарқалган; 1 - марказий касалхона; 2 - марказий касалхона реабилитация мажмуаси билан; 3 - жойлардаги касалхона; 4 - жойлардаги касалхона реабилитация маркази билан; 5. 6 - шаҳар ва туман кўп профилли касалхоналар; 7 - қишлоқ шифокорлик пунктлари; 8 – фелдшер- акушерлик пункти; 9 - фелдшерлик пункти; 10 - аптека; 11 - масофали шифокорлик.

Тик баландликдаги йўналишда тарқалиб жойлашган моделда касалхоналарни қуввати катта бўлмаган марказлашмаган касалхоналарнинг кенг тармоқларини яратиш билан - марказий туманларда ва жойлардаги касалхоналардаги вариантини қўллаш афзалроқ (3.15,д - расм). Амбулатория – поликлиника хизмати вазифаларини уч босқичли ташкил қилиш, юқорида кўрсатилган бошқа зоналар учун таклиф қилинган вариантлар тўғри келади.

Бу зонада ҳаво транспорти базасида кўчма тиббий ёрдамни кенг қўллаш зарур.

Шаҳар атрофида жойлашув моделида қишлоқ соғлиқни сақлаш хизматини марказий туман касалхоналари базаси асосида марказлаштириш мақсадга мувофиқ. Амбулатория - поликлиника хизмати – икки босқичли вариантда, марказий туман касалхонаси қошидаги марказий туман поликлиникасида фақат врачлик ёрдамни кўрсатиш ва қишлоқ врачлик амбулаториясида ўтказилади. Медицина ёрдамни кўрсатишнинг пастки босқичи – врачлик ва врачлик – акушерлик хизматлари бу зонада йўқлигини сабаби туман ва вилоят босқичидаги йирик муассасаларидан фойдаланишнинг имконияти борлигида. Бу зонада медицина хизмати шаҳар атрофидаги барча медицина муассасаларининг бевосита вилоят марказидаги муассасалари билан масофали маслаҳат даражаси ҳамда врачларнинг тўғридан - тўғри алоқаларини кенг ва чамбарчас боғланиши билан тавсифланади.

Шундай қилиб, қишлоқдаги саломатликни сақлаш тармоқларининг келажақдаги ўзгариши маконда жойлашувини оптималлаштириш ва қишлоқда яшовчиларга хизмат қилишда ихтисослаштирилган шаҳар медицина муассасаларини аҳамиятини кучайтириш йўли, ўзаро боғланган муассасаларнинг ишлаш самарасини ошириш билан амалга оширилади.

Қишлоқ аҳолисига даволаш профилактика ёрдамни беришда асосий занжир бўлиб, роли ошиб бораётган туман марказий касалхоналари қолади.

Йирик туман касалхоналари тузилиши кўпроқ вилоят ва йирик шаҳар тузилишларига яқинлашади. Уларда қон қуйиш бўлими, диагностика хизмати, тиббий тез ёрдам бўлими ташкил қилинади.

Жойлардаги касалхоналар ўзгариш жараёнида медицина муассасалари тармоғида янги тузилиш занжири бўлади. Улар туман касалхонаси билан боғланган ҳолда касалликларни даволашни давом этдирувчи, профилактика, касалликларни диагностикаси вазифасини бажаради.

Қишлоқ врачлик – амбулаторияларини роли қишлоқда яшовчиларга

медицина ёрдамини яқинлаштирувчи, уларни шаҳар мисолида диспансерлик кузатувини таъминловчи сифатида кучаяди. Соғлиқни сақлашнинг биринчи босқичидаги ишлар такомиллаштирилади. Фелдшерлик ва фелдшер-акушерлик пунктлари район касалхоналари ва жойлардаги касалхоналарда, қишлоқ врачлик амбулаторияларида, ўзининг биринчи врач кўригигача ёрдам вазифасини бажаришни сақлаган ҳолда муолажа хоналарига айланади.

Қишлоқ соғлиқни сақлаш тармоқларининг ўзгариш жараёнида янги турдаги бинолар ҳам пайдо бўлади: булар туманлараро ихтисослашган касалхоналар, диагностика марказлари, даволаш – тикланиш қайта тиклаш мажмуалари.

Юқорида келтирилган муаммоларни мувофоқиятли амалга ошириш аҳолини медицина хизматини турли кўринишларини, энг аввало қишлоқ соғлиқни сақлаш йўналишида бошловчи сифатида ўрнини топган, профилактикани қамраб олиш имкониятини беради.

3.6. Қишлоқ фуқаролар йиғини аҳолисига рекреацион хизмат кўрсатишни ташкил этиш

Рекреацион хизмат кўрсатиш тизимининг ривожлантирилишини аҳоли пунктларини режалаштириш тузилмаси, дам олиш ҳудудини функционал зоналаштириш ва меъморий-режавий ташкиллаштириш учун асос бўлиб хизмат қилувчи мавжуд табиий

ресурслардан оқилона фойдаланишга асосланган ҳолда назарда тутиш
лозим.

Рекреацион хизмат кўрсатиш тизимига кирувчи объектлар, вазифалари ва мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги объектларга бўлиниши керак:

– кундалик хизмат кўрсатиш объектлари - болалар учун ўйин майдончалари, катта ёшдаги аҳоли дам олиши учун майдончалар, маҳалла марказлари участкалари, посёлка парклари, хиёбонлари, шунингдек, дарёлар, табиий ва сунъий сув ҳавзалари ёнидаги пляжлар. Бундай объектлар аҳоли пиёда (30 дақиқагача) етиб олиши мумкин бўлган радиусда жойлаштирилади.

– ҳафта охирида даврий равишдаги қисқа муддатли (1-2 кун) дам олиш. Бундай дам олиш турини ташкил қилиш учун табиий ёки сунъий барпо

этиладиган ва табиий компонентларга (сув, яшил ўсимликлар, рельеф, юксак эстетик хусусиятларга) бой бўлган, аҳоли пунктидан транспортда 1-1,5 соат ичида етиб олиш мумкин бўлган махсус ҳудудлар ажратилиши лозим; қисқа муддатли дам олиш тизимини ишлаб чиқишда дам олиш муассасаларида аҳолининг камида 42% ўринлар билан таъминланиши ҳисобга оlinиши зарур;

- катта ёшдаги аҳолининг ҳар йилги меҳнат таътили ва мактаб ёшидаги болаларнинг ёзги таътиллари вақтида эпизодик, узоқ муддатли дам олиши учун мўлжалланган дам олиш масканлари – санаториялар, дам олиш уйлари, пансионатлар, туристик базалар, мотеллар, болаларнинг соғломлаштириш муассасалари, болалар муассасаларининг ёзги боғ ҳовлилари.

Рекреацион участкаларнинг ўлчамлари ШНҚ 2.07.01-03 «Шаҳарсозлик. Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудининг ривожланиши ва қурилишини режалаштириш» норматив ҳужжатининг¹² – жадвалига асосан белгиланади [38].

Қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудида тавсифномаси
туманларни

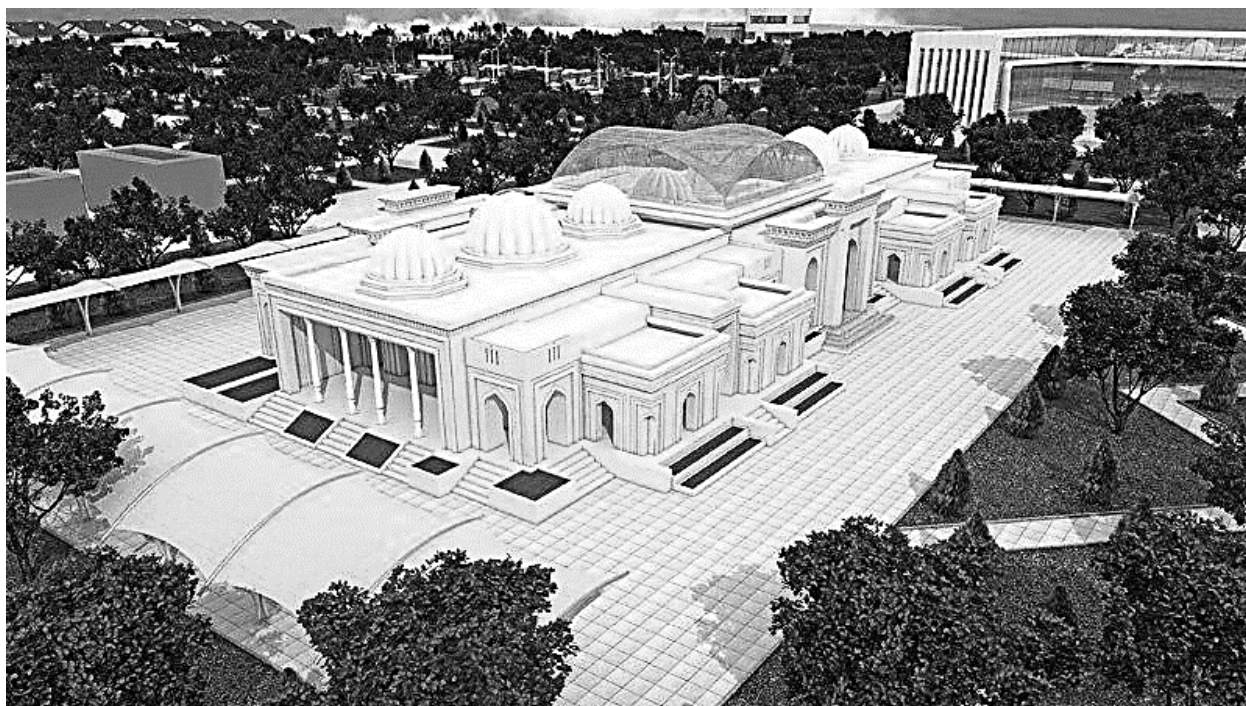
режалаштириш лойиҳасида кўрсатиладиган туман, вилоят ёки республика аҳамиятига эга қимматли рекреацион ресурслар мавжуд бўлса, улардан мазкур қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудида яшайдиган аҳолининг дам олиши учун фойдаланиш имкониятини белгилаш зарур.

Мавзелардаги умумий фойдаланиш кўкаламзорлари элементлари	Майдонлари, м ² /киши, кўкаламзорларни яратиш шароитларига боғлиқ		
	Қулай (текислик ва тоғолди воҳалари)	Чекланган қулай (чўл- сахро воҳалари кўрик ерлар)	Ноқулай (чўл- сахролар)
Мавзелардаги боғлар, хиёбонлар	1	-	-
Турар жой уйлари гуруҳлари ва маҳалла марказлари қошидаги боғлар	1-1,5	1-1,5	1
Асосий пиёда йўналишларидаги йўлаклар	1-1,5	1-1,5	0-1
Жами	3-4	2-3	1-2

12-жадвал

IV БОБ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИГА МАДАНИЙ - МАИШҲЙ ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ ЖАМОАТ БИНОЛАРИ ВА ИНШООТЛАРИ

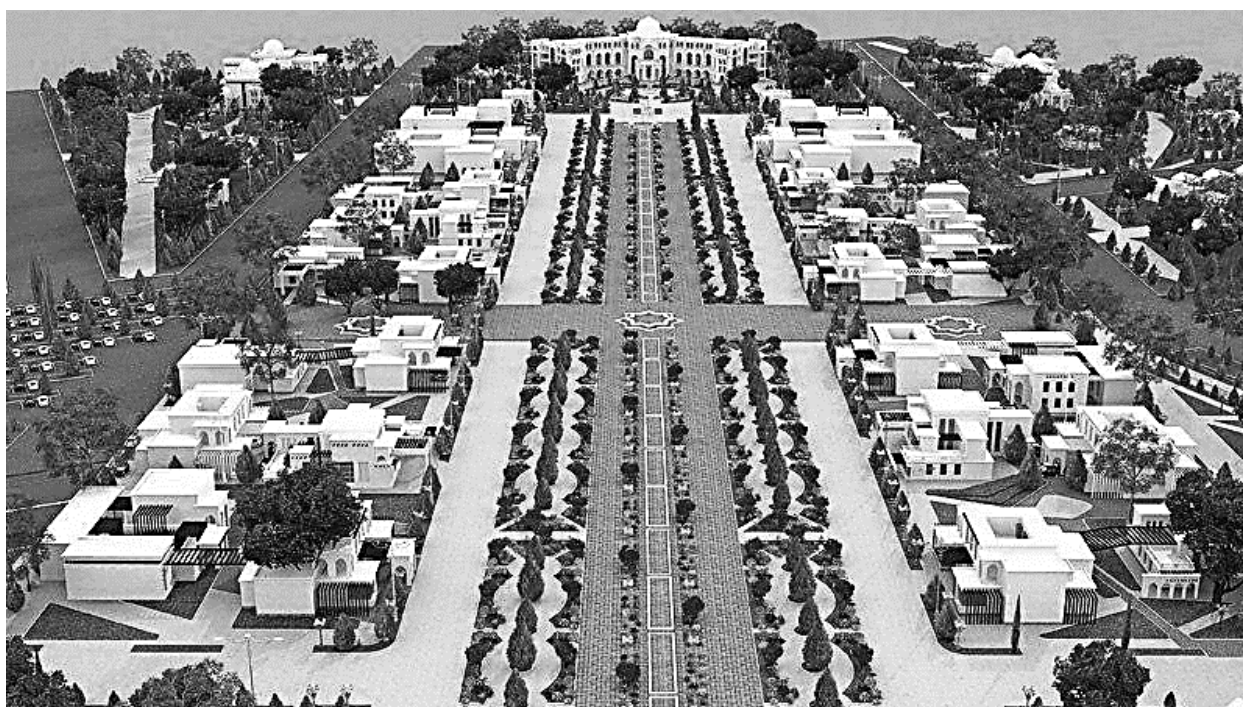
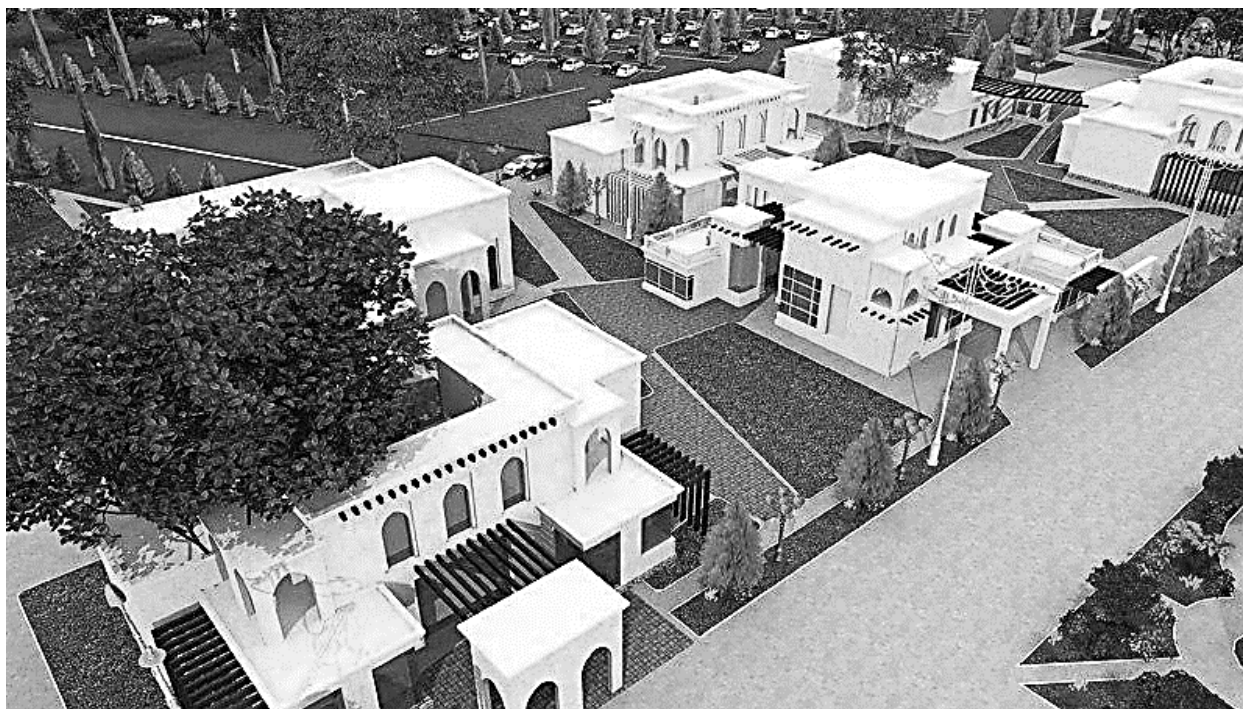
Қишлоқ манзилгоҳлари кўпчилигининг режавий тузилишида қурилишнинг композициявий маркази ҳисобланган марказий майдонни ташкил қилиш кўзда тутилган. Бу ерда байрам маросимлари, мавсумий ярмаркалар, анъанавий маросимлар ўтказилган. Манзилгоҳларнинг бош майдони қадимдан анъанавий ўзига хос жамоат маркази ролини бажарган. Майдонда, одатда, жамоат биноси (маъмурий бино, мачит, савдо расталари ва ҳоказолар) жойлаштирилган (4.16; 4.17- расм).

4.16 - расм. Самарқанд вилоятининг Пойариқ тумани “Имом Ал Бухорий ҳудудида жамоат марказининг лойиҳа таклифи.”АрхКУБ”. Худойқулова Ф.И.

Қадимдан жамоат бинолари архитектурасига катта аҳамият берилган. Бу биноларнинг қурилиш жойини танланганда, ўзига хос архитектуравий ечим беришда, такрорланмас ташқи кўриниш ва унинг табиат билан узлуксиз боғланишида кўринади.

Жамоат биносининг қурилиши, одатда, бино учун қурилиш жойини танлашдан бошланади. Асосий талаблар қуйидаги шароитларга келтирилган:

4.17 - расм. Самарқанд вилоятининг Пойариқ тумани “Имом Ал Бухорий мажмусидаги турар жой ва ижтимоий инфраструктура объектларининг лойиҳа таклифи. “Узшаҳарсозлик ЛИТИ”, “Архи КУБ”. Худойқулова Ф.И.

бино кўзга кўринадиган жойда туриши, узоқдан кўриниши керак. Одатда устунликга эга бўлган объектлар баландликларда, дарёларнинг бўлинган жойларида, кўлларнинг бўйларида, чуқур жарликларнинг бўртиб чиқган ерларида жойлаштирилади. Бироқ юқорида кўрсатилган жойлаштиришларни архитекторлар мажбурий деб ҳисоблашмаган. Асосий талаб бинонинг ташқаридан энг яхши кўринишга эга бўлиши керак деб ҳисобланган. Шу сабабли қишлоқ қурилишининг асосий объектлари тепаликларнинг этагида, лекин йўлларнинг кесишган ўқларида жойлашган. Бундай анъанага риоя қилиниши эффектли панорамани яратади ва жамоат биносининг узоқдан қараганда яхши қабул қилинишига, ифодали, эсда қоладиган кўринишларни яратишга имкон беради. Узоқдан яхши кўринадиган жамоат биноси бевосита яқиндан қараганда ҳам кўзга яқин ва масштаби одамнинг масштабига мутаносиб бўлиши керак. Қишлоқ жамоат бинолари турларининг чегараланганлиги, ўлчамларининг нисбатан кичиклиги ҳар бир бинонинг архитектуравий ечимига ва уларнинг ўлчамларини аниқлашга жавобгарлик билан қарашни тақозо этади.

Қишлоқ жамоат биноларининг композициясида аҳамиятли анъанавий хусусиятларидан бири, иморатларнинг бош ва бўйсунувчи қисмларини ўзаро мутаносиб пропорцияларини аниқлаш ҳисобланади. Фасаддаги бўртиб турувчи ва чекинувчи текисликларнинг бирлашуви қишлоқ қурилишига характерли бўлган ҳажмнинг бой пластикасини яратади. Натижада бинонинг композицион ифодалилигини кучайтиради. Жамоат биноларини ўзига хос кўринишига эга бўлишида, анъаналарга кўра ранг ва ранглар мунособатига кўпроқ жой ажратилади.

Жамоат биноларининг индивидуал ва ифодали меъморий образини ўзининг вазифасига мос қилиб яратиш, унинг ҳажмий фазовий

композициясини турли вариантларда кўриб чиқиш йўли билан амалга оширилади. Вариантлар, биноларнинг алоҳида қисмлари, уларнинг ўлчамлари архитектура фрагментлари ва деталларида кўриб чиқилади. Шу билан бирга турларнинг кетма - кетлиги, функционал тузилиши ва хоналарнинг алоқалари сақланиб қолади.

Қишлоқ манзилгоҳлари панорамасининг ифодалилигига жамоат биноларининг жозибадор кўринишларини, устунлик қилувчи биноларни аниқлаш ёрдам беради. Баланд ҳажмлар бутун қишлоқ меъморий ансамблини индивидуаллаштиришга имкон беради. Жамоат биноларининг ифодалилигига архитектура деталлари ва конструкция тугунларини юксак бадиий санъат билан ишлаб чиқиш ёрдам беради.

Қишлоқ жамоат бинолари шаҳардагиларга нисбатан уларнинг кичик ҳажми, катта бўлмаган абсолют ўлчамлари билан фарқланади. Бундай ҳолат аҳолининг камзичлиги, аҳоли турар жойларининг аҳамиятли даражада тарқоқлигидан келиб чиқади. Қишлоқ жойлашув тузилишининг дисперслиги, тарқоқлиги ва мураккаблиги, тарихан манзилгоҳларнинг иерархик тизимда шаклланганлиги билан характерланиши, ҳар бир гуруҳлар тури ичида турли кўринишдаги жамоат муассасаларини яратишга олиб келади. Масалан шаҳардаги йирик универсал дўкон ўрнига, қишлоқ жойларда яшовчи шунча аҳоли сони учун катта бўлмаган бир нечта дўконлар қурилади. Уларнинг ҳажми эса жойлашув жойига қараб туман маркази, ёки қишлоқ маркази, ёки бошқа аҳоли турар жойларига қараб ўзгаради. Кичик қишлоқларда жамоатчиликка хизмат қилувчи махсус кичик ҳажмдаги бинолар лойиҳаланади. Йирик қишлоқлар учун эса на фақат ўзининг аҳолисини, балки уларга мойил қўшни қишлоқларга ҳам хизмат қилувчи катта ҳажмдаги биноларни лойиҳалаш талаб қилинади.

Қишлоқ жамоат биноларининг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг турли хилдаги қўшимча функциялар билан тўлдирилиши ҳисобланади. Қишлоқ жойларда уларга боғлиқ бўлган кичик алоҳида турувчи муассасаларни қуриш имконияти йўқлиги сабаб бўлади. Мисол учун бир неча кишига мусиқа

мактаби ёки болалар техник станцияси учун алоҳида бино қуриш шарт эмас. Уларни Маданият уйларида ёки умумий таълим мактабларида жойлаштириш маъқул.

Шу сабабли қишлоқ жамоат биноларини лойиҳалашнинг ўзига хос хусусияти битта ҳажмда кўп вазифали муассасаларни бирлаштириш ҳисобланади. Ихчам бирлашган бинолар иқтисодий қулайликдан ташқари, ўзининг архитектуравий ечимида, бир қатор кичик биноларни битта йирикроқ бинога бирлаштирилиши, ифодали кўринишга эга бўлган қишлоқ жамоат марказини шакллантиради ва асосий жамоат хоналаридан кўп функцияларда фойдаланишни таъминлайди.

Жамоат биноларини хусусиятларига бирлашган биноларнинг боқичма-босқич шакллантирилишига, аста секин бино - блокларини киритиш йўли принципи ҳам киради.

Қишлоқ жамоат биноларининг характерли кўринишларидан бири - бу иншоотларнинг ташқи муҳит билан бевосита ва тўлиқ боғлиқлиги ҳисобланади. (“Beisha” боалар боғчаси. Хитой Цзянсу вилояти. 2019. 289 бет)

Архитектура - режавий ечимига миллий анъаналар, халқ архитектурасининг анъанавий кўринишлари, табиий иқлим шароитлари ва миллий хусусиятлари ҳам таъсир кўрсатади.

Қишлоқ жамоат биноларининг асосий таркиби қуйидаги гуруҳлар турига бўлинади: ўқув - тарбия, савдо - маиший хизмат, даволаш - профилактика, санатория - курорт, коммунал - маиший хизмат, спорт, маданият - маърифат, маъмурий ва бирлашган гуруҳлар.

Қишлоқ аҳолисига хизмат қилувчи, бинолар ва иншоотлар таркиби биз юқорида, 11 бобда кўриб чиққан тамойиллари асосида тузилади. Ҳар қайси гуруҳ турига, гуруҳга кирувчи аниқ муассасалар тармоқлари ва аҳолига энг юқори хизмат турини таъминлайдиган, хизмат ташкилотлари тўғри келади. Шу билан бирга, умумий жойлашув тизимига кирувчи, аҳоли турар жойларининг ўзаро алоқасини ҳисобга олган ҳолда бирлашган хизмат тизими

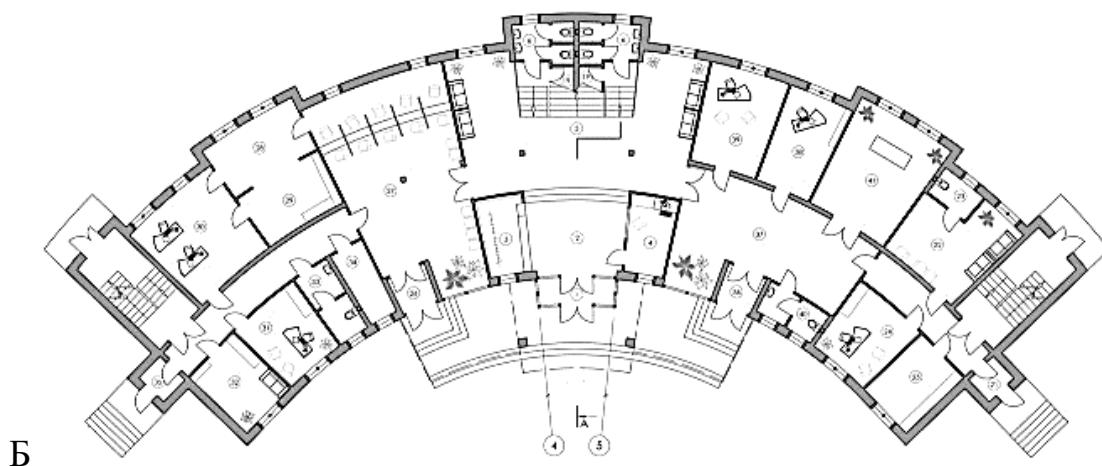
шакллантирилади. Аҳолиснинг сони турлича бўлган марказга интилувчи қишлоқларга тавсия этилган жамоат бинолари таркиби “ ШНҚ 2.07.04 - 12 “

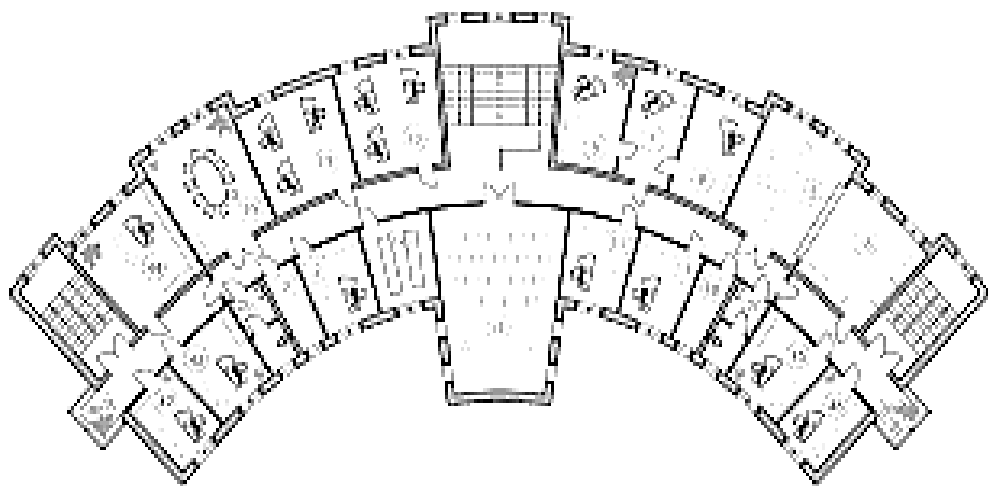
берилган [41]

4.1. Маъмурий муассасалар бинолари.

Қишлоқ аҳолиснинг маъмурий муассасалари таркибига Қишлоқ фуқаролар йиғини бинолари, алоқа бўлимлари, хўжалик бошқармалари, бригада уйлари, жамғарма бўлимлари, ички ишлар бўлимлари, автоматик телефон станциялари киради. Қишлоқ фуқаролар йиғини ва маҳалла

марказлари бинолари жамоат марказининг асосий биноларидан ҳисобланади. Бинолар саловотли, келишган, мутаносиб архитектуравий ечимга эга бўлиб асосий майдоннинг ҳажмий - фазовий композициясини шакллантиришда бошловчи ролни бажаради. Маъмурий фаолият функциялари умумий ва

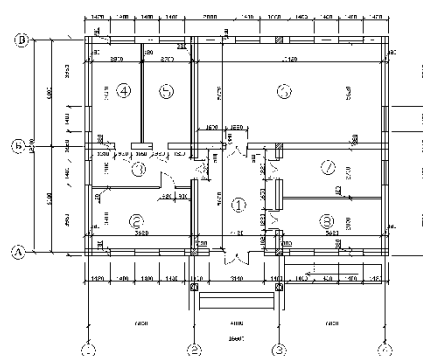
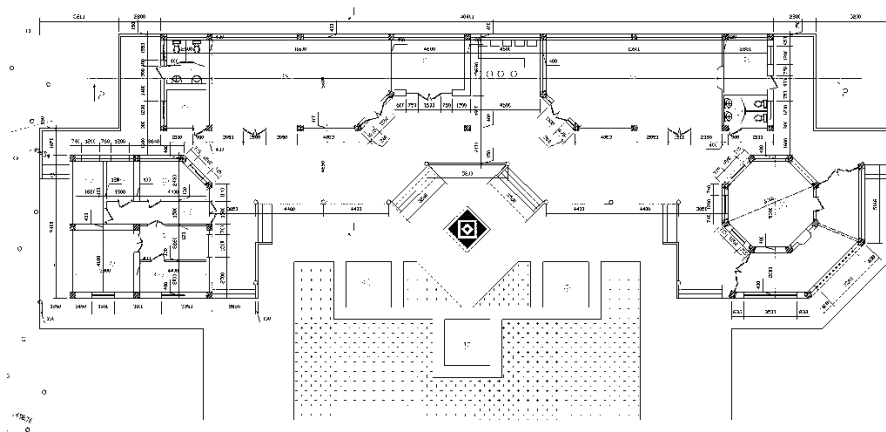
В

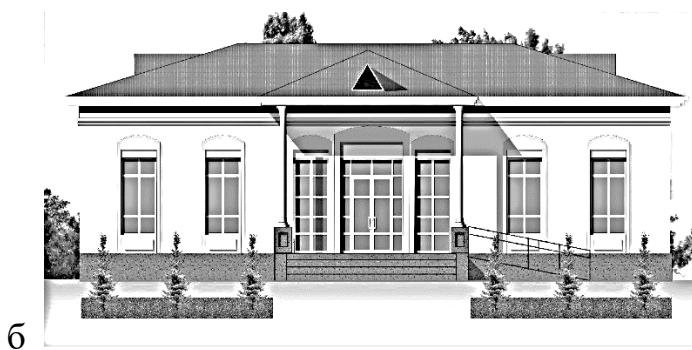
4.18 - расм. Қишлоқнинг маъмурий биноси лойиҳаси. Россия тажрибаси.

А - биринчи қават режаси таркибида вестибюл, алоқа бўлимлари, ЗАКС, бошқарув хоналари; Б – иккинчи қават режаси таркибида тадбирлар зали, маслаҳат хоналари, маъмурият хоналари.

а

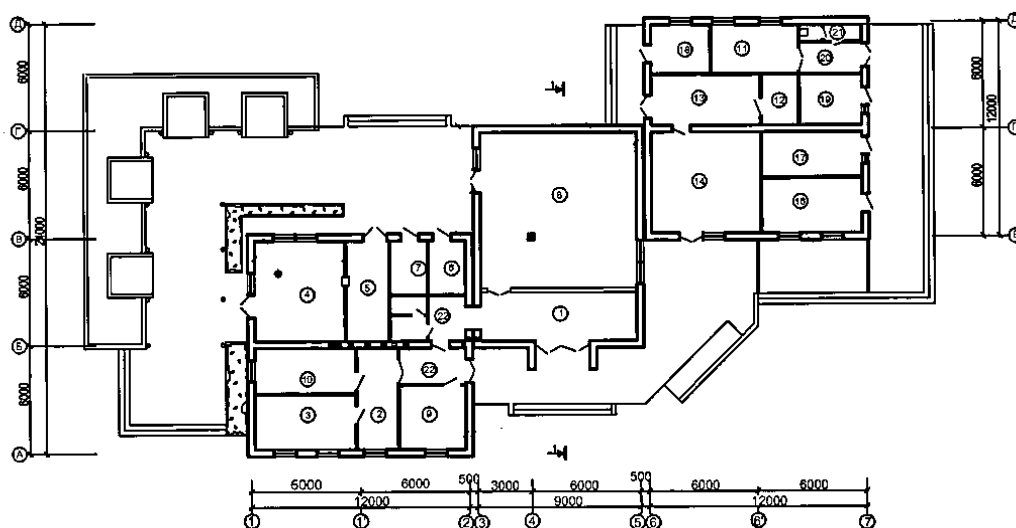

4.19 а,б- расмлар. Самарқанд вилоятининг Пойарик тумани Хўжа Исмоил қишлоғи маҳалла маркази лойиҳалари. “Самқишлоқлойиҳа” Мирзаев Х.Ф.

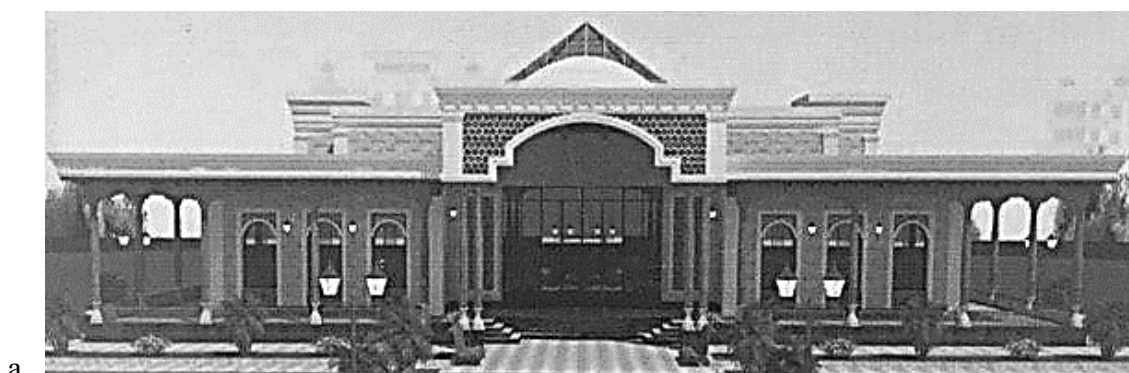
тезкор ишлаб - чиқариш бўлимларига мувофиқ бўлиши ва улар учун тўғри келадиган хоналари бўлиши керак. Маъмурий муассасалар функцияларнинг ўхшашлиги билан гуруҳларга бирлашиши мумкин (4.18 - расм). Йирик қишлоқларда бир нечта локал маҳалла марказларини режалаштириш мақсадга мувофиқ. Улар қисқартирилган хоналар таркибига эга бўлади. Бугунги кундаги “Обод қишлоқ” дастури бўйича катта ва йирик қишлоқларнинг маҳаллаларида айнан шундай “Маҳалла марказлари” режалаштирилмоқда (4.19 а, б; 4.20- расмлар).

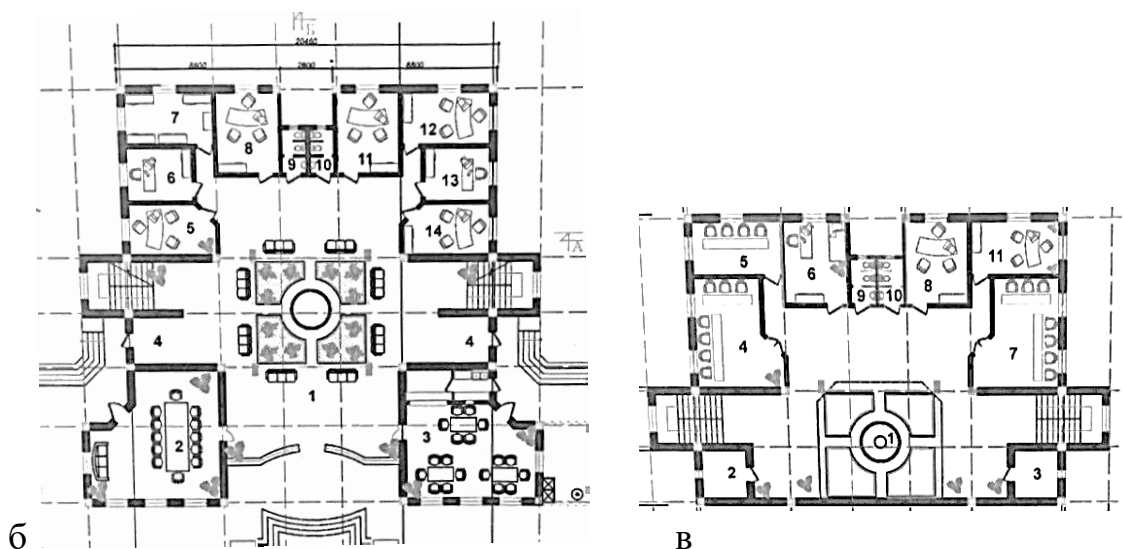

4.20 - расм. Маҳалла маркази лойиҳаси. “Узқишлоққурилишлойиҳа” институти [29].

Бу турдаги тарқоқ биноларни битта мажмуада блокировка қилиш ёки бир бинода жойлаштириш тавсия этилади. Муассасаларнинг бундай рационал бирлашиши, уларнингнинг фаолияти характерини яқинлиги билан ҳақли деб ҳисобланади. Қишлоқ фуқаролар йиғини биноси бу ерда бош ўринни эгаллаши керак. Йириклаштирилган маъмурий бино таркибига раис ва котиба кабинети, қабулхона ва қишлоқ жойлардаги депутатларнинг хоналари, конференц зал, фуқаролар актини рўйхатдан ўтказадиган ва тантанали тадбирларни ўтказадиган ЗАКС хоналари, юрист кабинети, алоқа бўлими, сберкасса, АТС , радиоузел, ички бўлим паспорт столи билан, бир қатор хўжалик хоналари ва атрофида ҳамма хоналарни ташкил қилувчи умумий вестибюл гардероб билан киради (4.21 - расм).

4.21 – расм. Самарқанд шаҳри турар жой массивида маҳалла маркази лойиҳа таклифи. Талаба Абдуллаев Ш., раҳбар Юлдашева М.Қ., Ибрагимов Н.Х.

а – фасад; б,в – қаватлар режаси

Маъмурий бинолар, алоҳида функционал блокларда жойлашувчи юқорида кўрсатилган муассасалар билан, амалда чегараланмаган миқдорда компановка вариантларига ва архитектура - лойиҳавий ечимга эга бўлади (4.22 - расм).

Битта бинога бирлашувида ҳар қайси блокнинг тузилиши, уларнинг тўлиқ алоҳида хизмат қилишига эга бўлиши керак. Бундай йўл олдинги қурилган жамоат биноларига керакли бўлган блокларни қўшиб қуришга, ҳамда уларнинг кетма - кет кўтарилишига имконият беради. Хоналарнинг ҳар хил тўплами ва функционал блоклари, турли катталиқдаги аҳоли турар жойларидаги марказий хўжаликларнинг қишлоқларидан тортиб агросаноат мажмуалари ва бирлашмалари қишлоқларигача хизмат қилишга мўлжалланган.

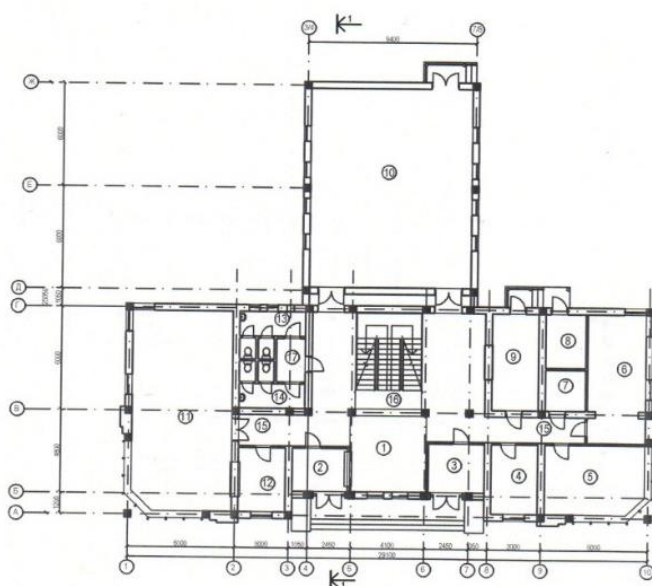

4.22 - расм. Қашқадарё вилоятининг Қарши тумани Янгиобод қишлоғи Маҳалла маркази лойиҳаси. Талаба Рашидова М., раҳбар катта ўқитувчи Маматқулов Ў., маслаҳатчи Худоярова М.

а - фасад; б - биринчи қават режаси: 1 - ўринли чойхона; 2 - ошхона; 3 - вестибюл, холл; 4 - маҳалла фуқаролар йиғини блоки; 5 - ЗАКС хоналари; в - иккинчи қават режаси: 1- тадбирлар зали; 2 - вестибюл; 3 - маҳалла фуқаролар йиғини хоналари.

4.2. Маданият - маърифат муассасалари бинолари

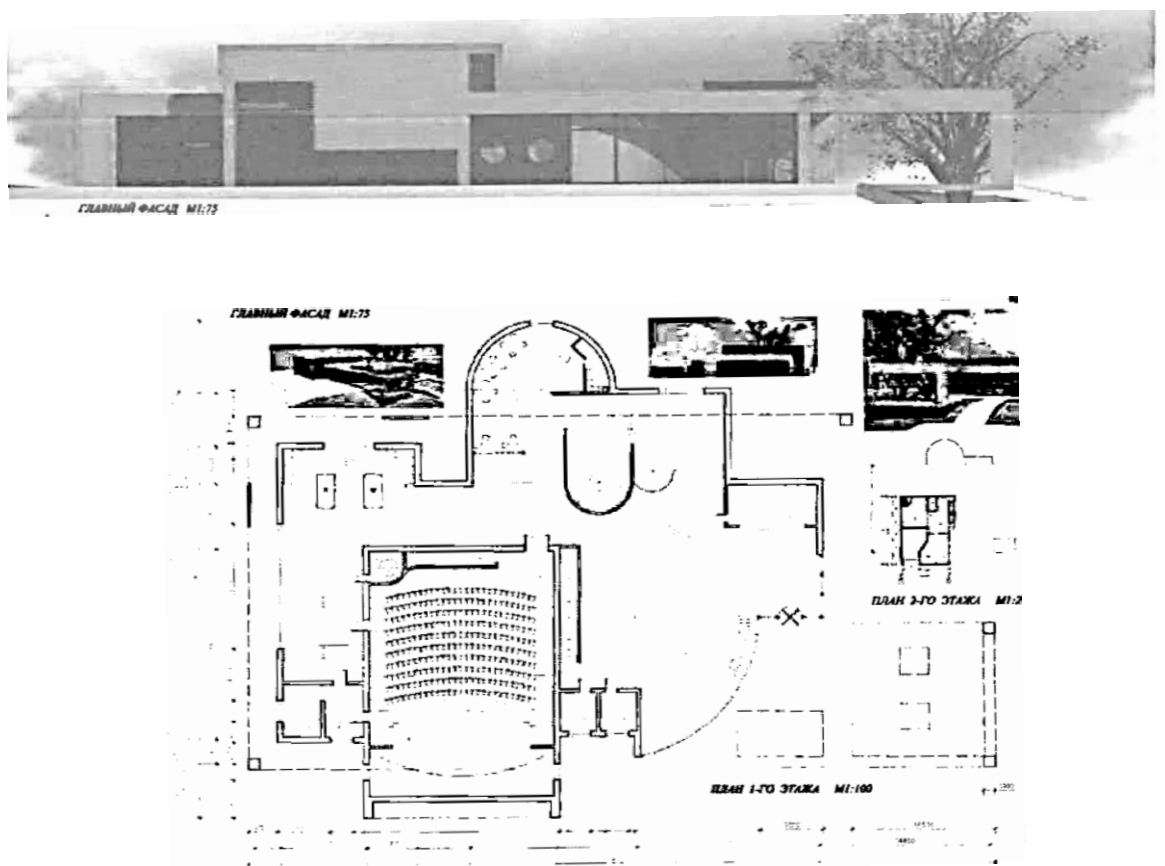
Қишлоқ маданий - маърифий муассасалар номенклатурасига клублар, маданият уйлари, кинотеатрлар, кутубхоналар, музейлар киради. Кейинги вақтда оилавий дам олиш клублари турлари, маданий - спорт мажмуалари қурилмоқда (4.23; 4.24; 4.25 - расмлар).

4.23 - расм. Маданият уйи,
200 томлик кутубхнаси ва
иждодий тўғараклари билан.
“Узқишлоққурилишлойиҳа”
институту [29].

4. 24 - расм. Маданият уйи биноси. Россия тажрибаси.

4.25 - расм. Маданият уйи кутубхонаси, қаҳвахона ва санъат тўғараклари билан.Россия тажрибаси.

Қишлоқ клубларини ва маданият уйларини архитектуравий - режавий асосини томоша заллари ва клуб ишлари учун хоналар ташкил қилади.

Клубларда асосий функция томоша - маърифат тадбирларига берилади. Шу сабабли уларнинг архитектура - режавий ечимида асосий ўрин томоша залига ажратилади (4.24 - расм). Аҳолининг ўсиб бораётган маънавий талабларини ва табиий эҳтиёждан ва дам олишни рационал ўтказишни қондириш талабидан келиб чиққан Маданият уйларининг вазифалари ўзига кенгроқ диапазондаги хоналарни киритади (4.25 - расм). Маданият уйлари ва клубларнинг бинолари жамоат марказининг тузилишига киради ва унинг архитектуравий кўринишини шакллантирувчи асосий ҳажм ҳисобланади. Ўзининг физик ўлчамлари билан, ҳажмий фазовий ечимининг ифодалилиги, фасадларининг ечимига қараб маданий маърифий вазифани бажарувчи бинолар замонавий қишлоқ қурилишларида устувор йўналишни эгаллайди ва композиций акцент ролини бажаради. Бундай биноларнинг қишлоқ

марказларида мафкуравий вазифани бажариши ўзининг аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Кейинги йилларда оилавий, қизиқиши бўйича клублар кенг ривожланмоқда. Қишлоқ аҳолиси учун маданий – маърифий хизматни ривожлантиришда Маданият уйлари клуб – тўғараклари ишлари, унга киритилган кинотеатр, кутубхоналар, музей, санъат мактаби, спорт ядролари ўйин майдончалари, баъзи ҳолларда бассейнлари билан қишлоқ маданият мажмуаларини яратиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Келажакда маданият объектлари икки йўналишда ривожланиши мумкин: бино турларини ажратиб чиқиш ва бор эски клуб биноларини архитектура – режавий реконструкция ечимини бериш (сахна қисмини кенгайтириш, қўшимча тугараклар хоналарини киритиш). Иккинчи йўналиши янги тузилишдаги маданий – маърифий хизмат муассасаларини трансформация қилиш йўли билан кўп функцияли фойдаланиш имкониятларини берадиган ечимини ишлаб чиқиш бўлиши керак. Ички фазо функцияларини ўзгартириш хоналарни кичрайтириш ёки кенгайтириш, бошқа конфигурация бериш, техник воситаларни ва мебелларни ўзгартириш ва ҳоказолар билан бўлиши мумкин.

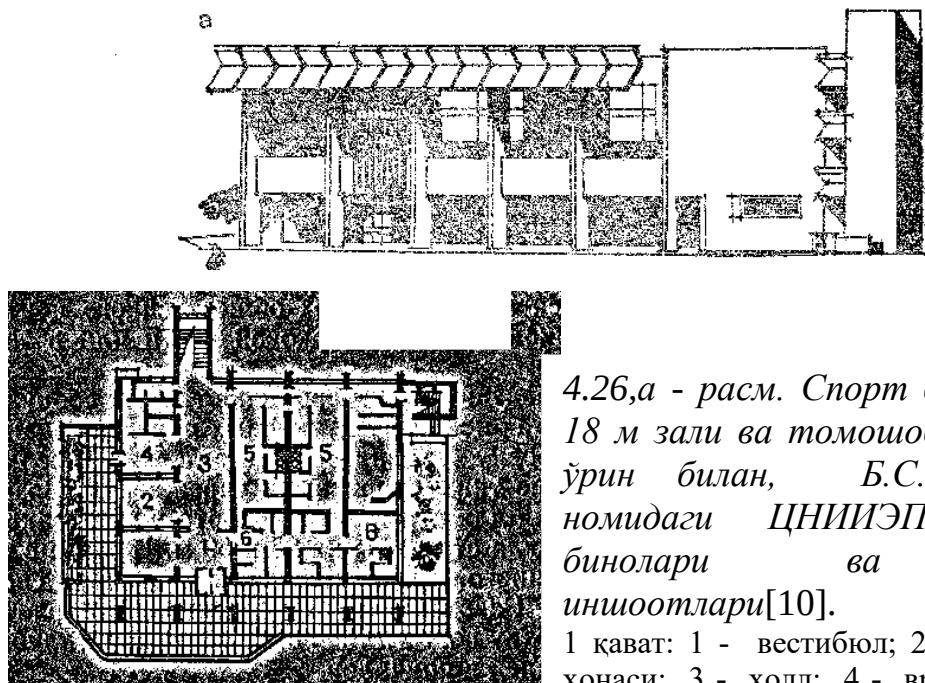
Келажакда маданият – маърифат мажмуалари қишлоқ аҳолисининг анъанавий мулоқот ўтказадиган жойига, санъат гуруҳлари ва тугаракларини ташкиллаштирадиган маданий – мафкуравий ва интеллектуал – ижодий фаолият марказига айланади.

4.3. Физкултура – спорт иншоотлари

Физкултура – спорт иншоотлари турлари жиҳатдан тўртта асосий кўринишга бўлинади. Биринчиси очиқ текисликдаги иншоотлар бўлиб уларга қишлоқ хўжалик ташкилотларининг марказий қишлоқларида, ёки йирик қишлоқ аҳолии турар жойларида жойлаштириладиганган спорт ядроси иккита,

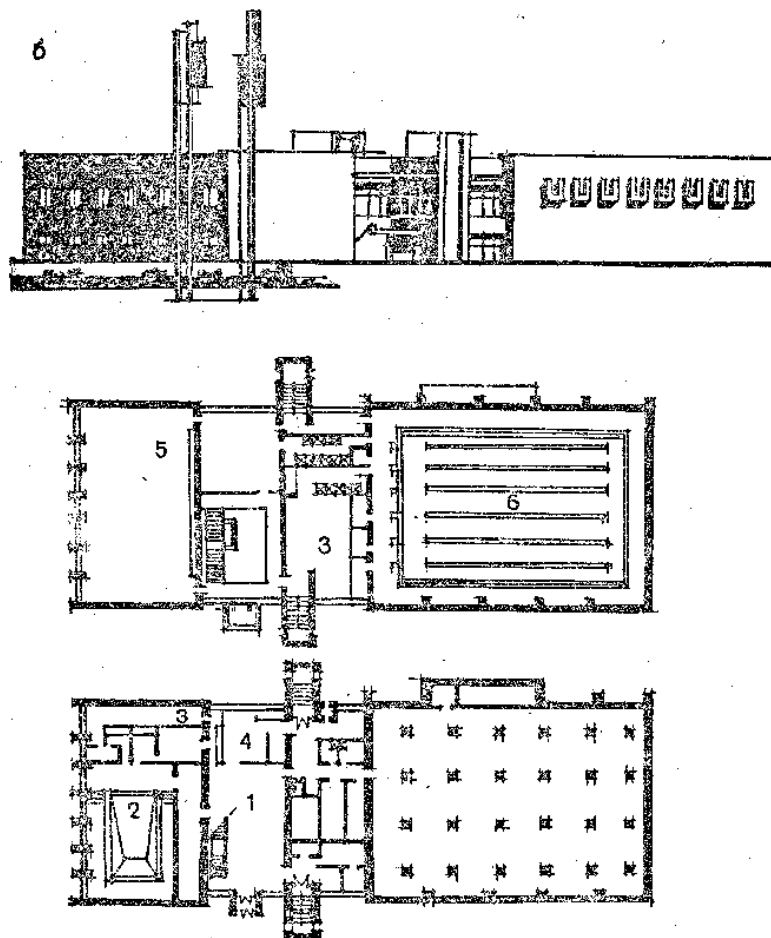
енгил атлетика секторлари билан, баскетбол майдонлари, теннис, қўл коптоги, бадминтон футбол учун тренировка майдони киради. Ўрта ва кичик

кишлоқларда айлана бўйлаб югурадиган йўлаклари билан спорт ядроси

4.26,а - расм. Спорт биноси 30 x 18 м зали ва томошобинлар учун ўрин билан, Б.С. Мезенцев номидаги ЦНИИЭП томоша бинолари ва спорт иншоотлари[10].

1 қават: 1 - вестибюль; 2 - дам олиш хонаси; 3 - ҳолл; 4 - врач хонаси; 5-

4.26, б - расм. Катталар учун 25x16 м бассейн ва болалар ваннаси билан, Б.С. Мезенцев номидаги ЦНИИЭП томоша бинолари ва спорт иншоотлари[10].

1 қават: 1 - вестибюл; 2 - болалар ваннаси зал; 3 - ечиниш ва душ хоналари; 4 -буфет; 2
этаж: 5 - дарсларга тайёрланиш зали; 6 - спорт ваннаси зали

жойлаштирилади. Иккинчи кўринишга битта ёки иккита спорт заллари ва томошабинлар учун ўриндиқлар, спорт корпуслари спорт заллари билан, болалар учун ёпиқ ва катталар учун очик бассейнлар, ҳамда спорт корпуслари заллари, ва катталар ва болалар учун бассейнлари билан киради. Бу спорт иншоотларининг ҳамма турлари марказий қишлоқларда ва қишлоқ хўжалик ташкилотларининг йирик қишлоқлари учун мўлжалланган (4.26.а-расм) [10].

Битта спорт зали билан спорт корпуслари ўртача аҳоли турар жойларида қурилади. Спорт биноларининг яна бир тури сув спорти учун ёпиқ корпусларни ўзига киритиши (4.26.б- расм). Уларнинг таркибига катталар ва болалар учун иккита ёпиқ ваннаси билан ёки очик бассейн катталар учун ва ёпиқ ванна болалар учун киради. Бундай иншоотларни қишлоқ хўжалик ташкилотларининг марказий қишлоқларида қуриш назарда тутилади. Юқорида санаб ўтилган спорт иншоотларнинг ҳаммаси қишлоқ жамоат марказлари доирасида, шу билан бирга қишлоқ парки қисмида ёки дам олиш ва спорт зонасида жойлашиши мумкин.

Ҳозирги замон амалиётида спорт залларини мактаб ва Маданият уйи билан блокировка қилиб қуриш тарқалмоқда. Бундай бирлашув спорт хоналаридан максимал фойдаланиш эҳтиёжидан келиб чиқади.

Давлатимизда физкултура ва спорт маданиятини ривожлантиришга қаратилган бир қатор қарорларида қишлоқ аҳолисининг оммавий спортга қизиқишини кўллаб қувватлаш, янги спорт иншоотларини лойиҳалаш ва бор иншоотларни таъмирлаш борасида қилинадиган ишларга катта эътибор бериш кераклиги таъкидланган.

4.4. Мактаб таълим - тарбия муассасалари бинолари

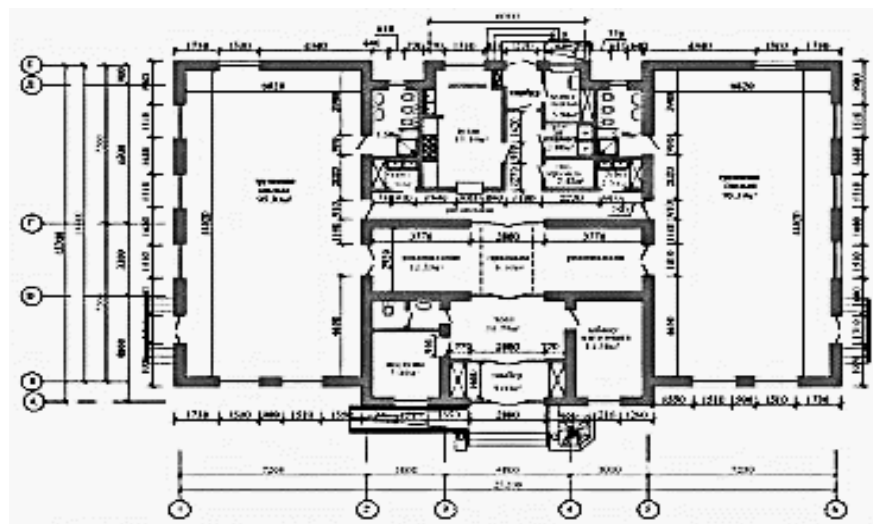
Ўқув тарбия вазифасини бажарувчи бинолар асосан учта гуруҳга бўлинади: мактабгача тарбия муассасалари, мактаб ва ўрта ихтисослаштирилган ўқув бинолари. *Мактабгача тарбия муассасалари* таркибига боғча ва яслилар киради, кейинги вақтларда яслилар боғчалар билан бирга қурилаяпти. Ҳозирги вақтда ҳамма қишлоқларда унинг катта кичиклигига қарамай мактабгача тарбия муассасалари бор. Ҳозирги кунда тун ва кунга мўлжалланган кўп функцияли ясли - боғчалар, санатория туридаги боғчалар қурилаяпти. Ясли - боғчаларни бошланғич мактаблар билан бирлаштириш ҳам амалга оширилаяпти (4.27 - расм) [14].

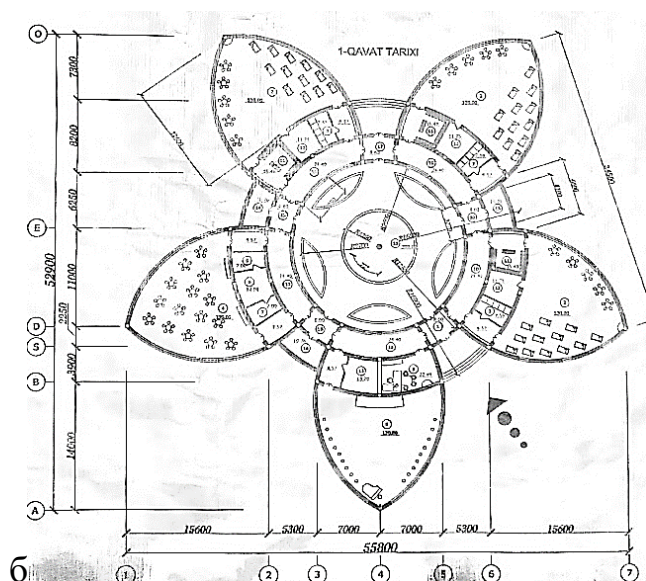
4.27 - расм. 25 ўринли болалар ясли – боғчаси, 40 ўринли бошланғич мактаб билан бирлашган. ЦНИИЭП граждaнсельстрой [32].

Мактаб: 1 - вестибюл; 2 - синфхоналар; 3 - рекреация; 4 - ўқитувчилар хонаси; 5 - медпункт. Боғча: 6 - қабулхона; 7 - ошхона ўйинхона; 8 - ётоқхона; 9 - каровотхона; 10 - ошхона; 11 буфет.

Моноблоки богча. Россия.

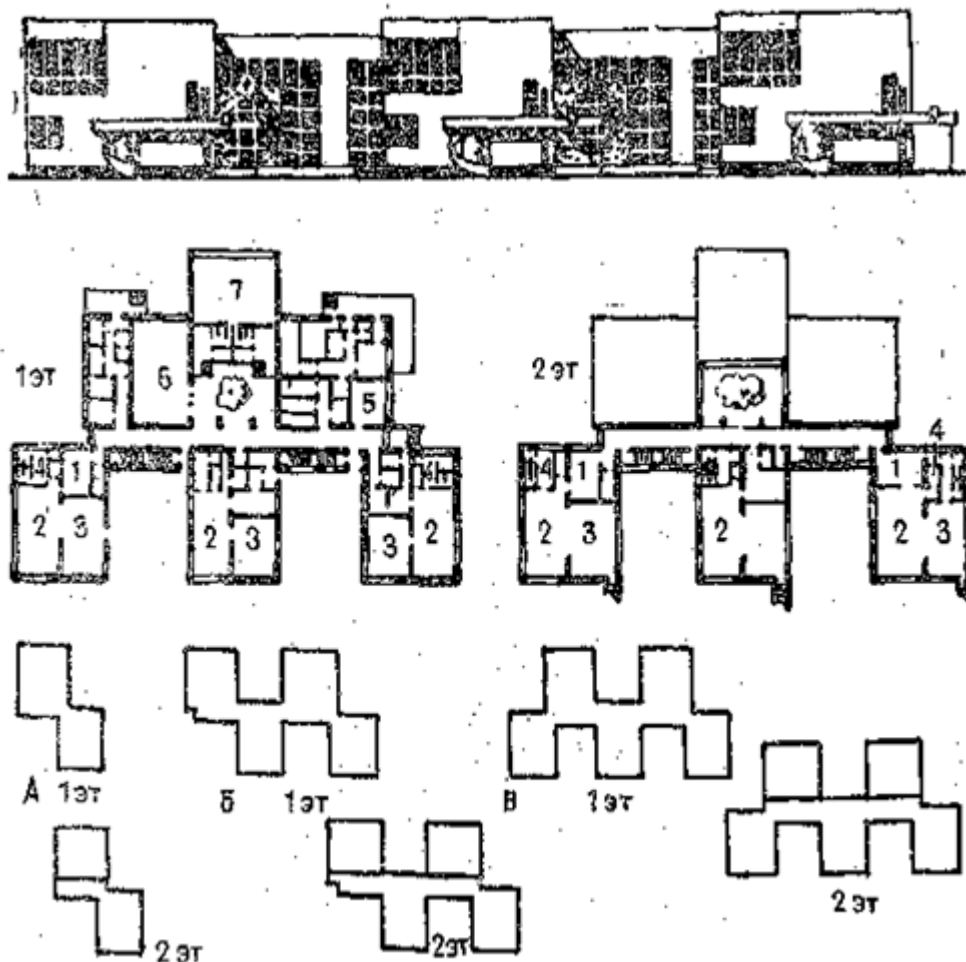

*б - 75 ўринли моноблокли
ясли-боғча лойиҳаси.
Талаба Мамадиёрова Д.
Раҳбар Ходжаев Ғ.
СамДАҚИ*

1-тадбирлар ўтказадиган марказий
холл; 2 - гуруҳлар хоналари,
таркибида қабулхонаси, ечиниш
хонаси, хожатхонаси билан; 3 -
ошхона, овқатланиш хонаси билан;
4 - гимнастика хонаси;

В

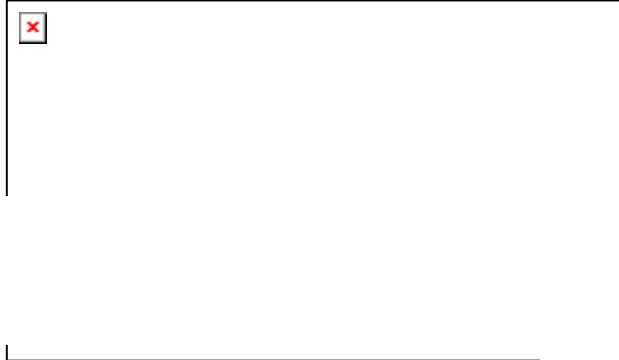

4.28- расм. Мактабгача тарбия муассасалари

а – моноблочные ясли – боғча, “Қишлоққурилишлойиха” МЧЖ Қашқадарё вилояти: 1 – қабулхона (ечиниш хонаси) 2- гуруҳлар хонаси; 3 - ошхона; 4 – ҳожатхона; 6 – 75 ўринли моноблочные ясли –боғча; **в** - сифимлилиги 50 ўриндандан то 90 гача кенгайтирилган ва 140 ўринли блокировка қилинган экспериментал болалар ясли боғчаси сузиш ҳавзаси ва қишки боғи билан “Белгипросельстрой экспериментал лойиҳаси [10]: 1 - ечиниш хонаси (қабулхона); 2 - гуруҳлар хонаси; 3 - ўйинхона - овқатланиш хонаси; 4 - хожатхона; 5 - ошхона блоки; 6 - кўпфункционали зал; 7 - бассейн; А - блок 2 та гуруҳга; Б - блокировка 4 та гуруҳга; В - блокировка 6 та гуруҳга; г-180 уринли павилонли болалар ясли - боғчаси лойиҳаси, талаба Муродуллаева Н., раҳбари, катта ўқитувчи Маматкулов Ў. СамДАҚИ.

Г

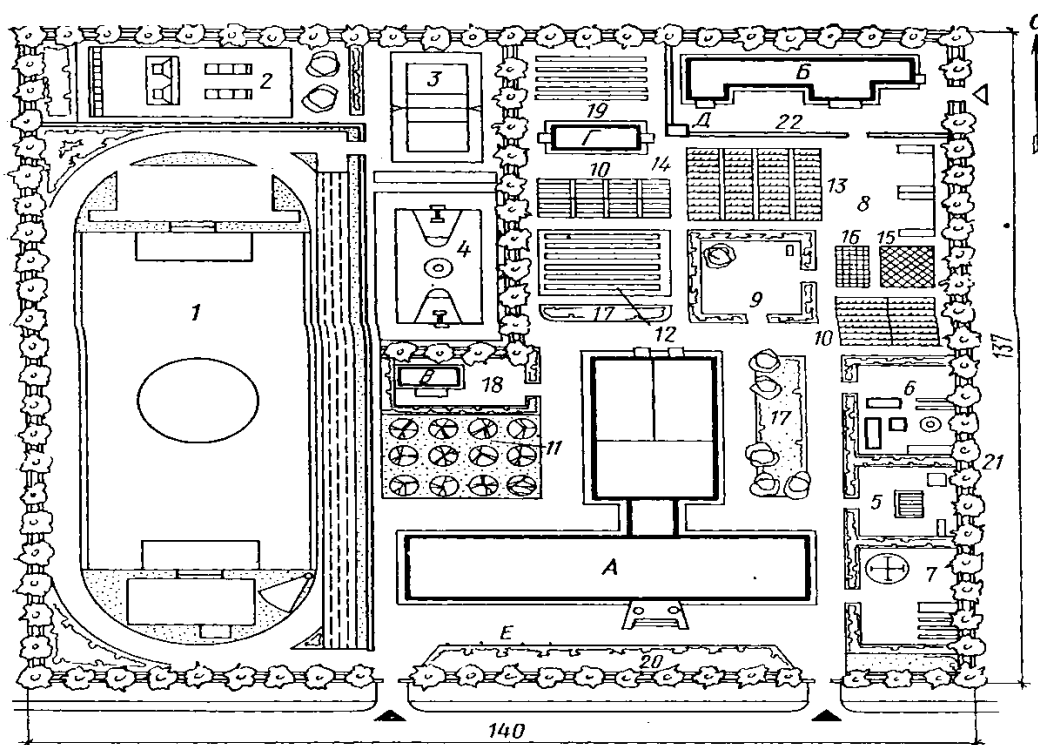

Энг яхши усул ҳажмий фазовий композицияни, блокларни турли вариантларда бирлаштириш йўлига имкон берадиган блокли - режавий тузилиш ҳисобланади. Бу вариант болалар муассасаларини қўшимча блокларни қуриш эвазига ҳажм ва сиғимлилигини “ ўсувчи” турда ривожлантириш имкониятини беради (4.28-расм; “Beisha” болалар боғчаси.Хитой. 289 бет).

Қишлоқ турар жойларидаги *умумий мактабларнинг* лойиҳалари қабул қилинган қарорлар бўйича мактабларни реформа қилиш вазифаларига тўлиқ жавоб беради. Бундай замонавий қишлоқ мактабларини лойиҳалаш ва қуриш, мактабларнинг функционал тузилишини яхшилаш, уларни ўқув қўлланмалар ва замонавий техник воситалар билан таминлашни шаҳар мактаблари даражасига етказишда катта аҳмиятга эга.

Қишлоқ мактабларининг бошқалардан ажралиб турувчи фарқи, қишлоқ жойлашувининг ўзига хос хусусиятлари, аҳоли турар жойларининг катта фарқлари ва мактаб ёшидаги бўлган болаларининг сонидан келиб чиқишига боғлиқ бўлган турли вариантлилигидир (4.29; 4.30 - расм). Шу сабабли ҳозирги вақтда асосий мактаб тури 392 ўринли (1 - 10 синфлар учун 1 поток) ва 784 ўринли (икки поток) ўрта мактаб ҳисобланади. Бу мактаблар йирик қишлоқлар учун қурилади. Кичик аҳоли турар жойларида жойлашган бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабдаги болаларни ўқитишни қўшиши учун махсус “тармоқли” мактаб турлари ишлаб чиқилади. Уларда юқори синф ўқувчилари, янги ўқувчилар сони эвазига кўпаяди (4.29 - расм). Бундай

мактаблар 12 синфга 464 ўқувчи ва 16 синфга 624 ўқувчи учун лойиҳаланади.

4.29 - расм. 320 ўринли мактабнинг бош тархи

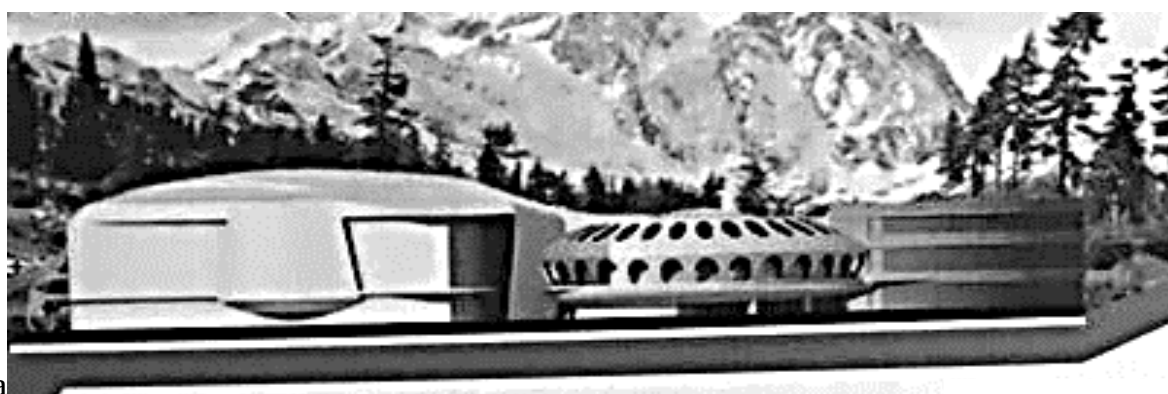
А – мактаб биноси; Б-хўжалик корпуси; В ва Г – усти ёппиқ айвон; Д-омборхона; Е-флагшток; 1-спорт ядроси; 2- шахарчалар учун майдончалар; 3-волейбол мадончаси; 1-4, 5 ва 6-синф ўқувчилари учун спорт майдончалар; 7 - айнан шулар 5 – 8 синф ўқувчилари учун; 8 – зоологик майдонча; 9-географик ва метеорологик майдонча; 10-бошланғич синфлар майдончаси; 11-меваги боғ; 12-боғ ва доривор ўсимликлар жойи; 13- сабзовотлар жойи; 14-полиэсклар майдончаси; 15-экиладиган жойлар; 16-коллекция жойи; 17-декоратив ўсимликлар ва гуллар; 18-очик ҳавода шуғулланиш майдончаси; 19-парниклар; 20-газонлар ва декоратив ўсимлик; 21-шамолдан ҳимояланувчи йўлак; 22-хўжалик ҳовли.

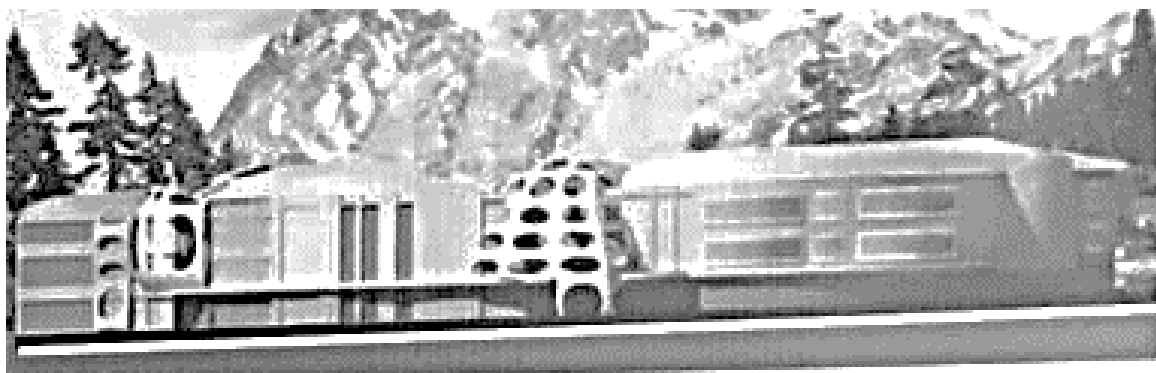
Баъзи ҳолларда болаларни транспортда мактабга етказишнинг иложи бўлмаса 280 ёки 340 ўринли мактаб интернатлари қурилади. Мактаб биноларининг архитектура режавий тузилиши мактаб тури ва унинг сиғимлилигига боғлиқ. Бинолар ихчам, яъни моноблочные бўлиши мумкин. Булар асосан 10 - 12 синфга мўлжалланган мактаблар. 16 – 20 синфга мўлжалланган мактаблар анча мураккаблашади, чунки уларда зал хоналари блоки ажратиб қўйилади. Сиғимлилиги яна кўпайтирилса, лойиҳавий тузилиш кичик синфлар корпуси ва юқори синфларнинг кабинетлари, лабораториялари ва ўқув ишлаб чиқариш устхоналарини ажратиш

ҳисобига кейинчалик ривожланиши мумкин. Аниқ функционал зоналарга бўлиш амалга оширилади. Ҳар бир ўқув гуруҳи учун рекреация ва алоҳида киришлар ташкил қилинади. Ўқув хоналари ва умумий заллар орасида қисқа алоқалар таъминланади. Янги мактаб биноларида нолевой синфлар биринчи каватларда жойлашади ва бевосита очик майдончаларга чиқиш имконияти ташкил қилинади. Техник, спорт ва ижодий йўналишларда ихтисослаштирилган мактаблар яратилишига интилиш аниқланмоқда.

Ҳозирги вақтда мактаблар муассасаларининг таркиби нормалар билан аниқланади [39].

Республикамиз мустақилликга ўтгандан сўнг йирик аҳоли турар жойларида, агросаноат ривожланган йирик қишлоқларда ихтисослаштирилган ўқув мажмуалари ва қишлоқ хўжалик коллежлари қурила бошланди (4.31; 4.32; 4.33 - расмлар). Уларни қуриш илмий - техник прогресснинг ютуқларини тадбиқ қилиш, технологик жараёнларнинг ҳамма вақт ривожланиши ва такомиллаштирилиши билан асосланади. Бу типдаги бинолар абсолют ўлчамлари билан қишлоқ қурилишида устунликка эга бўлишади. Улар кўпинча ҳажмий фазовий ечими билан қишлоқ ансамблининг композициясида, бош акцентлардан бири бўлиб қолади.

б

вг

4.30 - расм. Самарқанд вилояи Ургут тумани Қўзичи қишлоғида 12 та синфга мўлжалланган мактаб лойиҳаси таклифи. Талаба Тўхтаева Қ., раҳбари доцент Худоярова М.

а, б - фасадлар; в - 1 қават режаси; г - 2 қават режаси

а

4.31- расм. Самарқанд вилоятининг Самарқанд тумани маркази учун ихтисослаштирилган музика мактабининг лойиҳа таклифи. Талаба Шарипова Г., раҳбари доцент Худоярова М.Б.

а - фасад; а - 1 қават режаси; б- 2 қават режаси

4.32 – Ёнгсин шаҳридаги Ёнгсин мактаби. Жянгси вилояти, Хитой. 2012. Урбанизация жараёнининг тезлиги ва қутилмаган ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда бу мактаб туридаги ўқув муассасалари шаҳарда ҳам, қишлоқ контекстида ҳам қўлланилиши мумкин.[15;76]

4.33 - расм. Ихтисослаштирилган санъат мактаби. БелНИИгипросельстрой тажриба мактаби[10]

1 қават; 1- вестибюл; 2 - 200 ўринли концерт зали; 3 - эстрада; 4 - роялларни сақлаш хонаси; 5 - костюмерлар хонаси; 6 - артистлар хонаси; 7 - 9 синфхоналар; 10 - овоз ёзиш хонаси; 11 - фотолаборатория; 12 - кутубхона; 13 - рекреация; 14 - директор хонаси; 15 - ўқитувчилар хонаси; 16 - ички ҳовли; 2 - қават: 17 - ҳайкалтарошлик устахонаси; 18,19,21,23, - санъат билан шуғулланадиган синфлар; 20 - натюрморт фонди; 22 - индивидуал дарслар хонаси; 24 - кўргазма зали ва метод кабинет

4.5. Савдо, умумий овқатланиш ва маиший хизмат бинолари

Савдо бинолари турлари номенклатурасига озиқ овқат, саноат моллари аралаш савдо моллари, китоблар ва хўжалик моллари дўконлари, маданий молларни сотиш, кулинария, қишлоқ универмаглари ва қишлоқ савдо уйи киритилган. Бу биноларнинг архитектуравий аҳамияти шундаки, улар қишлоқларнинг жамоат марказларида жойлашади ва одатда майдон қурилишини ёки асосий кўча қурилиши перспективасини шакллантиради. Бу ташкилотларнинг ҳамма турлари ўзига хос ҳажмий - фазовий композиция ечимини яратадиган, ҳар хил вариантларда жойлашиши, блокировка қилиниши ва қўшилиши мумкин. Кўриб чиқилган жамоатчиликка хизмат қиладиган ташкилотлар турлари учта асосий қурилиш йўналишини олган. Энг кўп тарқалган йўналиш алоҳида турувчи бинолар қурилиши (4.34 - расм).

4.34- расм. Самарқанд вилоятининг Пойарик тумани Хўжа Исмоил қишлоғи савдо маркази лойиҳаси. "Самқишлоқлойиҳа". Мирзаев Х.Ф.

*4.36 - расм. 16 ўринли қишки ва 40 ўринли ёзги чойхона вариантлари.
“Ўзқишлоққурилишлойиҳа”институти [29]*

1 -16 ўринли қишки зал; 2 - 40 ўринли ёзги чойхона; 3 - тахта каравот; 4 —ошхона; 5 - хожатхона; 6 - ёзги ошхона;

Баъзида савдо ташкилотлари секцияли уйларнинг биринчи қаватларида ҳам қурилиши мумкин. Аммо бундай жойлаштириш хизмат қилиш муассасаларига ҳам, уйда яшовчиларга ҳам, функционал ноқулайликларни туғдиради (4.35-расм).

Умумий овқатланиш муассасалари таркибига ошхоналар, кафелар, ресторанлар, буфетлар, чойхоналар, газакхоналар киради (4.36 - расм).

*4.37- расм.50 ўринли деҳқон бозори лойиҳаси. “Ўзқишлоққурилишлойиҳа”
институти.*

Турларига қараб қишлоқ ошхоналари базавий, тайёрловчи ва ярим фабрикатларни тайёрловчи муассасаларга бўлинади. Умумий овқатланиш ташкилотларини жамоат марказларида, кириш майдонида, дам олиш зоналарида, катта йўлларда ёки аҳоли яшайдиган жойлар билан ишлаб чиқариш зонаси орасида жойлашиши мумкин. Кичик ва ўрта қишлоқларда бу ташкилотларни алоҳида турувчи ёки блокировка қилиб қуришади. Йирик қишлоқларда одатда уларни савдо маркази таркибида қуришади. Бир нечта қишлоқлар гуруҳига кичик бозорлар мажмуасини жойлаштириш мумкин (4.37-расм).

Маиший хизмат ва коммунал маиший хизмат ташкилотлари таркибига қуйидаги биноларнинг турлари киради: қишлоқ Маиший хизмат уйи, комбинат ёки меҳмонхона билан қабул пунктлари жойлари мажмуаси, сартарошхона, ҳаммом, кир ювиш хонаси, гаражлар. Йирик қишлоқларда

Маиший хизмат уйлари таркибига кийим тикувчи ва кийимни тамирловчи устахоналар, оёқ кийимини, металлдан маҳсулотлар тайёрловчи ва таъмирловчи устахоналар, маиший электр молларини алмаштириш ва ремонт қилиш устахоналари киради. Бу ерда ателье молларини ва уй нарсаларини ижарага бериш, сарторошхоналар, маиший хизмат буюртмаларини қабул жойлари жойлашади (4.38 - расм).

Кичик аҳоли турар жойларида маиший хизмат буюртмаларини қабул қилиш жойлари қурилади. Маиший хизмат уйлари ўзига бир нечта муассасаларни киритган ҳолда, қишлоқ жамоат марказларининг элементларидан бирини ташкил этади. Қишлоқ аҳолисининг ҳудудлараро, туманлараро ва регионал алоқаларини ривожланиши натижасижа, ихтисослаштирилган кўргазмалар ва тажриба алмашув учун учрашувлар, конференциялар, кенгаш ўтказиш учун меҳмонхоналар қуришга эҳтиёж туғилади. Меҳмонхоналар ўзининг баланд қурилган ҳажмлари билан бош майдонда ифодали ҳажмий фазовий композиция яратади.

Савдо марказларини қуриш аҳолига на фақат қулай савдо маиший хизматни таъминлайди балки, муассасаларнинг турли жойлаштирилиши билан қишлоқлар жамоат марказларининг ўзига хос архитектуравий кўринишини яратади (4.39,а; 4.39,б; 4.40 - расмлар).

Коммунал - маиший хизмат ташкилотлари турлари, ўзига хос хусусиятга эга бўлган ҳаммомлар, кир ювиш хоналари, гаражлар, махсус ажратилган коммунал - омборхоналар зонасида, ёнғин деполари ва қозонхоналарга яқин ерларда жойлашади.

4.38- расм. Самарқанд вилоятининг Хўжа. Исмоил қишлоғи Маиший хизмат уйи лойиҳаси. “Самқишлоқлойиҳа”. Мирзаев Х.Ф.

Ҳозирги вақтда қишлоқ қурилишида савдо ва маиший хизмат ташкилотларини бирлаштириш имкониятлари ҳам кўрилиб чиқилляпти. Вазифаси бўйича бир бирига яқин, ҳамда бошқа функционал гуруҳлар билан бирлаштирилади. Савдо блоки таркибига кўп ҳолларда учта блок киради. Биринчи блокда савдо ташкилотлари, иккинчида- умумий овқатланиш ва учинчида-маиший хизмат ва коммунал хизматлари белгиланган. Блоклар турли вариантларда жойлаштирилади. Кўпинча озиқ овқат дўкони билан ошхона, меҳмонхона билан маиший хизмат муассасалари ёки ошхона билан қўшиб жойлаштирилади. Йирик қишлоқларда савдо – маиший ва коммунал хизмат ташкилотларини битта ҳажмга бирлаштириш ёки алоҳида бино - блокларидан йиғиш, қишлоқ жамоат марказида ўзига хос ҳажмий - фазовий устунлик қилувчи композицияни шакллантирадиган биноларининг архитектуравий йўналишини ифодалайди (4.41;4.42;4.43;4.44) расмлар[33]. Улар марказий қишлоқларидан тортиб, то агросаноат мажмуалари ва бирлашмалари қишлоқларигача хизмат қилишга мўлжалланган.

А

4.39,А - расм. Самарқанд вилоятининг “Имом Ал- Бухорий” мажмуаси атрофида жойлашган намунавий уйлар таркибидаги “Савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шахобчалари” лойиҳаси.

Б

4.39,Б- расм. Самарқанд вилоятининг “Имом Ал- Бухорий” мажмуасида савдо ва маиший хизмат шахобчаларининг лойиҳа вариантлари. “АрхКУБ” МЧЖ Худойқулова Ф.И

4.40 - расм. Самарқанд вилоятида савдо ва маиший хизмат кўрсатиш мажмуаси лойиҳаси.Самарқанд “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ

4.41-расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани Қоратепа қишлоғида савдо ва маиший хизмат биносининг лойиҳаси. СамДАҚИ, талаба Қўйсина Ф., раҳбари доцент Худоярова М.Б.

4.42-расм. Қашқадарё вилояти Қариш туманида савдо ва маиший хизмат маркази лойиҳаси. СамДАҚИ, талаба Тошмуродов С., раҳбари доцент Худоярова М.Б.

*4.43- расм. Савдо ва маиший хизмат маркази лойиҳаси. “ЛартДУДИЗАЙН”
А.А.Айматов*

Г Д

4.44- расм. Савдо марказларининг схемалари [27].

а –аҳолиси 500 киши учун бирлаштирилган бино; б –аҳолиси 1000 киши учун блокли бино; в – аҳолиси 2000 киши учун блокли бино; г–аҳолиси 3500 киши учун блокли бино; д - аҳолиси 3500 киши учун павилонли бино; 1 – дўкон; 2 – ошхона; 3 – маиший хизмат кўрсатишнинг қабул пункти; 4 – келувчилар уйи; 5 – Маиший хизмат уйи меҳмонхона билан.

4.6. Қишлоқ даволаш - профилактика муассасалари бинолари.

Қишлоқ даволаш - профилактика муассасалари номенклатураси турига касалхоналар, поликлиникалар, туғруқхоналар, қишлоқ врачлик пунктлари, дорихона фелдшер акушерлик пунктлари, тиббиёт участкалари, дорихоналар киради (4.45; 4.46; 4.47; 4.48 - расмлар) [30].

Қишлоқ врачлик пунктлари (ҚВП) қишлоқ жойларда аҳолининг жойлашиш тизими, аҳоли пунктлари сони ва йироқда жойлашганлиги, хизмат кўрсатиш доираси, йўл тармоғи ривожланганлиги, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ишлаб чиқаришнинг бошқа турлари хусусияти ҳисобга олинган ҳолда ташкил этилади.

Хизмат кўрсатадиган аҳоли сонига қараб қишлоқ врачлик пунктлари :

- 1500 кишигача хизмат кўрсатадиган - биринчи типда;
- 1500 кишидан 3500 кишигача хизмат кўрсатадиган - иккинчи типда;
- 3500 кишидан 6000 кишигача хизмат кўрсатадиган - учинчи типда;
- 6000 кишидан 10000 кишигача хизмат кўрсатадиган - тўртинчи типда бўлиши мумкин [41].

Қишлоқ аҳолисига хизмат қилишга мўлжалланган даволаш тиббиёт муассасалари, турларига тўғри келадиган аҳоли пунктларида жойлаштирилади.

Жойлардаги касалхоналар битта ёки бир нечта қишлоқ аҳолисига хизмат қилади. Улар жамоатчиликга хизмат қилишда таянч жойлари ҳисобланган йирик мараказий қишлоқларда жойлашади. Касалхоналар табиати яхши бўлган ва қулай алоқаларга эга бўлган, турар жойлардан ташқарида, ажратиб қўйилган ерларда жойлаштирилади. Номенклатурада жойлардаги касалхоналарни поликлиникалар билан бирлаштириш турлари ҳам кўзда тутилган. Алоҳида турувчи поликлиникалар жамоат марказлари атрофида ёки ишлаб чиқаришга бевосита яқин жойлаштирилиши мумкин. Фелдшерлик - акушерлик пунктлари, амбулаториялар, шифокор ва дорихонаси билан турар жойлар, поликлиникаларни қуришни иложи бўлмаган кичик ва ўртача аҳоли

4.45- расм. Йирик қишлоқларнинг маҳалла марказида алоҳида турувчи дорихона. Самарқанд “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ “

4.46 - расм. Турар жой билан қўшиб лойиҳаланган дорихона. “Ўзқишлоққурилишлойиҳа” институти [29]

1 - қават режасида 1 - 13 аптека ёрдамчи хоналари билан; 8,10,11 - турар жой; 2 - қават режасида турар жой хоналари.

а

4.47- расм. Шифокор учун турар жой уйи [10]

1 - холл; 2 - умумий хона; 3 - ётоқхона; 4 - хона; 5 - ошхона емакхонаси билан; 6 - хожатхона; 7 - обзанхона; 8 - айвон; 9 - қабулхона; 10 - шифокор хонаси; 11 - даволаш - ташхис; 12 - хожатхона; 13 - гараж

турар жойларида жойлаштирилади (4.26; 4.27 - расмлар). Тиббиёт участкалари ишлаб - чиқариш зоналарида жойлаштирилади. Қишлоқда аптекалар касалхоналар, поликлиникалар ва амбулаториялар қошида жойлашади. Медицина муассасалари фаол ҳаракатдаги транспорт магистралларидан узоқда, алоҳида ажратилган жойларда қурилиши керак. Касалхоналарнинг корпуси қизил чизикдан ва қўшни жойлардан камида 25 м узоқда, амбулаториялар - 20 м, хўжалик корпуси - 10 м узоқда жойлашиши керак.

Йирик қишлоқларда жойлардаги касалхоналардан ташқари аёллар ва болалар консультацияси амбулаторияларини қуриш мумкин.

Қишлоқ даволаш муассасалари учун ер майдонларининг ўлчамлари уларнинг сигимлилиги қараб аниқланади. Жойлардаги 50 ўринли касалхоналарнинг майдони - 2 га, 35 ўринли - 1,5 га. Фелдшер - акушерлик пунктларига ажратилган ер майдони 0,2 га эга бўлиши керак. Ер майдонининг ярми кўкаламзор бўлиши керак. Шу билан бирга жойлардаги

4.48 - расм. Қишлоқ врачлик пункти лойиҳаси. “Ўзқишлоққурилишлойиҳа” институти [29].

касалхоналарнинг кўкаламзорлари, даволаш корпуслари периметри бўйича эни 20 метрдан кам бўлмаган ҳимоя зонасига эга бўлиши керак. Касаллар учун дам олиш зонасига битта кишига 20 кв.м кўкаламзор ажратилади. [41]

Санатория курорт даволаш муассасалари ва дам олишга, хўжаликлараро қишлоқ санаториялари, дам олиш уйлари, профилакториялар, болалар учун

лагерлар киради. Баъзи қишлоқ хўжалик ташкилотлари ўзаро боғланиб санаториялар ва оилавий дам олиш уйлари, профилакторияларни марказий қишлоқлар ва йирик ишлаб - чиқариш марказлари қошида қуришади.

4.7. Қишлоқ жамоат муассасаларини йириклаштирилган кўп функцияли бинолар мажмуасига бирлаштириш

Замонавий қишлоқларда, жамоат марказлари қурилишининг композицияси, асосий бионинг йирик ҳажмли иншооти кўтарилганда кўпроқ ифодали бўлади. Аҳолиси 200 дан 500 кишигача бўлган кичик қишлоқларда бирлаштирилган бинолар қурилади. Аҳолиси ўртача катталикдаги 1000 - 2000 кишилик қишлоқларда ички кўринишдаги бирлашув бинолари тавсия этилади. Бундай характердаги бирлашувга битта бинода болалар боғчалари билан яслилар, дўконлар билан ошхоналар, қишлоқ фуқаролар йиғини билан бошқармаларни бирлаштириш киради.

Йирик қишлоқлар ихтисослаштирилган бинолар ва бино блокларига эга бўлиши керак. Бирлаштирилган ва блокировка қилинган муассасалар қишлоқ жамоат биноларининг фарқ қиладиган хусусиятини ташкил этади. Қурилишнинг бу усули хизмат тизимининг бир ерга тўпланишига имкон беради, кучайтирилган ва ифодалироқ бино ҳажмини олиш, хоналардан универсал фойдаланиш имкониятини яратади (4.49 - расм) [10].

Кичик қишлоқнинг бирлаштирилган биносига мажлислар, кино ва концертлар учун универсал зал, кутубхона, ўқув хонаси, ишлаб-чиқаришнинг маъмурий хоналари, алоқа бўлими, кундалик моллар дўкони, буфет киради. Йирикроқ қишлоқларда бунга ошхона - ресторан, маиший хизмат кўрсатиш мажмуаси, меҳмонхона ёки мусофирлар учун уй киради.

Икки учта, клуб - ошхона, клуб - мактаб, ясли - боғча, бошланғич мактаблар каби муассасаларни бирлаштирган бинолар ҳозирги кунда мавжуд.

4.49- расм. Деҳқон фермер хўжаликлари ишлаб - чиқариш марказида жамоат марказининг режавий – фазовий модели. Магистрант Розиков А., координатор профессор Турсунов Х.К., раҳбар Ачилов Ш.Ж. СамДАҚИ, маслаҳатчи Умаров М.У.[29].

Марказ таркибида маҳалла фуқаролар йиғини (МФЙ) бошқаруви, аралаш моллар дўкони, чойхона, агробирлашманинг информация- офис маркази, мачит жойлашган.

Архитектура нуқтаи назаридан ташқари бирлаштирилган бинолар иқтисод томонидан алоҳида қурилган бинолардан арзонроқ. Амалда турлари бўйича ўзаро боғланган бинолар бирлашуви қўлланилади: клуб маъмурий бинолар билан, таркибига савдо, овқатланиш, маиший ва коммунал хизмат киритилган ташкилотлар, савдо ва маиший хизмат вазифасини бажарувчи хоналари билан. “ Жамоат бинолари турлари номенклатурасига” 250, 500 ва 1000 аҳоли учун катта бўлмаган марказлашган мажмуалар киради. Бундай мажмуалар универсал хизмат қиладиган залларни, кутубхоналарни, ишлаб чиқаришнинг маъмурий бинолари, дўконлар, ошхона ёки буфет, медицина пункти киритилган. Маданий-маиший хизматнинг ҳамма турларини кўпроқ жамлаш жамоат биноларининг мураккаб мажмуасини яратишга имкон беради.

Бундай мажмуалар таркибига ўқув тарбия ва даволаш профилактика муассасаларидан ташқари тўлиқ хизмат мажмуасини бажарувчи муассасалар киради .

*4.50- расм. Шаҳар кўринишидаги йирик қишлоқ учун жамоат маркази.
Россия тажрибаси.*

4.51- расм. Ивате префектурасидаги Нода Мура қишлоғининг жамоат маркази. Бино тез-тез бўлиб турадиган шамолларни ҳисобга олган ҳолда лойиҳаланган. 2017 й. Япония, Заи Сиракава студияси.

4.52- *расм. а - Сельцо қишлоғидаги бирлашган бино лойиҳаси, архитектор Гладштейн Г. 1 - клубнинг томоша зали; 2 - спортзал; 3 - мактаб; 4 - бассейн;*
б - Марказий хўжаликнинг бирлашган жамоат маркази биноси, Калининград вилояти: А - савдо ва маиший хизмат блоки меҳмонхона билан мамурий- маданий блок; В - 320 ўринли мактаб блок [10].

4.53 - *расм. Қишлоқ жамоат маркази, лойиҳа таркибида Маданият уйи тўғараклари билан, кутубхона, маъмурият, ошхона, маиший хизмат режалаштирилган. Россия тажрибаси.*

Бирлашган биноларнинг шаклланиши умумий хўжалик ва ёрдамчи хоналарни жамлаш йўли билан амалга оширилади. Буларга вестибюл, гардероб, санитария гуруҳлари киради. Муассасаларнинг 3—4 тасига битта вестибюл режалаштирилиши мумкин. Катта хоналарда, томоша, овқатланиш ва маросимлар зали, фойеларда трансформация воситаларидан фойдаланиб, умумий хоналарни функционал бўлиш, алоҳида қисмларнинг пол сатҳини ўзгартириш ва ички маконнинг кўринишини ўзгартирадиган бошқа усулларни

4.54- *расм. Кўпфункционали моноблочные жамоат марказларига мисоллар[10]*

А - Ярослав вилояти Семибратово қишлоғи (ЦНИИЭПгражданселстрой).Россия.

Б - Москва вилояти Поляна қишлоғи (ЦНИИЭП промзданий).Россия.

4.55- *расм. Жамоат маркази, лойиҳа таркибига Маданият уйи тўғараклари билан, кутубхона, кафе-қаҳваона, маъмурий хоналар киритилган. Россия тажрибаси.*

4.56 - *расм. Қишлоқ тузилиши. Қинмо қишлоғидаги жамоат маркази, Гуангдонг вилояти, Хитой (ХХР). 2009й.[15-116]*

қўллаш йўли мақсадга мувофиқ. Жамоат муассасаларини бирлаштиришдан асосий мақсад архитектура ҳажмлари ва образларининг ифодалилигини яратиш, объектнинг ўз функциясини бажаришида ҳам, қурилишда ҳам

ишлатиш вақтида маблағларни тежаш ва қулай шароитларни яратиш ҳисобланади (4.50; 4.51; 4.52; 4.53; 4.54; 4.55 - расмлар).

Қинмо қишлоғи лойихасида Хитойга хос бўлган тезкор ривожланиш даврида шаҳарсозликка тўсқинлик қилиб уни ичидан ишлангани, эҳтиёткорлик билан режалаштирилиши орқали бир қатор кичик ўзгартиришлар киритилиб, бунда жамоат марказини, библиотекани, бошланғич мактабни ва кўпчилик йиғиладиган жойларни, ҳамда бутун қишлоқ ҳудудини ўзгартирмасдан қайта тикланишига сабаб бўлган [4.56 – расм [15 - 116].

V БОБ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ПУНКТЛАРИНИНГ ЖАМОАТ МАРКАЗЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ВА ЛОЙИҲАЛАШ

5.1. Жамоат марказлари

Қишлоқ ҳудудларини жойлаштириш тизими марказлари ролини бажарадиган қишлоқ аҳоли пунктларидаги жамоат марказлари аҳолига қишлоқлараро хизмат кўрсатиш маркази вазифасини ҳам бажаради. Жамоат марказларининг тузилиши ва таркиби қишлоқ аҳоли пунктининг катталиги, унинг хизмат кўрсатиш тизимидаги роли, шунингдек, қишлоқ аҳоли пунктининг режавий тузилмаси хусусиятларига мувофиқ аниқланади. Узунчоқ ёки бўлинган шаклга эга қишлоқ аҳоли пунктларида, қўшимча равишда хизмат кўрсатиш кичик марказларини ташкил қилиш мумкин. Жамоат марказининг ҳудудий катталиги (парк ва текис сиртдаги спорт иншоотларисиз) киши бошига 8-12 кв.м ҳисобидан аниқланади [41].

Қишлоқ аҳоли пунктининг жамоат маркази аҳолининг ижтимоий – фаолияти жамланган жой бўлиб, асосий қишлоқни ташкил этувчи бош элемент ҳисобланади ва қишлоқнинг архитектуравий фазовий композицияси ва контурини белгилаб беришда катта рол ўйнайди. Жамоат марказлари қишлоқларни ташкил қилиш тизими сифатида умумий архитектура – режавий ва ҳажмий – фазовий принципларига мувофиқ равишда шаклланади. Жамоат маркази маъмурий, бошқарув, савдо ва маиший хизмат, маданий - маърифий ва бошқа функцияларни бажаради (5.57-расм).

Маъмурий ва бошқарув зона одатда маданий – маърифий зонага интилади, баъзи ҳолларда улар билан қўшилиб кетади (5.58 - расм). Маъмурий ва бошқарув зонанинг бош элементи – маҳалла маркази ёки қишлоқ фуқаролар йиғини (МФЙ) ҳисобланади. Битта ҳажмда бу муассасаларни алоқа бўлими, туғилиш ва никоҳларини қайд қилиш тadbирларини ўтказадиган заллар жамғарма банки, хўжаликнинг ютуқлари тарихи музейи, фуқароларнинг (ЗАКС) билан бирикиши одатий ҳол. Бу бинолар олдида қишлоқ ҳаётини, ютуқларини кўрсатувчи кўргазмали ташвиқот воситалари қўлланилади.

5.57- расм. Қишлоқ жамоат маркази ҳудудини функционал зоналарга бўлиш схемаси (ЦНИИЭП граждансельстрой).[32]

1 - қишлоқ совети; 2 - хўжалик бошқаруви; 3 - алоқа; 4 - автостоянка; 5 - савдо; 6 - умумий овқатланиш; 7 - маданий маиший хизмат; 8 - коммунал хизмат; 9 - таълим; 10 - спорт; 11 - маданият; 12 - мулоқат; 13 - дам олиш; 14 - меъмориал иншоотлари.

5.58 - расм. Қишлоқ маданий - маъмурий маркази, лойиҳа. Россия тажрибаси.

Маъмурий бинолардан ташқари бу зонада дам олиш майдончалари, енгил автомошиналар учун майдончалар ҳам режалаштирилади. Баъзан маъмурий ва маданий – маърифий биноларни бирлаштириш мақсадга мувофи ҳисобланади. Бундай ҳолда жамоат марказининг ягона функционал – режавий майдони иккита элемент зонасидан ташкил топади. Бу зона таркибида мемориал зоналар ҳам бўлиши мумкин.

Савдо ва маиший хизмат зонаси ҳудуди энг ривожланган, кўпфункционали ва таркиби жиҳатидан мураккаб ҳисобланади. Йирик қишлоқларда улар унинг атрофида жойлаштирилади ёки алоҳида майдон сифатида лойиҳаланади. Йўл бўйлаб чўзилиб жойлашган шаклларда, тарқоқ қурилишларга эга бўлган ҳолларда алоҳида савдо ва маиший хизмат зонасини яратиш мумкин. Зона таркибига озиқ - овқат, ноозиқ – овқат ва хўжалик моллари дўконлари, озиқ -

овқат муассасалари (кафе, ошхона, чойхона, ресторанлар), маиший хизмат муассасалари киради.(5.59 -расм) .

Аҳоли сони ўрта ва кам бўлган қишлоқларда жамоат бинолари таркиби қисқаради. Савдо ва маиший хизмат зонаси аҳолининг у ерда ҳаракати, қишлоқ аҳолисига хизмат қилиш, ҳамда хўжалик зонасига бўлинади. Савдо зонасини ташкил қилишнинг архитектура – режавий хусусияти унинг транспорт ва коммуникациялар билан боғлиқ бўлган фаол алоқаси ҳисобланади. Шунинг учун савдо ва маиший хизмат кўрсатишнинг марказий қисмларида автостанция, автобус бекатлари ёки шахсий транспорт бекатлари жойлашади.

Хўжалик майдонларида омборлар, чиқиндихоналар, кириш йўллари, маҳсулотлар ва молларни тушириш учун ёпиқ навеслар жойлаштирилади.

Хўжалик зонаси аҳолига хизмат қилиш зонасидан функционал ва кўринмайдиган қилиб ажратилади. Бу ҳолат савдо ва маиший хизмат зоналарида чизиқли ва бурчакли композицияни кенг қўллашга олиб келади.

Коммунал хўжалик муассасалари зонасига кирувчи ҳаммом ва кир ювиш биноси жамоат маркази ва меҳмонхоналардан узоқда жойлашади. Охириги вақтларда уларни бинонинг ифодалилигини оширувчи маиший хизмат бинолари ва қабул қилиш мажмуалари билан бирлаштириш кенг қўлланмоқда. Бу зонани режавий ва кузатиш нуқтаи назаридан жамоат марказларига яқинлаштириш имкониятини беради. Республикамиз қишлоқларида ҳаммом

5.59 -расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани Қоратепа қишлоғи жамоат марказида савдо ва маиший хизмат мажмуаси лойиҳаси. Талаба Қўйсина Ф., раҳбари доцент Худоярова М.Б.

1 - маданият маркази, 2 - маъмурий бино, 3 - савдо ва маиший хизмат мажмуаси,
4 - меҳмонхона, 5 - қишлоқ врачлик пункти, 6 - автомобиллар турар жойи.

ва маиший хизмат биноларини алоҳида объект сифатида лойиҳалаб бошқа ижтимоий инфраструктура объектлари билан биргаликда кичик майдонлар ташкил қилинмоқда.

Меҳмонхоналар ривожланган хўжалик қисмларига эга эмас. Бу ҳолат кўп ҳолларда уларни бевосита қишлоқ марказларида жойлаштириш имконини беради. Баъзи қишлоқларда уларни савдо марказлари билан бирлаштириш марказий майдонни шакллантиришда муҳим шаҳарсозлик ролини ўйнайди.

Марказий қишлоқларнинг композициявий ядросида маданий – маърифий зона жойлаштирилади (5.60 - расм). У клуб бинолари, ёки Ёшлар маркази, ёки Маданият уйи, ёки ўз ичига кинозал, кутубхона, музей, тўғараклар хоналари, болалар санъат мактаби ва баъзи бир ҳолларда спорт муассасаларини олган, бирлаштирилган бинолардан шакллантирилади. Бинолардан ташқари зонага очик эстрадаalar ва рақс майдончаси, мемориал белгилар, декоратив ҳайкаллар, кичик архитектуравий шакллар, тўшалган майдончалар, газонлар ва гулзорлар киради. Уларнинг хўжалик зоналари аҳамиятли бўлмагани сабабли бош бинони уч томонлама кўриш мумкин. Маданий – маърифий зона парк, сквер, булвар билан қўшилиб кетганда, композициявий элемент сифатида сув ҳовзалари ишлатилганда ифодалироқ ечимларга эга бўлади.

5.60 - расм. Йирик хўжаликлараро марказий қишлоқда Маданият – маърифат мажмуаси. Россия тажрибаси.

5.61 - расм. Маданият маркази спорт мажмуаси билан, лойиҳа. Россия.

Бундай ҳолларда дам олиш зонасига ёки стадионга кириш маданий - маърифий зонанинг элементи бўлиб қолади (5.61 - расм).

Олимларнинг ўтказган тадқиқотлари жамоат марказларини лойиҳалашда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш кераклигини кўрсатади:[19, 20, 29,35,]

- марказнинг композициявий тизими узвий боғланишга эга бўлиши;

- хизмат кўрсатишнинг қулай ва оқилона ташкил этилиши;
- марказни бажарадиган функцияларига мувофиқ аниқ зоналарга бўлиш, формалар тузилишини, фазони талқин қилишда асимметрик йўналишни, контурларни ва ландшафтни уйғунлигини таъминловчи қонуниятларга риоя қилиш;
- архитектура, табиат ва санъат синтезига;
- қурилишни ташкил қилишда масштабда ечилишини, модуллиқни, стил бирлигини, шаклларнинг ва фазонинг уйғунлигини ҳисобга олиш кераклиги.

Жамоат маркази ҳудудини функционал жиҳатдан оқилона ташкил этилишида уни аниқ белгиланган вазифалар, маъмурий, маданий - маърифий, савдо - маиший , таълим муассасалари , дам олиш ва спорт бўйича бўлингани ҳолда ягона режавий - фазовий зона яратилишига эътибор қаратилиши лозим.

Жамоат марказларини лойиҳалашда функционал зоналарни ва қишлоқ объектлари архитектурасини муҳит масштабига келтириш ва уларни ёйиб жойлаштиришга ўтиш ҳозирги куннинг бош тенденцияси ҳисобланади. Бунга “Обод қишлоқ” дастури бўйича Республика “Қишлоққурилишлойиҳа” институти ва вилоятлардаги филиалларида амалга оширилаётган лойиҳа таклифлари мисолида кўриш мумкин (“Обод қишлоқ” 274 -288 бетлар).

Қишлоқ жамоат марказларининг ҳудудий ва функционал ривожланиши аҳоли пунктининг жойлашув тизимидаги ўрни, хизмат қилинадиган аҳолининг сони, уларнинг йирик аҳоли пунктларини боғловчи асосий йўлларга нисбатан жойлашиш ўрнига боғлиқ. Бу факторлар функционал зоналардаги жамоат биноларининг таркиби ва сонига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Қишлоқ ҳудуди ҳар қандай ҳолатда ҳам шаҳар ҳудудидан кичик бўлади ва бу ҳол унинг марказигача пиёдаларнинг бемалол қатновини таъминлайди. Шунинг учун ҳам қишлоқларда моноцентрик, яъни бир марказли тизим қўлланилади. Маданий - маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ягона жамоат марказида жойлашади. (“Обод қишлоқ”. 288 бет).

5. 2. Жамоат марказлари ва иншоотларини жойлаштириш

Республикамизнинг ҳар бир регионининг, аҳоли турар жойларида қишлоқ жамоат марказларини жойлаштириш, функционал – режавий ва архитктуравий - фазовий ташкил қилиш ўзига хос кўринишларга эга бўлишлиги мақсадга мувофиқдир.

Ўзлаштирилган ҳудудлардаги воҳаларда марказ микроиклимини яратишни, унинг ҳудудида ҳаво айланишини, биноларни қизиб кетишидан сақлаш ва унинг қурилишда устувор ўринга эга бўлишини таъминловчи энг қулай участкаларда жойлаштирилиши керак. Микроиклим шароитларини яхшилаш учун жамоат марказларини кўкаламзорлаштирилган ерларга яқин, парк зонаси ичида ёки унинг қисмида жойлаштириш керак (5.62 - расм).

5.62 - расм. Жамоат марказининг кўкаламзор бог таркибида жойлаштирилиши ўзига хос композицияни шакллантирган ва қишлоқ аҳолисининг дам олиш масканига айланган. Россия.

5.63 - расм. Мачит билан жамоат марказининг ҳажмий – фазовий ечими асосий композициявий ўқ атрофида сув ва кўкаламзорга қараб очилган, қишлоқнинг мукамал архитектуравий - фазовий ансамблини яратган.

5.64 - расм. Сурхандарё вилоятининг Бойсун тоғ олди воҳасида жойлашган қишлоқ. Марказ қурилишидаги жамоат бинолари узоқдан кўриниб қишлоқнинг умумий архитектура - фазовий композициясини шакллантиришида муҳим рол ўйнаган.

5.65 - расм. Сурхандарё вилоятининг Бойсун тоғлари оралигидаги воҳада жойлашган қишлоқ . Маҳалла маркази тоғ оралигидаги қишлоқнинг узоқдан кўринадиган тепалигида жойлашган.

5.66 - расм. Сурхандарё вилоятининг Бойсун тоғлари оралигидаги воҳада жойлашган қишлоқ. Қишлоқ сой бўйлаб террасали, погонасимон қурилган.

5.67 - расм. Грузия тоғлари орасидаги сой бўйлаб жойлаштирилган қишлоқ. Қишлоқнинг ҳажмий – фазовий ечими тоғлар оралигидаги сой бўйлаб террасали композициядан фойдаланиб режалаштирилган ва атроф муҳит билан узвий боғланган.

Сувга бевосита яқин жойлашган марказларни сув сатҳи билан органик боғлаш керак, чунки улар на фақат микроклиматни яхшилайдди, балки марказнинг ва қишлоқнинг асосий архитектуравий композиция воситасига айланади (5.63 - расм).

Тоғ олди воҳаларида қишлоқ жамоат марказини ўрнини аниқлаш керак ва уни участканинг энг яхши табиий ва атрофдаги ландшафт сифатлари билан тўлдириб, марказнинг ва бутун қишлоқнинг режавий, архитектуравий

ҳажмий композициясига фаол киритиш зарур. Бу шароитларни амалга ошириш учун қуйидаги таклифлар берилади:

- марказий майдон учун рельефи баландроқ бўлган участкаларни танлаш;
- марказ биноларини сув ҳавзаларига уларнинг сатҳини марказ композициясига киритиш учун имконият борича яқин жойлаштириш;
- жамоат маркази участкасидаги кўкаламзорни ва ўзига хос релефни асраш ва ундан меъморий ансамблнинг индивидуал образини яратишда фаол фойдаланиш;
- участканинг индивидуаллигини бўрттириш ва марказнинг ифодалилигини кучайтириш учун йирик архитектура иншоотларини баландроқ участкаларда жойлаштириш, паст, режада узайтирилган композицияли биноларни эса пастликларда жойлаштириш.

Қишлоқларнинг атрофдаги ландшафт билан алоқасини таъминлаш ва ҳажмий – фазовий композициясини кучайтириш учун марказ қурилишини,

асосий кўчани ва асосий архитектура ансамбллари перспективада тоғ чўққиларига йўналтириш керак (5.64; 5.65; 5.66; 5.67 - расмлар).

Воҳаларда жамоат марказларининг архитектора - режавий тузилишини шакллантирувчи характерли кўринишлари - худудни шамоллатиб туришга имкон берувчи, ўзининг таркибига қулай ландшафт элементларини киритган, очик режавий структура ҳисобланади. Шу билан бирга тоғ олди воҳаларида сой бўйлаб террасали поғонасимон қурилиш тузилишидан фойдаланиш, шу билан бир қаторда ҳар бир террасада зоналар гуруҳини ёки жамоат марказининг аниқ бир қисмини жойлаштириш мумкин (5.68 - расм).

5.68 - расм. Ивано - Франковск вилоятининг Снятин тумани Джуров тоғ олди қишлоғи бош тархи [21].

5.70 - расм. Чўл ҳудудларидаги қишлоқларнинг ҳажмий фазовий ечимлари. Жамоат маркази қишлоқнинг бошланишида жойлаштирилган.

5.71 - расм. Чўл зонасидаги оазисда жойлашган қишлоқ. Қишлоқнинг ҳажмий - фазовий композициявий ечимида сув ҳовзасидан фаол фойдаланилган ва у билан узвий боғланган. Жамоат маркази маркази сув бўйлаб лойиҳаланган булвар билан биргаликда маҳоватли қишлоқ ансамблини шакллантиришга асос бўлган.

Жамоат марказларини чўл ва ярим чўлларда жойлаштиришга қўйиладиган талаблар, табиатнинг сифатларидан максимал фойдаланиш, қулай шароитларни яратувчи режалаштириш имкониятларидан фойдаланиб микроиклимни яратиш ҳисобланади (5.69 - расм).

Бу талабларни бажариш учун қуйидагилар таклиф қилинади:

- марказнинг жойини аниқлашда микрорельефни боҳолаш, ер ости сувларидан баландроқда, қулай жойлашган участкаларни танлаш. Марказ микрорельефини вертикал режалаштириш усуллари билан кучайтириш;
- қишлоқ чегараларида канал, катта ариқлар ёки сув ҳовзалари бўлса қишлоқ марказини уларга яқин жойлаштириш керак, агар техник имконият бўлса, ушбу сув ҳавзаларини режавий композицияга киритиш керак (5.71 – расм).

5.72 - расм. Донецк вилоятининг Марьин тумани чўл зонасидаги Елизаветка қишлоғининг бош режаси. Жамоат маркази қишлоқнинг ичкарасида жойлаштирилган [21].

- участканинг одатдаги табиий шароитларида жамоат марказига жойни аниқлашда функционал вазифалардан келиб чиқилади (биноларнинг жойини аниқлаш уларнинг жойлашиш шароитларига ва оптимал хизмат радиусига, объектларнинг ўзаро боғлиқлигига ва уларнинг яхши фаолият кўрсатишини ҳисобга олган ҳолда танланади). Жамоат маркази композиция шароитидан келиб чиқган ҳолда режанинг марказий лойиҳавий тузилиши асосида танланади. Жамоат бинолари участкаларида турғун микроклимат яратиш учун уларни бирлаштириш керак, марказни жойлаштиришни кўкаламзорлар ёки парк таркибида режалаштириш зарур. Уларга жойни кучли шамол ва чангли бўронлардан сақлаш учун қурилиш ҳудуди ичкарасида танлаш керак (5.70; 5.72 - расмлар).

Жамоат маркази - асосий жамоат бинолари, маъмурий, маданий маърифий, савдо, умумий овқатланиш ва бошқалар йиғилган турар жой ҳудудининг бир қисми ҳисобланади. Бу бинолар одатда майдон атрофида ёки асосий кўчада жойлашади. Жамоат маркази катта функционал аҳамиятга эга бўлган ҳолда бир вақтнинг ўзида аҳоли яшаш жойларининг архитектура режавий маркази ҳисобланади. Шунинг учун жамоат марказини жойлаштириш

масаласини ҳар томонлама ўйлаб ечиш керак. Унга жой танлашда транспорт алоқаларини аҳоли турар жойлари ичида ва умумий жойлашув тизимида кирувчи бошқа аҳоли турар жойлари билан алоқаларини ҳисобга олиш керак. Одатда қишлоқ аҳоли турар жойида битта жамоат

5.73 - расм. Самарқанд вилояти, Оқдарё тумани, Найман қишлоғининг лойиҳа таклифи. Архитектор С. Амриддинов. Лойиҳада битта марказ режаслаштирилган, бошқа жамоат бинолари қишлоқнинг чекка жойларида йўл бўйида жойлашган.

маркази жойлашади, лекин узайтирилган ёки мураккаб шаклли ҳудудлар зонасида, аҳолиси зич жойларда локал марказларни яратиш мақсадга мувофиқ (5.73; 5.74; 5.75; 5.76; 5.77- расмлар) [33].

Жамоат марказини аҳоли ҳудудларида жойлаштиришда эстетик томондан ифодали ечилишини ҳисобга олиш керак, чунки жамоат бинолари ўзининг архитектуравий кўриниши билан турар жой қурилишида ажралиб туради. Одатда марказ қишлоқнинг лойиҳавий таркибида ва жойлардаги ландшафтда асосий ўринни эгаллайди. Қурилиш катталиги бир хил қилиб қурилган уйлاردан иборат бўлмаслиги керак, у жамоат маркази композициясига бўйсиниб ўйланган тизимли кўчалардан иборат бўлиб кўриниши керак.

Жамоат марказининг “орол” кўринишидаги композицияда ечилиши алоҳида турувчи бино муассасини оптимал ўлчовини, унинг атрофини ўраб олган эркин фазовий муҳит билан мутаносиблигини аниқлаш билан боғлиқ.

А

Б

В

Г

5.74 - расм. Самарқанд вилояти Нуробод тумани Жом маҳалласининг лойиҳа таклифи. МУНИС СТРОЙ СЕРВИС. МЧЖ. У. Раимқулов. Лойиҳада битта асосий жамоат маркази ва қишлоқни ўраб олган асосий йўллари бўйлаб бешта кичик локал марказлар режалаштирилган. Соининг икки томони кўкаламзорлаштирилган ва дам олиш масканлари ташиқил қилинган.

а - Жом қишлоғининг магистрал йўлдан кўриниши; а - бош тархи; б - асосий жамоат маркази, ижтимоий инфратузилма объектлари билан. в,г – жамоат маркази лойиҳа таклифи

5.75 - расм. Самарқанд вилоятининг Тайлоқ тумани Сочакиболо қишлоғи лойиҳаси. Архитектор С.Амриддинов. Лойиҳада жамоат маркази кўча бўйлаб тарқалиб жойлашган.

5.76 - расм. Жамоат маркази майдонлари кўча бўйлаб жойлаштирилган. Дам олиш инфраструктураси сув бўйида ташиқил қилинган. Россия.

5.77 - расм. Қашқадаре вилояти Қариш тумани Мирмирон қишлоғи лойиҳа таклифи. Қишлоққурилишлойиҳа МЧЖ. Назаров М. Жамоат маркази асосий кўчанинг боши ва охирида режалаштирилган. Катта йўл бўйидаги кўкаламзорлаштирилган, сокин дам олиш жойлари ташиқил қилинган ҳудудда маданий, маърифий ва маъмурий бино объектларидан жамоат марказининг композициявий ечими шакллантирилган.

5.78 - расм. Жамоат маркази йирик қишлоқда иккита кесишган кўча атрофида майдонлар мажмуаси сифатида ечилган. Россия.

5.79 - расм. Жамоат маркази бир-биридан кўчалар билан ажратилган бўлсада ўзаро узвий боғланган кўпфункцияли майдонлардан ташиқил топган. Россия.

80 - расм. Жамоат марказини жойлаштириш вариантлари.

а - яшаш жойлари худудида; б – сув бўйида; в –аҳоли пунктига киришда;

5.81 - расм. Қариш чўлидаги Ч.Бегимқулов номли қишлоқнинг жамоат маркази режаси. “Средазгипроцелинстрой”, архитектор Немировский В.

1 - маъмурий бино; 2 - алоқа бўлими; 3 - чойхона; 4 - автобус бекати; 5 - клуб; 6 - мактаб мажмуаси; 7 - ёзги кинотеатр; 8 - савдо мажмуаси (дўкон, ошхона, маиший хизмат кўрсатиш, меҳмонхона).

Жамоат марказига жой танлаш, турар жой худудининг асосий таркибий элементи сифатида, қишлоқ умумий ансамблининг архитектуравий кўринишини яратишда ҳал қилувчи ролни бажаради. Жамоат марказига жойни танлашда эстетик вазифаларни, функциявий талабларни, ташқи ва ички боғлиқликларни қулайлаштириш имкониятини ҳисобга олиш керак. Жамоат маркази қишлоқнинг архитектуравий – табиий ансамбли композициясини ташкил қилишда бошланғич бўлиши керак.

Жамоат марказининг лойиҳавий ечимининг хусусиятлари қишлоқнинг катта – кичиклигига ҳам боғлиқ. Катта бўлмаган қишлоқларда жамоат марказлари асосий майдон кўринишида йиғилади. Йирик қишлоқларда жамоат марказлари майдонлар мажмуаси сифатида ёки ривожланган лойиҳавий тартибда кўп функцияли майдон, булвар ёки сув бўйида эркин жойлашган жамоат бинолари кўринишида ечилади (5.78; 5.79 - расмлар).

Жамоат марказини асосий кўчада ташкил этилиши кўп ҳолатларда учрайди. Жамоат марказининг энг оддий жойлашуви кўчанинг қизил чизиғи бўйлаб ёки ундан чекиниб жойлашуви ҳисобланади (5.80 расм).

Бошқа варианты - жамоат марказини участкани ичкарасида жойлаштириш, унинг олдида майдон ташкил қилиш. Йўлга нисбатан баланд жойлашган ҳудудларда зоналар тиргакли деворлар ёрдамида ўзаро пандус ва

зинапоялар билан боғланган террасаларга бўлинади. Жамоат маркази бирлашган архитектуравий фазо сифатида ечилади.

Учинчи вариант – марказ учун асосий кўчанинг бир қисмидан фойдаланиб умумий ўқга боғлаб ишланган – асосий кўча.

Атрофдаги муҳитдан ажратиш яшил кўкаламзорлар ёрдамида амалга оширилади, асосий фасад очик қолдирилади ёки бино ҳар тарафдан қуршаб олинади. Ҳозирги вақтда кўча ўқи ва перспективасини жамоат биноси билан тугатиш усули кенг тарқалган. Бу усул қишлоқ жамоат марказларида серхашам ҳиссиёт туғдирадиган, ҳашаматли, тантанаворли ансамблларни яратишга имкон беради. Ўқли тугалланиш усули юқори даражада маконни тартибли, аниқликни, мантиқан тўғри ечимга эга бўлган меъморий ансамблларни яратишга имкон беради. Бунга мисол қилиб Қарши чўлидаги Ч. Бегимқулов номидаги совхоз қишлоғини келтириш мумкин (5.81 - расм). Қишлоқнинг композициявий ўқи, катта йўлга чиқарилган маъмурий ва савдо марказини маданий – маърифий марказ ва парк билан боғловчи асосий булвар ҳисобланади.

Жамоат марказининг “орол” кўринишидаги композицияда ечилиши алоҳида турувчи бино муассасини оптимал ўлчовини, унинг атрофини ўраб олган эркин фазовий муҳит билан мутаносиблигини аниқлаш билан боғлиқ.

Орол кўринишидаги композицияга мисол қилиб Қарши чўлидаги №4 совхоз қишлоғининг жамоат марказини келтириш мумкин. Эркин шаклдаги айланма кўча билан чегараланган майдон ҳудудида савдо ва маданият маркази, маъмурият биноси, мактаб, парк билан бирга архитектура – лойиҳавий режалаштириб жамоат марказининг ўзига хос ҳажмий - фазовий ансамбли яратилган. Алоҳида этибор жамоат марказини шакллантиришга, кўкаламзорлаштиришга, бош кириш йўллари ифодали безашга қаратилган.

5.82 - расм. Қарши чўлидаги 4-чи совхоз қишлоғининг бош режаси. “Средазгипроцелинстрой”, архитектор Немировский В.

1- тўрт қаватли уйлар; 2 - икки қаватли секцияли уйлар; 3 -маъмурий бино; 4 - савдо мажмуаси; 5 - клуб; 6 - школа; 7 - ёзги кинотеатр; 8 - болалар ясли - боғча; 9 - маиший хизмат муассасалари; 10 - ишлаб – чиқариш зонаси.

Муаллифлар узоқдан кўриниш нуқталарини чуқур ўрганиб ечган.

Жамоат маркази композициясида кўшимча ҳажмий – фазовий элементлар ёрдамида архитектуравий яхлитликга эришилган (5.82 - расм).

Жамоат марказлари майдон, иккита майдон, булвар билан кўшилган, асосий кўчани кенгайтирилиши ва унга кўшилган макон кўринишида бўлиши мумкин. Жамоат марказлари майдонининг шакли ва ўлчамлари аҳоли жойлашувининг фазовий таркибини ва табиий хусусиятларини аниқлаб беради.

Жамоат маркази, композициявий марказ ҳам ҳисобланади, шунинг учун уни жойлаштириш кўчаларни, турар жойлар ва кўкаламзорлаштирилган массивларни лойиҳалаш билан бир вақтда амалга оширилади. Одатда жамоат маркази турар жойлар ҳудудида жойлашади ва унинг ҳамма аҳоли жойлашган қисмига бир хил доирада хизмат қилади. Сув ҳавзаси бор бўлса жамоат марказини унинг олдида жойлаштириб, сув сатҳи тарафига қаратилгани маъқул (5.83 - расм).

5.83 - расм. Краснодар ҳудудидаги Пушкин қишлоғининг бош режаси.

Жамоат маркази сув ҳовзасига қараб очилган ҳамда паркга қараб ривожлантирилиб қишлоқнинг яхлит маданий – маърифий ва дам олиш марказига айлантирилган. Россия.

Бошқа аҳоли пунктларига хизмат қилишда қулайлик яратиш учун жамоат маркази ташқи алоқалар томонига ҳам силжиши мумкин. Жамоат марказларини ҳар томонлама қулай шакллантиришга атроф муҳит билан киришиб кетишига Россия федератив республикаси Қрим автоном республикасида лойиҳаланган “Эко қишлоғи “ ни мисол қилиб келтириш мумкин. Жамоат маркази рельефнинг баландроқ текислигида жойлашган

бўлиб чиройли кўринишга эга ва қишлоқнинг ҳамма жойларидан кўриниб туради (5.84 - расм). Жамоат маркази ҳудуди парк зонаси, унга кириш зонасига бўлинган бўлиб бевосита жамоат биноси ва автомобиллар туриш жойига тақалган. Тоғларни эслатувчи бино формасининг абрисси Қрим яйловлари аналогига бўйича олинган бўлиб атрофдаги пейзаж билан қўшилишга ҳаракат қилган. Жамоат маркази турар жойлар зонаси билан пиёдалар юрадиган йўлаклар орқали боғланган. Турар жойларнинг умумий фойдаланиш кўкаламзорлари паркга қўшилиб кетган. “ Эко қишлоқ “ табиат билан уйғун бирлашиб кетган ҳажмий – фазовий композициянинг мукаммал архитектуравий ечимига эга (5.85 - расм).

5.84 - расм. Эко қишлоғи жамат маркази лойиҳаси. Қрим автоном республикаси. Россия. Жамоат маркази баландликдаги текисликда жойлашган бўлиб ўзининг ўлчамлари билан қишлоқнинг доминанти бўлиб ҳисобланади.

5.85 - расм. Эко қишлоқ лойиҳаси. Қрим автоном республикаси. Россия. Қишлоқ ва унинг жамоат маркази ўзининг эркин фазовий - композициявий ечими билан атроф муҳитга киришиб кетган.

Аммо қишлоқнинг жамоат маркази қандай жойлашган бўлишига қарамай, у бошловчи асосий меъморий ансамбл ролини ўйнаши ва кўп нукталардан кўриниши керак. Шу билан бир вақтда асосий бино ҳажми ва ташқи кўриниши билан атрофдаги қурилишлардан ажралиб туриши, майдоннинг ички маконини ва унинг тўлиқ архитектуравий ансамблини яратиши лозим.

5.3. Жамоат марказларини шакллантиришнинг композициявий ечимлари

Шаҳарсозликда композиция деганда бир вақтнинг ўзида аҳолининг утилитар талабларига жавоб берадиган, унинг бутунлиги ва бадиий бирлигини аниқловчи турар жойларнинг ҳамма қисмларини уйғун бирлашуви ва меъморий мутаносиблиги тушунилади.

Композициянинг муҳим воситаларига қуйидагилар киради: яхлитлик, тенг ҳуқуқли бўйсиниш, масштаб (мутаносиблик), ритмлилиқ контраст ва нюанслар киради.

Меъморий композициянинг *яхлитлиги* унинг ҳамма компонентларини аниқ бир мақсадга эришиш учун фойдаланиб йиғилишидан иборат деб тушунилади. Яхлит композициянинг асосий қонуни ва мажбурий шarti ҳисобланади – бу шакл ва мазмун бирлигидан иборат.

Тенг ҳуқуқли бўйсуниш – бу мураккаб бирлик бўлиб, бу ерда композициянинг яхлитлиги, алоҳида қисмларнинг асосий ва бўйсинган томонларининг ажратишни уйғунлаштириш (мувофиқлаштириш) билан эришилади. Кескин ўзгарувчи қисмларни (бинолар гуруҳи, парк, кўл ва ҳоказолар) ажратиш йўли билан бирликнинг юқори тартиби, тенг ҳуқуқли бўйсинишга эришиш мумкин.

Композицияда *мутаносиблик* - муайян (маълум) мослик, қисмларнинг ўзаро ва бутун билан мутаносиблиги. Унинг бинодаги ҳамма қисмларининг ёки қатор иншоотларининг бир - бирига нисбати ёрдамида кўринишини уйғунликга олиб келади. Мутаносиблик ҳамма иншоотни ёки ансамблни қамраб олиб ўзининг бирлигида ўзаро аниқ нисбатини юзага келтиради. Мутаносиблик ёрдамида монументалликни, тантанаворликни ёки унинг тескариси оддийликни, мўътадилликни ифода қилиш мумкин. Мутаносиблик бу меъморий иншоот шакли ўлчамларининг инсон ўлчамларига нисбатан тўғри келиши. Бинонинг функциясига ёки ансамблга мувофиқлиги, уларнинг ҳақиқий ўлчамига ва жамиятдаги аҳамиятига ҳамда табиий ва лойиҳавий атроф муҳитга мос келиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ритмлилиқга композициянинг сифати турида меъморий шаклларнинг аниқ интервал ёрдамида такрорланиши, такрорланувчи шакллар - ритмик акцентлар ёрдамида эришилади. Такрорланиш, кучайиш, пасайиш, меъморий элементларнинг ёки объектларнинг ўзида ёки бошқача бирикуви ритмлилиқнинг қонуниятлари ҳисобланади. Амалда такрорланишнинг икки тури учрайди – *метрли* ва *ритмли*. Метрлиси бир хил элементларнинг улар орасида тенг интервал билан такрорланиши. Ритмлиси бу такрорланишнинг мураккаб тури бўлиб шакллар ва интервалларнинг ўзгариш қонуниятлариги асосланади (кучайиш ёки уларнинг сонини, ўлчамларини шакли ва ҳоказоларнинг камайиши).

Қатъий тартиб билан такрорланиш сокинликни, композициянинг турғунлигини, ритмли эса - йўналувчанликни, ўсувчанликни тасаввур этдиради. Кўриб чиқилган композициянинг асосий воситаларидан ташқари қабул қилишни кучайтириш ёки пасайтириш учун бошқа воситалар ҳам қўлланилади булар: симметрия ва асимметрия, нозик фарқ (нюанс), кескин фарқ (контраст), фактура ранг ва ёруғлик.

Меъморий лойиҳавий композиция, утилитар ва бадий томонларни лойиҳалаш ва қурилишдаги бирлиги сифатида. Қишлоқ аҳоли турар жойлари моддий муҳит бўлиб унда аҳолининг катта қисмининг иш фаолияти, хизмат қилиш ва дам олиш жараёнлари кечади. Бу жараёнларнинг тўғри фаолият кўрсатиши учун турар жойлар ҳудудининг моддий элементларини керакли даражада ташкиллаштириш лозим. Аҳоли турар жойларининг бадий ифодалилиги унинг кўчалари, майдонлари, кварталлари, қурилишлари ва ҳоказоларни жойлаштирилишига боғлиқ. Жойлаштирилган моддий элементларнинг барчаси инсон томонидан фазода қабул қилинади ва инсонларга эстетик таъсир кўрсатади. Шу сабабли архитектуравий - режавий композициянинг аҳоли турар жойларини лойиҳалашда ва қуришда утилитар ва бадий бирлигини, яхлитлигини таъминлаш тўғрисида тушунча пайдо бўлади.

Аҳоли турар жойларининг меъморий-лойиҳавий композицияси - бу унинг участкалари таркибининг, бино ва иншоотларнинг аниқ бир табиий шароитда уйғун бирлашуви бўлиб, уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаши учун шароит яратиб беради. Шу билан бир қаторда уларнинг фазовий муҳитда ягона мажмуа элементлари сифатида кўркемлиги ва бадиий ифодалилигига эришилади.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий - лойиҳавий композициясининг асосий компонентлари қуйидагилар ҳисобланади: кўчалар, майдонлар, турар жой ва жамоат бинолари, улар олдидаги участкалар, очик ва кўкаламзорлаштирилган маконлар, ободонлаштириш иншоотлари, ишлаб – чиқариш комплекслари, рельеф, сув ҳавзалари ва атроф муҳит ландшафти.

Архитектуравий -лойиҳавий композицияда табиий шароитнинг аҳамияти.
Табиий шароитлар: рельеф, ўсимликлар, дарё, кўллар, аҳоли пунктларининг меъморий - лойиҳавий таркибини тузишда катта рол ўйнайди. Қишлоқ аҳоли турар жойларининг композицияси ҳудуднинг табиий шароитини ҳар томонлама ҳисобга олмаса тўғри рационал ечимга эга бўлмайди (5.86 - расм).

Тоғ олди воҳаларида ва воҳаларда жамоат марказларининг архитектура режавий тузилишининг характерли шаклланиши, унинг ҳудудига шамоллатиш учун шароит яратувчи, ўзининг таркибига ландшафтнинг қулай элементларини киритган, очик режавий тузилиш ҳисобланади. Шу билан бирга тоғ олди воҳаларида сой бўйлаб террасали қурилиш ва тузилиш усулидан фойдаланиш мумкин. Ҳар бир террасада гуруҳлар зонасини ва

5.86 - расм. Самарқанд вилояти Пойариқ тумани Хўжа Исмоил қишлоғи маҳалла маркази. Периметри бўйлаб алоҳида турувчи бинолар ёрдамида шаклланган очик марказ.

марказнинг аниқ иморатини жойлаштириш мақсадга мувофиқ.

Жамоат марказларини маконини шакллантиришнинг тоғолди воҳаларида ва воҳаларда композициявий усуллари қуйидагилар ҳисобланади:

- периметри бўйлаб алоҳида турувчи (ёки блокировка қилинган) бинолар билан очиқ майдон кўринишидаги макон ;
- ўзаро бир - бирига киришиб кетувчи тизимли макон;
- чизиқли макон.

Чўл ва ярим чўл зоналарида жамоат марказларининг архитектура режавий тузилиши шаклланишининг характерли кўриниши ёпиқ ва ярим ёпиқ тузилишлар ҳисобланади. Қуёш радиацияси таъсирига тушган, қумли иложи бўронлардан ва чангли шамоллардан муҳитни асраш учун очиқ маконларни борича максимал қисқартириш керак.

Жамоат марказларини маконини чўл ва ярим чўл зоналарида шакллантиришнинг композициявий усуллари қуйидагилар ҳисобланади:

- ёпиқ (ярим ёпиқ) макон (5.87, а расм);
- бирлаштирилган биноларнинг яхлит бирлигида шаклланган ёпилган макон (5.87, в расм);
- ўзаро бир - бирига киришиб кетувчи макон ва бошқалар (5.86, б расм).

Юқорида кўрсатилган композицион усуллар асосида жамоат марказлари ҳажмий - фазовий тузилишининг турли хил режавий усуллари шаклланади. Оддий марказ битта ёки иккита бинолар тузилишидан қуйидагича ташкил топган бўлиши мумкин:

- битта майдон ва унга олиб борувчи асосий кўча;
- асосий кўча ёки булвар ва ҳоказолар.

Марказ, иккита ёки кўпроқ майдоннинг ўзаро бош кўча, булвар ёки пиёдалар хиёбони, кўкаламзорлар (скверлар, парклар) билан боғланганда ривожланган марказ ҳисобланади.

Архитектуравий - лойиҳавий композицияга жойлардаги рельеф алоҳида таъсир кўрсатади. Текис рельеф тўғри чизиқли тизим режасини олдиндан аниқлаб беради, мураккаб рельеф эса эркин ва аралаш режавий ечимини

аниқлаб беради. Табиий шароитлардан тўғри фойдаланиш ўзига хосликни, аҳоли пунктининг такрорланмас кўринишини, унинг ечимини, жамоат марказини ва алоҳида биноларни жозибали жойлаштириш имкониятини беради. Турар жойларнинг архитектура лойиҳавий композициясига ва унинг алоҳида қисмларига (ўлчами, сув бўйлариинг контурлари, ёндашиш шароитлари, фойдаланиш характери) сув ҳавзалари таъсир кўрсатади. Табиат билан алоқа атрофдаги пейзажга, паркларга, скверларга, кўлларга, фаввораларга очиладиган перспектива кўринишларида амалга оширилади.

Қишлоқ марказларини одатда *қабул қилиш* бирин кетин бўлади. Таъқибловчининг қишлоқга яқинлашгани сари марказнинг архитектуравий образини шакллантирувчи бир қатор кўринишлар пайдо бўлади. Шу сабабли марказни қабул қилиш учун уни қишлоқнинг композициявий ўқиға нисбатан жойлаштирилиши ва қурилишнинг кўриниш бурчаги алоҳида аҳамиятга эга.

Жамоат марказларини қабул қилишни қишлоқнинг режавий ташкил этилишига қараб тугалловчи, сирғанувчи ва ракурсли перспективаларга ажратиш мумкин.

Тугалловчи перспективалар марказни аста секин қабул қилишни талаб этади. Қурилиш фронти ҳаракат йўналишига перпендикуляр жойлашган бўлиб ракурсларни сезиларли даражада ўзгартирмайди.

Кўп ҳолларда қабул қилишнинг йўналиши қишлоқга асосий киришида бўлади. Бу ҳолат биноларнинг марказга композициявий таъсирини, турар жойларнинг кўринишини ташқаридан панорамали қабул қилиш жараёнини кенг тарқалишига олиб келади.

Тугалланган перспективаларни қабул қилиш 200 - 600 м ва ундан кўпроқ масофадан бошланади ва марказни горизонтал кўриш бурчаги 5-12 градус, баландлик бурчаги 1-5 градусдан иборат. Бу ҳолатда композициявий ўқни тугатиш бошловчи ролини бажаради ва у объект доминантга айланади. Марказ тузилишида керакли даражадаги объектнинг йўқлигини қайси бир маънода кўриш муҳитига кирувчи ранг, пластика ва тугалловчи кам қаватли

ҳажмлардан, узайтирилган фасадлардан фаол фойдаланиш эвазига доминантнинг ўрнини қоплаши мумкин ва 40 – 60 м бўлиши керак [19].

Майдоннинг лойиҳавий ечими, блокларни бирлашуви, тугалловчи перспективасини қабул қилишга, бошланишдан режага киритилганлиги сабабли, сезиларли тасир қилмайди. Ҳажмларнинг кўз билан қарашда баланд кўринишига фасадларнинг вертикал бўлиниш элементлари, бинолардаги кескин ранглар, уларнинг архитектуравий муҳитда ажралиб туриши учун имкон беради.

Сирпанувчи перспективалар марказ қурилиши фронти қабул қилиш чизиғи йўналишига параллел ёки яқин бўлса пайдо бўлади. Ракурсларнинг нисбатан мунтазамлигида перспективада объектларнинг қисқариши сезилади. Ҳолат ўзига хос хусусиятга эга, лекин жамоат марказини ривожланган қурилиш фронти бўлишини талаб этади. Вертикал элементларни сирпанувчи перспективаларда қўллаш кам эффект беради. Шунинг учун қурилишни жипслаштириш, марказнинг горизонтал кўриниши эвазига унинг ўсувчанлигини ошириш, қабул қилинаётган объектлар фронтини яхлитлигини таъминлаш керак бўлади. Мақсадга эришишга жамоат биноларининг уйғун яримхромлик рангларида, турар жой биноларининг кескин рангларига солиштириб фойдаланиш, ҳажмларни кўпроқ горизонтал элементларга бўлиш ёрдам беради.

Аҳолиси 1000 гача бўлган қишлоқларда ракурсли перспективалардан кенг фойдаланилади. Чунки улардаги жамоат биноларининг ҳажмини кичиклиги, уларнинг тарқоқ жойлашуви, ўзини функциясини бажариш учун бошқа объектлар таркибига кириши сабаб бўлади. Ракурсли перспективанинг хусусияти уларнинг композициявий ўқ билан кам келишилганлиги ҳамда ҳажмларни яқин позициялардан қабул қилинишида. Бутун композицияни бир вақтда қабул қилиш имконияти йўқ, айниқса фақат яқиндан кузатилиши мумкин бўлган кўп майда объектли марказларда.

Кичик марказларни қишлоқ тузилишида жойлаштириш хусусиятларига асосан турли композициявий тузилишлар кириши мумкин, жумладан ажралиб турувчи, ўзаро боғланган бир - бирига киришиб ўтувчи ва фазовий ҳажм билан чегараланган. Охирги ҳолатда доминант – объектларни киритиш мумкин. Ракурсли перспективани қабул қилишнинг горизонтал ва вертикал бўлинишларини аниқлаш архитектуравий ташкил қилиш ғоясига қараб танланади.

Композицияни ташкил қилишда марказ қурилишидаги фонларнинг тузилиши муҳим аҳамият касб этади. Фоннинг ўзгариши ҳажмларнинг силуэтли ва масштаби қурилиш талабларига ўзгартиришлар киритади. Марказларни қурилиш фонида қабул қилиш жамоат биноларини турар жой биноларига нисбатан катталаштирилган масштабда қўллашни тақозо этади. Кўкаламзорлар фонида масштаб нисбатлари кенг эркинликка эга бўлиши мумкин. Дарахтлар геометрик ҳажмлар билан кескинликка эга бўлган турли формалардан иборат. Шу сабабли ҳаттоки бир қаватли бинолар ҳам уларнинг фонида керакли масштабга эга бўлиб кўринади, архитектураси бир хил бўлган икки қаватли бинолар эса атроф муҳит билан керагидан ортиқча контрастга эга бўлади ва инкор қилувчи ҳиссиёт туғдиради [25; 15 б].

Жамоат марказлари биноларининг ҳажми, турар жой бинолари ва яшил ўсимликлар фонида таркибига йирик масштабдаги ҳажмий бўлақларни, ҳамда бинони бир қаватли қисмларини табиат формалари масштаби билан боғловчи бўлиши керак.

Архитектуравий ансамбл архитектуравий композициянинг энг юқори даражада эришилган шакли ҳисобланади. Меъморчиликда ансамбл тушунчаси умумлашган маконда ўзаро алоқада жойлашган архитектуравий иншоотларнинг ягона композиция сифатида аниқ бадиий яхлитликка эга бўлиши тушунилади. Ансамблни ҳажмий - фазовий ташкил қилишнинг ўзига хос хусусиятлари, жамоат марказларининг функционал зоналарини турли бирлашув вариантларига, архитектуравий мажмуанинг вазифасига, унинг

функционал элементларига, участкани релефи ва атроф муҳитнинг таъсирига боғлиқ.

Ансамбл – элементларнинг шундай бирикишики, унда улар яхлитликни ташкил этади, унга шундай бўйсундики, шакл, ўлчамлар ва ўзаро жойлашувлар тўлақонли яхлитликга ва бир бировига муносабатини аниқловчи маълум бир қонунийликга асосланган тасаввурни шакллантиради. Муваффақиятли шаклланган ансамблдан уни ташкил этувчи бирон бир элементини олиб ҳам ёки янгисини ҳам унинг бирлигини бузмай киритиб ҳам бўлмайди.

Қишлоқ аҳоли турар жойлари учун жамоат марказларининг архитектуравий ансамбли ва фасадлари билан кварталдаги қурилишларнинг кўчалар ансамблига қаратилиши энг кўп аҳамиятга эга (5.88; 5.89 - расмлар).

Кўча тармоқларининг композицияси ва жамоат марказлари. Кўча тармоқлари аҳоли турар жойлари режаси композициясининг асосини

5.88 - расм. Самарқанд вилояти Пастдаром тумани Мевали қишлоғи лойиҳа таклифи. “Самарқанд миноралари” МЧЖ. Зохидова М. Лойиҳада жамоат маркази алоҳида объектлардан ташкил қилинган бўлиб асосий кўчаларнинг ўзига хос ансамблини яратиш имкониятини берган.

5.89 - расм. Қашқадарё вилояти Қариш тумани Хонобод Қишлоғи лойиҳа таклифи. Қашқадарё “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М. Жамоат маркази бинолари асосий кўча бўйлаб жойлаштирилган.

5.90 - расм. Қашқадарё вилояти Батош қишлоғи лойиҳа таклифи. “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М. Қишлоқнинг жамоат марказига олиб борувчи булвар композициявий ўқ сифатида лойиҳаланган, иккала томонида ижтимоий инфраструктура объектлари қурилган ва

ободонлаштирилган. Булварнинг асосий ўқи жамоат маркази билан тугалланган.

5.91 - расм. Қашқадарё вилояти Богобод қишлоғи лойиҳа таклифи. “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М. Жамоат маркази асосий кўчанинг бир қисмида жойлашган. Алоҳида турувчи ижтимоий объектлар кўчанинг иккала томонида жойлаштирилган. Уларнинг тўлиқ ободонлаштирилиши ва кўкаламзорлаштирилганлиги кўчани архитектуравий композициясини шакллантириш имкониятини берган.

5.92 - расм. Қашқадарё вилояти Қариш тумани Мирмирон қишлоғи. Макет. “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М. Жамоат маркази кенг кўкаламзорлаштирилган дам олиш масканида лойиҳаланган. Кўча марказни кесиб ўтган, турар жой ва жамоат биноларининг кўчанинг иккала томонида аниқ ритмда жойлашилиши билан ифодали кўринишга эришилган.

5.93 - расм. Қашқадарё вилояти Касби тумани Юксалиш қишлоғи маҳалла маркази лойиҳаси таклифи. “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М. Асосий кўча, болалар ва катталар учун режалаштирилган дам олиш мажмуасига йўналтирилган бўлиб жамоат марказини тенг иккига бўлиб кесиб ўтади. Кўчанинг композицияси мажмуа марказидаги кўчанинг ўқини таъкидловчи декоратив санъат асари билан тугалланган.

ташкил этади. У аҳоли турар жойларининг ҳамма таркибининг каркаси сифатида катта аҳамиятга эга. Асосий кўчалар ўзининг жойлашган ўрни, эни, ободонлаштирилганлиги билан ажралиб туриши керак. Асосий кўчалар композициявий ўқ сифатида айниқса самарали хизмат қилиши мумкин, қачонки улар архитектуравий ва ҳажмий ифодали бинолар билан қурилса, улардаги кўкаламзорлар ички кварталлардаги кўкаламзор ва табиий шароитлар билан яхлит бирликни ташкил қилса (5.90; 5.91; 5.92 - расмлар) [33].

Кўча тармоқларини лойиҳалашда аниқ ритмни киритадиган лойиҳавий усуллардан фойдаланилади. Аҳоли пунктларининг тўғри бурчак тизимли кўчаларига характерли ҳамиша бир хил ўзгармайдиган ҳолатини кўчаларнинг

турли ўлчамдаги эни билан, турли типдаги турар жой биноларини қўллаш билан, катта масофага эга бўлган кўчаларни уларнинг ўқларини силжитиш билан алоҳида участкаларга бўлиш, алоҳида чорраҳаларда клумбалар, газонларни ташкил қилиш, монументлар ва бошқа кичик меъморий шаклларни яратиш билан юмшатиш мумкин (5.93-расм). Режанинг архитектура – лойиҳавий таркибини жонлаштиришга ҳудуднинг рельефи билан узвий боғланган кўчаларнинг эркин тизими усулларидадан фойдаланилиши имконият туғдиради. Жамоат марказларига жой танлашда асосий кўчаларнинг схемасини ҳисобга олиш керак. Агар қишлоқдаги муассасалар тармоқлари яқин атрофдаги қишлоқларга ҳам хизмат қилса қишлоқ жамоат марказини қишлоқнинг геоматрик марказида эмас балки асосий магистрал кўчаларга кўчириш мақсадга мувофиқ. Жамоат маркази фақат айнан шу қишлоқга хизмат қилса у ҳолатда жойни қишлоқнинг ҳамма таркибий қисмлари билан қулай алоқа боғлаш имкониятини яратишни ҳисобга олиб танлаш керак (5.90 - расм) [33].

5.4. Жамоат марказлари композициясини шакллантиришда жамоат биноларининг роли ва ўрни

Қишлоқ марказларини яратиш шароитлари ҳаддан ташқари турлича бўлади. Лойиҳаларда маконни шакллантириш принциплари йўл - кўча тармоқларини ва мавжуд ландшафт ҳолатини лойиҳавий ташкил қилиш характери билан аниқланади. Шунга қараб аниқ намунавий лойиҳаларни танлаш ёки жамоат биноларининг индивидуал лойиҳаларини ишлаб чиқиш муаммолари ечилади.

Жамоат марказининг ташқи коммуникациялар ва мавжуд кўча йўл тармоқлари билан алоқани боғлаш кераклиги турли лойиҳавий схемаларни ташкил қилишни, ишлатишни тақозо этади. Олимлар бешта асосий

схемани ажратишган: тупикли, чизик шаклидаги, муъолишли, тугунли, ажратиб олинган (боғланишсиз) (5.94 - расм) [21].

Тупикли схемани лойиҳавий ташкил қилишга қишлоқнинг қурилиш марказини киришнинг автомобил йули ёки магистрали томонидан тугаллаб вужудга келтириш тўғри келади.

Чизикли схема - қишлоқ марказига олиб борувчи асосий кўчани бир томонлама ёки икки томонлама бўйлаб қурилишидир. Муъолишли схема эса биноларни қишлоқнинг асосий кўчаси ҳисобланган йўл муъолишида қурилади.

Тугунли схема - иморатларни қуришни иккита ёки ундан кўпроқ кўчаларнинг кесишган жойларида ташкил қилинади.

Ажратиб олинган (боғланишсиз) схема – иморат солиниши керак бўлган ҳудуднинг қишлоқнинг қолган қисмидан жамоат бинолари билан ажратиб олинишидир.

Қайд қилинган ҳар бир лойиҳавий ташкил қилиш схемаси ўзининг характерли хусусиятларига эга. Тупикли схема марказни автойўлдан ичкарига ривжлантиришга имкон беради. Бу ҳолат функционал зоналарни тўғри жойлаштиришга, яъни транспорт оқимиغا интилувчи зонани марказнинг транзит қисмида, тинч, сокин шароитни талаб қилувчи зоналарни эса қишлоқ ҳудудининг ичкарисига жойлаштиришга ёрдам беради.

Чизикли схемада марказ қурилиши кўча участкалари бўйлаб унинг бир томонида яратилиши, марказнинг узун масофада жойлашиши, асосий функционал зоналарни йўлак қисмларига бўлишга ва марказ макони ва атрофдаги ландшафтдан тўлиқ фойдаланиш имкониятини чегаралаб қўяди .

Марказнинг муъолишдаги йўлда, қишлоқнинг асосий кўчасида жойлашиши пиёдалар йўлаклари зоналарини ажратиш билан бирга иморатларни солиш, турли функциялар бўйича икки қисмга бўлиш , ўраб туриш заруриятини тақозо этади.

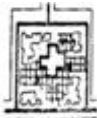
Тугунли схемага қурилишни “ т “ шаклидаги чорраҳаларда, кўчанинг марказ ҳудудини аниқ функционал зоналарга бўлиб жойлаштириш характерлидир.

Ажратиб қўйилган “ орол “ схемасини қўллашда марказ ҳудудини лойиҳавий ташкил қилиш аниқ чегараланган.

Жамоат бинолари ўзининг умумий кўриниши, ҳажми ва архитектураси билан ҳамма турар жой зоналари қурилишидан ажралиб туради.

Қишлоқнинг лойиҳавий схемасига боғланган жамоат марказларининг композицион ечими вариантлари

Лойиҳавий ташкил қилиш схема-си	Қишлоқ марказлари ҳажмий фазовий композициясини шакллантириш тамойиллари в уларга мос келадиган биноларни жойлаштириш					
	Суйри макон (биноларнинг оролсимон жойлашуви)		Чизиқли йўналган макон (Биноларни чизиқ бўйлаб жойлаштириш)		Ўраб олинган макон (Биноларни периметр бўйлаб жойлаштириш)	
	Оддий фазовий ечим	Мураккаб фазовий ечим	Оддий фазовий ечим	Мураккаб фазовий ечим	Оддий фазовий ечим	Мураккаб фазовий ечим
Тупикли						
Чизиқли						
Бурчакли						
Тугунли						

Ажратиб олинган						
Ланд- шафт холати	Марказларни парк, лесопарк худудида қуриш		Марказни сув буйида, тепалик ёнбағрида қуриш		Марказ қурилиши ландшафтга, сувга қаратиб очилган	

5.94 - расм. *Жамоат маркази композициявий ечимининг схемалари* [21].

1-кўча, йўл; 2 - жамоат биноси; 3 - бинога кириш; 4 - ландшафт худудлари;

3 - акваториялар; 6 - турар жойлар; 7 - бетон плиталардан ёпилма.

Уларнинг таркибидан йирикларини (маъмурий, клуб, савдо марказлари) одатда аҳоли турар жойининг марказий қисмида жойлаштирилади. Улар ёрдамида жамоат марказининг асосий ансамблининг композицияси яратилади. Бу жамоат марказининг майдони ҳисобланади. Жамоат марказларини ҳажмий фазовий ташкиллаштириш бир томондан образли, мафкуравий ва ижтимоий факторларни ҳисобга олган ҳолда ечилса иккинчи томондан қурилиш элементлари сифатини ҳар томонлама тушуниб ва уларни марказ элементлари билан функционал ва кўз билан кузатувини ўзаро боғловчи композициявий ғояга асосланиб яратилади. Жамоат марказларининг кўпчилиги ўзларининг ҳажмий - фазовий ечими бўйича алоҳида турувчи ёки блокировка қилинган бинолардан шаклланган, ўзаро киришиб кетган майдонлар тизимидан иборат.

Алоҳида биноларнинг бирлашуви уларни блокировка қилиш ва қўшиш (кооперирование), алоҳида турувчи ҳажмлардан яхши комплексни ташкил қилиш, майдоннинг ички маконини архитектуравий ташкил қилишга ёрдам беради. Жамоат биноларини йириклаштиришнинг традицион усулларида фойдаланиб, бино-комплексларни турли функционал-технологик вариантларда ташкил қилиш ва қишлоқ худудларидаги кўпроқ учрайдиган шаҳарсозлик характерини ҳисобга олган ҳолда композициявий ечимларни ишлаб чиқишга имконият яратилади. Шу билан бирга қуйидаги элементлар тузилиши ажратилади:

бино — комплекс - қишлоқ жамоат марказини бир қисми ҳисобланган кенгайтирилган ҳажм;

бино - блок - қишлоқ жамоат маркази тизимида мустақил ҳажм сифатида хизмат қилиши мумкин бўлган бино - комплекснинг қисми;

функциявий блок - ҳажм - фақат бино - комплекс таркибида функцияларини бажариши мумкин;

Бино — комплекслар бир вақтнинг ўзида ёки босқичма — босқич бино - блок ва функционал блоклардан шаклланади (5.95; 5.96 - расмлар). Бирлашувнинг эффекти алоҳида бино — комплекслар турини шакллантиришда юзага чиқади.

Биринчи вариант - бино ихчам режалаштирилган. Марказий майдон иккита композициявий ўқга эга. Композициявий доминант ҳисобланган клубнинг биноси мактаб ва спорт корпуси билан марказий майдонга очилувчи ички ҳовлини ташкил қилган.

Иккинчи вариант чизиқли композиция сифатида ишланган. Ошхона, клуб, мактаб ҳажми яхлит қурилиш фронтини шакллантиради. Клубнинг биноси комплекснинг композициясида бошловчи ролини эгаллаган.

Учинчи вариант биринчи ва иккинчи вариант асосида ишлаб чиқилган. Кўп функцияли бино - комплекснинг юқори даражада бирлаштирилган даражаси ҳар бир муассасанинг автоном ишлашига ҳалақит бермайди ва қурилиши ва хизмат қилиши даврида иқтисодий имтиёзларга эришишига имконият беради.

Олимлар томонидан изланишлар шуни кўрсатадики вариантли бирлашувлар кўпроқ аҳолиси 1000 - 2000 кишидан иборат бўлган аҳоли турар жойларига хизмат қилувчи ташкилотлар ва муассасалар орасида кенг тарқалган. Уларни кичик объектларда қўллаш композицияни майдалашиб кетишига олиб келади, катта объектларда қўллаш эса марказ элементларининг ички ўзаро алоқаларини мураккаблаштиришига олиб келади. Юмшоқ ўзгарувчан ҳажмий - фазовий схемадан жамоат марказларини шакллантиришда

фойдаланиш (5.97; 5.98; 5.99 - расмлар) қурилиш объектларининг ифодалилигини оширади ва унинг функционал характеристикаларини мукамаллаштиради ҳамда иқтисодий тежамкорликга олиб келади [27].

Марказнинг ҳажмий - фазовий композициясини яратиш жамоат биноларининг муносиб келадиган жойлашувига асосан амалга оширилади. Жамоат бинолари, ўраб олинган фазовий муҳитни яратиш принципи асосида, периметрал қурилишни яратувчи элементлар сифатида иштирок этиши мумкин. Асосий ролни майдонларга фасади билан қаратилган биноларга ажратилади. Шу томондан келувчилар учун кириш ўрнатилади.

5.95 - расм. Жамоат марказининг ҳажмий - фазовий ечимини излаш босқичлари. а - Iчи вариантни ишлаш босқичлари; б - II вариант; в - III вариант [21].

Жамоат марказини ҳажмий фазовий муҳитда айланиб ўтиш принципи битта ёки бир нечта жамоат биноларини шундай композициявий жойлашувини мўлжаллайдики, унда фазо унинг архитектуравий ҳажмларини эркин “айланиб ўтади”. Бу “орол” усули объектлари фазода бошқарувчи композициявий ролни бажаради. Улар кўпинча марказ ҳудудидан ташқарида жойлашган табиий ландшафт муҳитини бевосита давомчиси ҳисобланади.

Марказ ансамбли қурилишининг ҳаракатда кўринишига ёки алоҳида бинолар билан қабул қилинишига ва жамоат биноларини асосий кўча бўйлаб чизиқли жойлашишига, фазовий чизиқли йўналиш яратилиши принципига мўлжалланган.

5.96- расм . Жамоат биноларининг меъморий композициявий ечимини берадиган жойлашув (биноларни бир-бирига блокировкалаш) схемалари [21]

а — 400 ўринли қишлоқ клуби; б - 320 ўқувчига умумий ўрта мактаб; в - бинолар блоки таркибида маданий маърифий бино мажмуаси: 1 – 400 ўринли қишлоқ клуби; 2 - 25 ишчи

ўринли маъмурий бино; г - бино блоки таркибида клуб мактаб бино мажмуаси: 1 - 400 ўринли қишлоқ клуби; 2 - 320 ўқувчига умумий ўрта мактаб.

5.97-расм. Аҳолиси 1000 кишига мўлжалланган қишлоқ жамоат маркази[27]

а - фермер хўжаликлари (икки қаватли бирлаштирилган): 1 - клуб; 2 - савдо маркази; 3 - тўлиқсиз ўрта мактаб; б - марказий қишлоқ (1 - 2 қаватли бирлаштирилган бино): 1 - маданият уйи; 2 - маъмурий бино маиший хизмат комбинати билан; 3-савдо ва ошхона биноси

5.98 – расм. Марказий қишлоқ жамоат маркази [27].

а - 2000 аҳолига (икки қаватли бирлаштирилган бино); б - 3500 аҳолига (икки қаватли блокировка қилинган бино); 1 - маданият уйи; 2 - маъмурий блок; 3- дўконлар ва ошхона блоклари; 4 - спортзал; 5 - маиший хизмат блоки ва меҳмонхона.

Ҳозирги кунда қишлоқ жамоат марказини бадий жозибадорлигини шакллантиришда фойдаланиладиган композицион йўналишларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Режалаштириш ва қурилиш амалиётида энг кўп қўлланиладиган йўналиш, кўча ўқини жамоат биноси билан якунлаш ҳисобланади. Бу йўналишнинг кўп қўлланилишига сабаб жамоат маркази ечимининг ҳашаматли ва саловатли бўлишини таъминлаш ҳисобланади.

Ўқли якунланиш йўналиши юқори даражадаги фазовий тартиб, ойдинлик, мантиқга мувофиқлик билан ажралиб турувчи меъморий ансамблларни яратишга имкон беради. Бу йўналишда қабул қилишнинг керакли шароитларини таъминлаши мумкин ва бир хил бўлмаган таъсиротларга, жамоат биноларига йўналтирилган кўчаларни киритиб, марказий қишлоқнинг ривожланган композициясига эришиш мумкин (5.90; 5.93 - расмлар).

Кенг тарқалган композицион йўналиш қурилишларни майдон ўлчамлари бўйлаб гуруҳларга бўлади. Бундай композиция ёпиқ фазовий тузилишларга тўғри келади. Уларнинг асосий хусусиятлари кесиб ўтувчи перспективаларнинг йўқлиги, яхлитлик, асосий маконнинг бўлинмаганлиги, йўлакларни ҳар томонга ташкил қилишдан иборатдир. Майдоннинг марказий қисмидан кесиб ўтиш, кесувчи перспектива каби ёпиқ композицияни бузади. Ёпиқ турдаги ансамбл маконни ўлчамлари ва уни ўраб турувчи ҳажмлари билан аниқ белгиланган нисбатларга амал қилишини талаб қилади. И.В. Бунин ва М.Г. Кругловаларнинг таъкидлашича: «...майдон агар баландлиги бир хил бўлган уйлар фронти билан шакллansa, унда қурилган биноларнинг баландлиги майдоннинг энига ёки бўйига нисбати 1:3дан то 1:6 атрофида бўлади. Бундай ҳолларда майдон ўртаси бўш қолиши мумкин. Агар майдон қурилишида йирик миноралар бўлса атрофдаги қурилиш баландликларининг даражаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас, чунки миноралар бизнинг эътиборимизни тортиб вертикал бўйича мувофиқлаштиради. Агар майдон ёпиқлигини талқин қилса, кўпроқ кенгайтирилса ва бинолар баландлигида 8 – 9 – 10 маротаба катта бўлса, ўлчамларда келишилмаганлик ҳисси пайдо бўлади: майдон кенг ва бўш бўлиб қолади. Бундай ҳолларда майдонни ўртасини устунлар, обелисклар, ёдгорликлар ва архитектура воситалари билан, режанинг майдони рельефини фаол ишлаб чиқиш билан ажратиб кўрсатилади»[9, 15 б.]. Сайргоҳлар ҳам ўзининг баланд дарахтлари билан шундай восита бўлиши мумкинлигини эътироф этиш керак.

Қишлоқ манзилгоҳларининг фазовий каркасини сезиларли даражада табиий ва сунъий ҳажмий ориентирлар аниқлайди. Улар қабул қилишнинг кўп йўналишларини тавсия этади ва шунинг учун кўчалар тизимига қаттиқ (кескин) боғланмайди.

Қишлоқ марказларини ечимидан кўпинча жамоат биноларини кўча бўйлаб унинг бирон бир томонида жойлаштирилади. Бундай марказларни, одатда, чизикли йўналтирилган ёки панорамали деб айтилади.

Панорамали композициявий ечимнинг иккита вариантыни ажратиш мумкин. Биринчисида панорама ҳар биттасига ўзини қабул қилишнинг бош нуқтаси мавжуд бўлган алоҳида тугалланган фрагментлардан йиғилади. Фасадлар фронти бўйлаб ҳаракат давомида композиция бир нечта алоҳида картиналар сифатида қабул қилинади. Тугалланган фрагментлар сифатида алоҳида бинолар ҳамда мураккаб композициявий ечими билан ажралиб турувчи битта бинонинг қисми қатнашади. Иккинчи вариантда алоҳида фрагментларнинг аҳамияти пасайган, қабул қилиш жараёнини узлуксизлигини таъминловчи ритмик бошланиш устунроқ бўлади. Мисол учун савдо марказини бир-бирига аста секин қўшиб қурилган дўконлар, маиший хизматнинг қабул қилиш жойлари, ошхона ва бошқа кичик биноларни келтириш мумкин.

Панорамали марказ ривожланган тартибли фасадлардан иборат бўлиб, алоҳида биноларининг композицион характери тенглаштиради. Панорамали марказни шакллантиришда жойларда асосий фасадни кўпроқ қабул қилиш учун шароит яратиш керак. Аммо алоҳида бинодан ўлароқ панорамали марказ қишлоқ манзилгоҳларининг фазовий композициясини аниқловчи мустақил архитектуравий мавзу бўлиши мумкин. Панорамали марказни режанинг асосий чизиқлар бўйлаб жойлаштирилиши, қурилиш композициясининг характери тасдиқлайди.

Панорамали композиция қурилишнинг характерли чизиқларига ва рельефга, яъни жойлардаги аниқланган трассалардаги ҳаракатларга боғланган ёки воҳалар, тоғ ёнбағирлари, кўл ёки дарё бўйларига бўйсунган бўлиши керак. Панорамали ечилган жамоат маркази мунтазам режали қишлоқларга, ҳамда планда манзарали композицияга эга бўлган қишлоқларда, ландшафт қурилишининг маъноси бир хил детерминаллаштирилган аҳоли турар жойларининг режавий ечими аниқ кўринганда мақсадга мувофиқ бўлади.

Бугунги кунда жамоат марказларини ечимида ёпиқ композициявий схема жуда кам қўлланилади. Бу композиция қишлоқ қурилишида кераклича

ўзгартирилган ва мунтазам, “девор” билан одатдаги қишлоқ ландшафтидан ажратилган бинолар ёрдамида очилади ва ажралиб туради. Ташқи ва ички фазовий ечимнинг чегараси борлиги икки турдаги муҳит муаммосини ечади.

Қишлоқ қурилишида бундай марказни жойлаштириш шароитлари унинг ўлчамлари ва образли шакллари билан аниқланади. Агар ички макон, чизиқли давом этувчи бинолар билан шаклланса, ёпиқ марказ панарамали марказга ўхшаб мунтазам қурилишли қишлоқларга тўғри келади. Катта бўлмаган, периметри бўлинган ёки режада айланага ўхшаш бинолар, ўзининг хусусиятига кўра фазода кескин жойни аниқлашни талаб қилмайдиган орол кўринишидаги ҳажмларга яқинлашади.

Ҳажмий композиция ҳар томондан тенг йўналишда қабул қилишни тақозо этади, айланиб томоша қилиш имкониятини яратади. Узлуксиз камқаватли бинолар фронти билан шакллантирилган, қурилишлар орасидаги бўлинишлар ва кўкаламзорлар, томлар устидан, қишлоқнинг ташқи панорамисидан кўринадиган, ҳажмий композицияга эга бўлган бино майдоннинг “сунъий” маконида жойлашиши мумкин. Оролли ҳажм мустақил нишонларга нисбатан ёпиқ композиция ҳисобланади. У ҳар қандай қурилишдан ташқарида туради. Шунинг учун ҳажмий элементлардан шакллантирилган марказ ҳар қайси қурилиш босқичида тугалланган ҳолда қабул қилинади.

Қишлоқнинг эркин манзарали режа шароитида, оролли ҳажм маконда йўналтирувчи ролини бажариши мақсадга мувофиқ. Ҳажмнинг юқорига қараб ривожланиши ландшафтнинг муҳим нуқталарига, баландлик, бурилган жойларга, жарликнинг тепасига, дарёларнинг қуйилиш жойларига, кўлларнинг бўйига қаратилади.

Ҳажмий композицияни қабул қилиш хусусиятлари унинг ўлчамларига боғлиқ. Катта ўлчамларда хушманзарали қурилишнинг фронтал ечимларига тўғри келмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда бўлинган композициядан фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда бино бир нечта ҳажмлардан ташкил топгандай кўринади.

Жамоат биноларининг ҳажмий композицияси хушманзарали қишлоқ режаларига маъқул келади. Мунтазам қурилиш шароитларида ҳам ҳажмий, ҳам бўйлама композиция хусусиятларига эга бўлган бинолардан фойдаланиш мумкин. Мисол учун Маданият уйининг баланд биноси қишлоқ панарамасида ҳажмий йўналтирувчи бўлиши мумкин, шу билан бирга унинг жамоат маркази атрофида бўйлама композиция хусусиятини сақлаб қолади.

Қишлоқ марказларини фазовий ташкил қилиш равшан ландшафт характеристикаларига эга бўлган шароитда қурилса кўпроқ бадиий ифодага эга бўлади. Буларга сувнинг бўйида, жарликнинг ёқасида ёки хушманзара тепалик ёнида биноларни жойлаштириш киради .

Қишлоқ марказининг лойиҳавий ечимидан мақсад архитектуравий ансамблни яратиш. Ансамблнинг белгилари архитектуравий объектларнинг учта бирикмасидан иборат: битта нуқтадан камраб олинadиган битта ёки бинолар гуруҳи ; кичик қишлоқлар, кўпроқ ривожланган ва мураккаб гуруҳ бўлиб тўлиқ тассаввурга бир қатор кетма - кет мантиқий таъсурот қолдиришдан йиғилади (марказий қишлоқларнинг кичик аҳоли турар жойлари); учинчиси юқори даражали ансамблар – йирик қишлоқларнинг маркази, хўжаликларнинг марказий қишлоқлари ва хўжалик марказлари.

Жамоат марказлари ансамбл сифатида на фақат ташқаридан балки ичкаридан ҳам қабул қилинади. Яхши ташкиллаштирилган марказ макони ансамблнинг ҳамма хусусиятига эга, у ерга ташриф буюрувчилар на фақат киришиб кетади, балки ўзини жуда қулай ҳам сезади. Ҳамма турдаги марказларда бош ва иккинчи даражали – бошловчи ва фондаги бинолар, ҳудуддаги ободонлаштириш элементлари алоҳида ўрин эгаллайди. Доминантлар, композициявий акцентлар тизими, аниқланади, фонлар тузилиши ўқилади, перспективани тугалловчи элементлар яратилади, кўринишнинг бош нуқталари йиғилади.

Қишлоқ марказларининг композициясида ландшафtdан фойдаланиш.

Ландшафт композициясининг характери аниқ шароитларда инсонларнинг психологик ҳолатига бевосита таъсир қилади. Бу композициянинг турли элементлари рангини, шаклини, фактурасини одамга эмоционал таъсир қилишига бўйсундириш мумкинлигида кўринади. Шароити ва характерида келиб чиқиб қишлоқ марказларини қабул қилишнинг композициявий ечимлари оддий ва мураккабга бўлинади. Бино ва бинолар гуруҳининг бир қараш билан битта нуқтадан қабул қилиниши оддий, юқори даражали ансамбллар ва мураккаб гуруҳлар – бу мураккаб фазовий ечимлар. Бу классификация композиция марказини етарли даражада аниқловчи ландшафт ҳолати билан бевосита боғлиқ.

Қишлоқ марказлари композициясида ландшафтан фойдаланишнинг учта асосий усули мавжуд: марказнинг ҳудуди парк сифатида ечилади

5.100 - расм. Жамоат маркази атроф муҳитнинг давомчиси сифатида парк билан бирга қўшилиб кетган. Қрим, Россия.

5.101 - расм. Жамоат маркази тоғ олди ҳудудида паркнинг атрофида алоҳида объектлар билан шакллантирилган. Россия.

(ўрмон парк), у атроф муҳитнинг табиий давомчиси ҳисобланади; жамоат маркази қурилиши ландшафтга қараб очилади; табиий (хушманзара, сув ҳавзаси, жарлик ва хоказолар) ёки сунъий – ташкил қилинган; қурилишнинг

сув ҳавзаси бўйлаб унинг баланд бўйида ёки тепаликнинг этагида жойлашган (5.100; 5.101; 5.102 – расмлар).

Қишлоқ маркази ҳажмий – фазовий ечимининг эскизини ишлашда лойиҳавий ташкил қилиш принципини ва ландшафт ҳолатини, унинг композициясининг турли бирикишида аниқловчи муҳим омил сифатида қараш керак. Уларнинг интеграцияси жамоат марказларини шакллантиришнинг турли усулларини қўллаш (қабул қилиш) имконини беради.

VI БОБ. ҚИШЛОҚ ЖАМОАТ МАРКАЗЛАРИ МАЙДОНЛАРИНИ ЛОЙИХАЛАШ

6. 1. Майдонларнинг функциявий вазифалари

Жамоат майдонлари - аҳоли пунктларининг энг асосий қисми ҳисобланади. Улар бош жамоат биноларининг жойлашган жойларида ташкил қилинади ва оммавий тадбирлар, ҳалқ мажлисларини ўтказиш учун фойдаланилади.

Аҳоли пунктларининг майдони деб махсус мақсадлар учун мўлжалланган кенгайтирилган кўчаларнинг фазовий ечимига айтилади.

Вазифаси бўйича майдонлар тўртта асосий гуруҳга бўлиниши мумкин:

1) жамоат; 2) транспорт; 3) юк тушириш; 4) савдо майдонлари.

Транспорт майдонлари кўчаларнинг кесишган жойларида ҳаракатни яхши ташкил қилиш учун хизмат қилади. Транспортлар юкни туширишни енгиллаштириш учун майдонлар, клублар, стадионлар, паркга кириш олдида ва хоказолар учун лойиҳаланади.

Савдо майдонлари бозорларни, ярмаркаларни ташкил қилиш учун хизмат қилади, ҳамда савдо бинолари олдида бўлади.

Аҳоли турар жойларида лойиҳаланадиган ҳар бир қишлоқ майдони аниқ вазифани бажариши керак. Баъзи майдонлар бир нечта вазифани бажариши мумкин. Масалан жамоат майдони бир вақтнинг ўзида юк туширишга ҳам хизмат қилиши мумкин.

Амалда қишлоқ аҳоли пунктларини лойиҳалаш ва қуришда кўпроқ жамоат функцияларини бажарувчи битта майдонни ташкил қилиш қабул қилинган. Бундай майдонни жамоат маркази жойлашган жойда ташкил қилишади ва жамоат маркази майдони номини олади. Йирик қишлоқларда бир нечта жамоат марказлари ташкил қилиш мумкин, биттаси асосий

қолганлари композициявий унга бўйсунувчи бўлади. Қайси бино асосий бошловчи бўлса, шунга боғланган ҳолда номлари маъмурий – жамоатчилик, маъмурий - савдо ва ҳоказо тарзда бўлиши мумкин.

Майдоннинг фазовий тузилиши уни ўраб турган бинолар - маъмурий, клублар, савдо бинолари ва ҳоказолар билан шаклланади. Бу биноларнинг ҳажми қишлоқ жойларда катта эмас, уларнинг баландлиги 1 – 2 қават бўлади. Шу сабабли майдонларнинг ўлчамлари унча катта бўлмайди, ўзининг муҳим аҳамиятга эга бўлган ёпиқ макон сифатини йўқотмайди. Энг кўп тарқалган аҳоли турар жойлари майдонининг ўлчами 0,3 – 0,5 га, баъзида 1 гача бўлади. Катта майдонларни лойиҳалаш ўзини оқламайди.

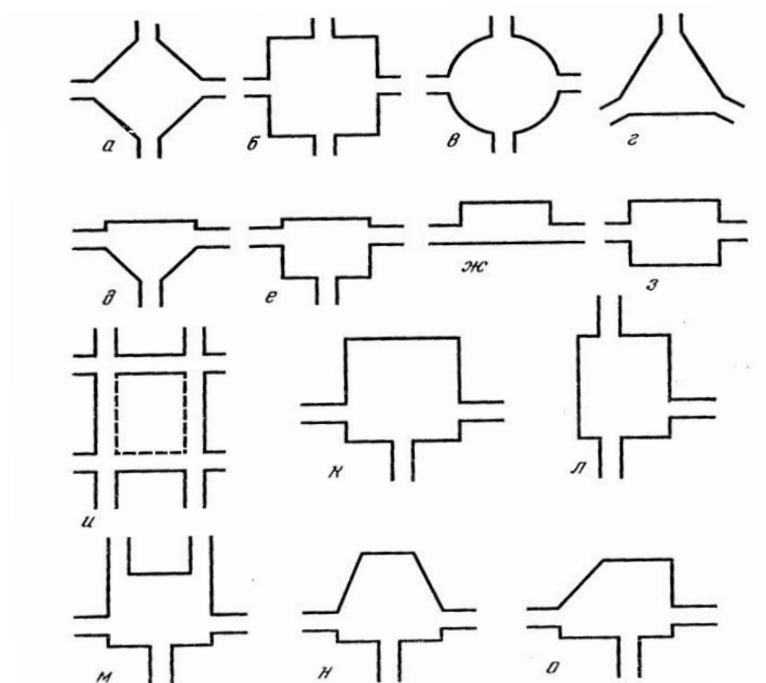
Майдондан ҳамма вақт у ёки бу ҳолда транспорт ҳаракати ўтади ва шунинг учун ушбу ҳаракатнинг хавфсизлигини таъминлашга эҳтиёж туғилади. Бунинг учун ромб ёки квадрат хавфсизлигидан фойдаланилади, шундан майдонларнинг ўлчамлари аниқланади. Албатта бунинг ичида майдон режасининг шакли ва унга кўчаларнинг киришлари аҳамиятга эга бўлади.

Марказ майдонининг фазовий тузилишини аниқлаштириш учун улар аниқ бир бирига бўйсинган зоналарга эга бўлиши керак.

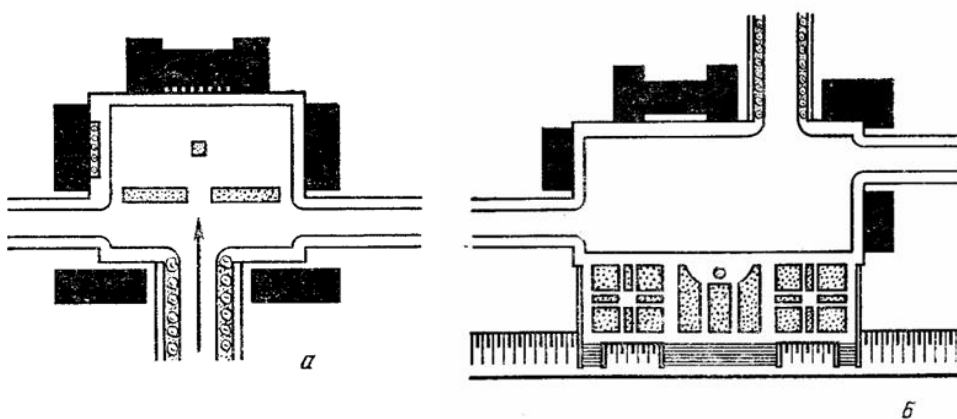
Майдоннинг архитектуравий кўриниши атрофдаги қурилишнинг баландлиги ва узунлиги ёки майдоннинг эни нисбатларидан сезиларли даражада боғлиқ. Бу нисбат $1:6 = 0,36$ ва $0,44$ га чегарасидан чиқмайди, бунда биноларнинг баландлиги 10 - 11м бўлади. Майдон ўлчамларини кўпайтириш унинг фазовий яхлитлигини ва қурилиш ансамбли бирлигини бузади. Агар майдон катта бўлса, қурилиш ансамблининг бирлигини сақлаш учун унинг таркибига боғловчи элемент сифатида қўшимча объектларни киритилади. Булар, одатда, кичик архитектуравий шакллар: устунлар, обеликслар, ёдгорликлар, фавворалар, скверлар, хиёбонлар ва ҳоказолар. Бу ҳолда 1:6 нисбат бинонинг баландлиги ва боғловчи объектларгача бўлган ўлчамлар орасида риоя қилади [8].

6.2. Майдонларни яратиш ва уларнинг шакллари

Аҳоли турар жойлари майдони ҳудуд қурилишининг бурчак қисмидаги кварталларнинг кўчалардаги кесишуви ҳисобига ёки кўчанинг бир бўлагида уларнинг бир ёки иккала томонга кегайиши йўли билан, шу билан бирга уларга туташган кварталлар ҳисобига ташкил қилинади.

6.103- расм. Майдонлар режасининг схемалари.

6.104- расм. Аҳоли пунктлари жамоат марказининг майдони.

а - ёпиқ типдаги; б - сув ҳавзаларига очилган.

Жамоат марказлари майдонлари юқорида кўриб чиқилган усулларнинг хоҳлагани билан ташкил қилиниши мумкин. Транспорт майдонлари учун биринчи вариант кўпроқ тўғри келади, юк туширувчи майдон учун иккинчи вариант тўғри келади.

Турли вазифани бажарувчи майдонлар режаларининг схемаларини кўриб чиқамиз (6.103 – расм).

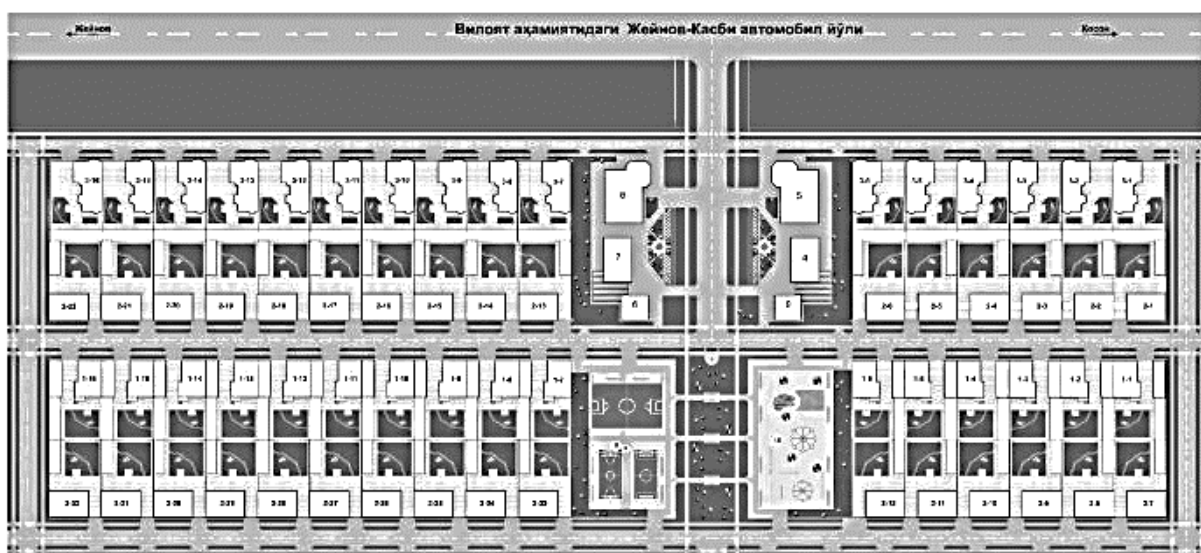
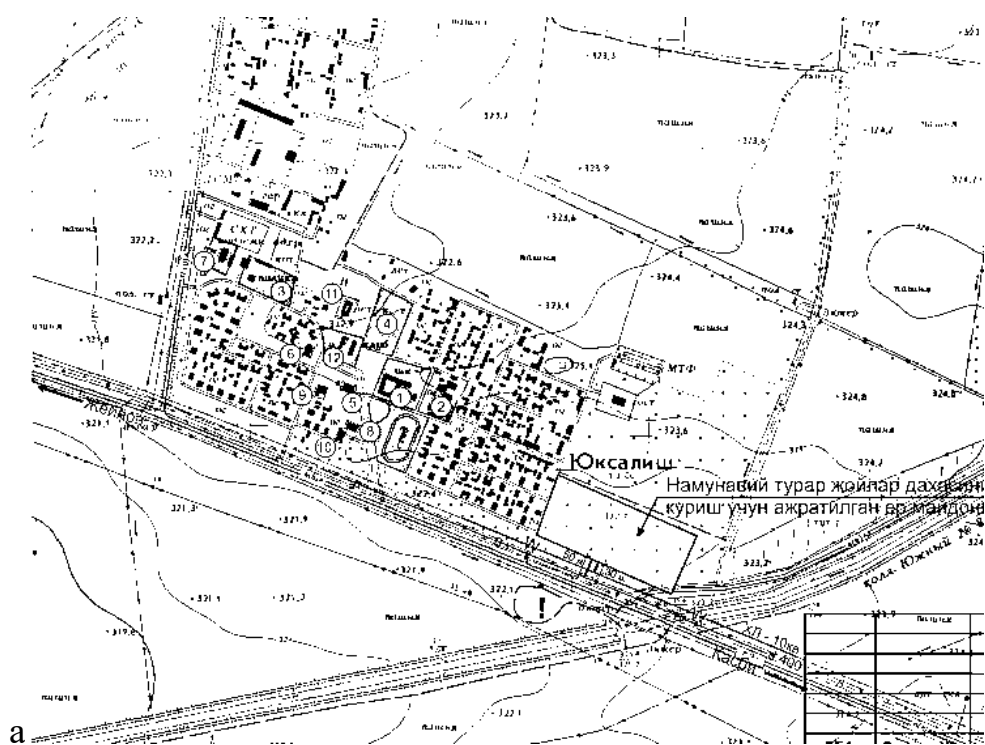
Уларнинг ҳаммаси тўғри геометрик фигураларни ифодалайди ва амалиётда кўпроқ қўлланади. Майдонларнинг “ а “, “б “, “ в “ схемаси оддий тўғри тўртбурчак чорраҳаларни кенгайтириш йўли билан пайдо бўлган. Уларни қўллаганда транспорт ҳаракатининг қулай ва бехатар бўлиши лойиҳалашда ромб ва квадрат кўринишининг шаклларига амал қилинганда амалга ошади. Бундай схемалар билан транспорт майдонларини лойиҳалаш мақсадга мувофиқ. Худди шундай боҳони “ г “ “д “ “е “ схемаси бўйича лойиҳаланган майдонларга ҳам бериш мумкин.“ ж “ ва “з “ схемадаги майдонлар - “майдонлар чўнтаги “ дейилади ва юк тушириш майдонлари турига тўғри келади. “ и “ схемаси, одатда, ҳар томондан келадиган йўлақлар ва кириш жойлари билан таъминланган бозорларнинг майдонини жойлаштириш учун қўлланилади. Қолган ҳамма “ к “ то “ о “ гача бўлган схемалар жамоат марказлари майдонларига қулайроқ бўлади.

Жамоат марказларини лойиҳалашга алоҳида эътибор бериш керак, чунки улар аҳоли турар жойлари пунктларининг композициявий маркази ҳисобланади. Бу майдонлар ифодали архитектурага эга шу билан бирга ҳашаматли, эсда қоладиган бўлиши керак.

Майдон режасининг шакли, унинг ўлчамлари, унга туташган кўчаларга нисбатан уйғунлашган бирликда ечилади ва шу билан бир вақтда майдонда биноларни, ўсимликларни, бошқа архитектуравий фазовий мазмунни берувчи таркибий қисмларнинг компонентини жойлаштириши,

ҳамда аҳоли турар жойининг умумий лойиҳавий ҳолати билан узвий алоқада, биргаликда ечилади (6.104; 6.105 - расмлар).

Майдоннинг шакли режада у ёки бошқа геометрик шаклга эга. Энг

6.105 - расм. Қашқадарё вилояти Касби тумани “Юксалиш” ҚФЙ.

а - мавжуд ҳолат режаси; 1 - 624 ўринли мактаб; 2 - 90 ўринли болалар боғчаси; 3 - 20 қатновли ҚВП; 4 - 6000 ўринли стадион; 5 - саноат моллари дўкони; 6 - маиший хизмат мажмуаси; 7 - 12 ўринли ҳаммом; 8 - 25 ўринли чойхона; 9 - почта; 10 - ҚФЙ маъмурий биноси; 11 - 200 ўринли ёзги кинотеатр; 12 - 400 ўринли клуб; 13 - намунавий уйлар

дахаси учун ажратилган ер майдони; б - даҳа аҳоли пунктининг тажрибавий лойиҳаси; в - даҳа аҳоли пункти марказининг лойиҳавий ечими; 1 - бир қаватли 6 хонали уй; 2 - 1 қаватли 4 хонали уй; 3 - 5 хонали уй; 4 - маҳалла маркази; 5 - озиқ - овқат дўкони; 6 - почта идораси ва интернет; 7 - маиший хизмат шахобчалари; 8 - саноат моллари дўконлари; 9 - 30 ўринли чойхона; 10 - болалар майдончалари; 11 - спорт майдончалари; 12 - декоратив санъат; 13 - автобекат

рационал шакл деб жамоат маркази майдони режасида бироз узайтирилган, томонлари 2: 3 - 1: 2 бўлган тўғри тўрт бурчакни кўрсатиш мумкин; шу ўлчамлар атрофида классик нисбат “олтин кесим” 1:1,62 ҳам бўлади [8].

Тўғри тўрт бурчак майдонлар ўсувчи, жамоат маркази майдони учун аҳамиятга эга бўлган аниқ йўналишда бўлади. Трапеция шаклидаги майдонлар уларнинг ён томонлари кенгайиши эвазига аниқ ифодаланган йўналишга эга бўлади. Тенг ёнли томонга эга бўлган пропорциялар симметрия бўйлаб қурилишни, тўғри тўрт бурчаклиси симметрия бўлмаган қурилишни амалга оширишни кўрсатиб беради.

Майдоннинг режада архитектуравий шакли, бу уч ўлчамга эга бўлган, тўлиқ ёки қисман ўралган, архитектуравий ташкил қилинган фазовий муҳит ҳисобланади. У бинолар, бошқа иншоотлар, кўкаламзорлаштирилган ўсимликлар ва ҳоказолар билан мустаҳкам боғланади. Айнан шу ҳажмий элементлар архитектуравий ташкил қилинган майдон маконини яратади.

Режа - яхши архитектуравий ансамбл сифатида, уйғун бирликни ечувчи, майдонни ташкил қилишнинг элементларидан бири холос. Режанинг геометрик шакли, унинг архитектуравий шаклини яратишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

6. 3. Майдонларнинг атрофдаги кўчалар билан боғланиш шарт - шароитлари

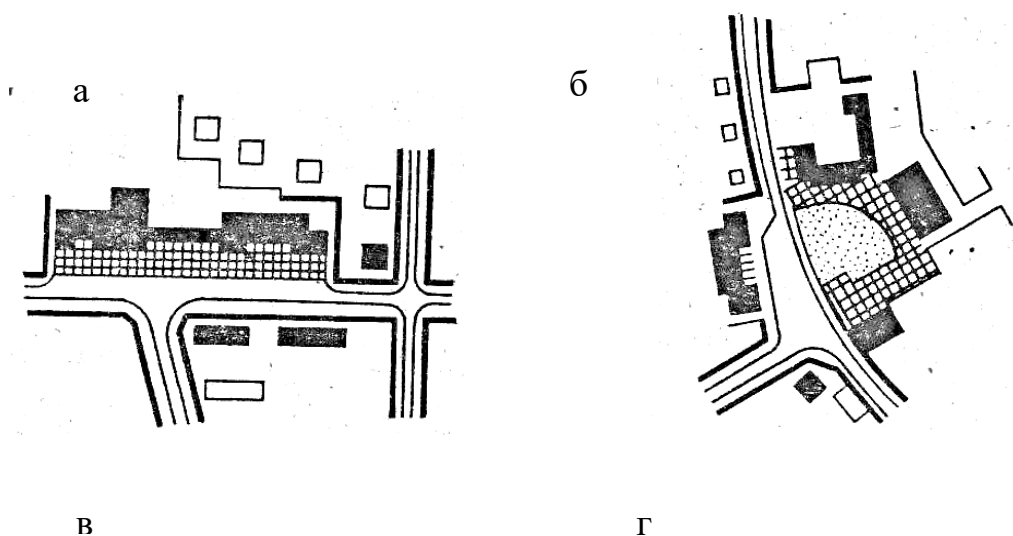
Қишлоқ аҳоли пунктларининг бош кўчасини турар жой ҳудудлари ичидаги марказий кўчалар билан боғлаш ва марказий кўчаларнинг мавзе ичкарасидаги

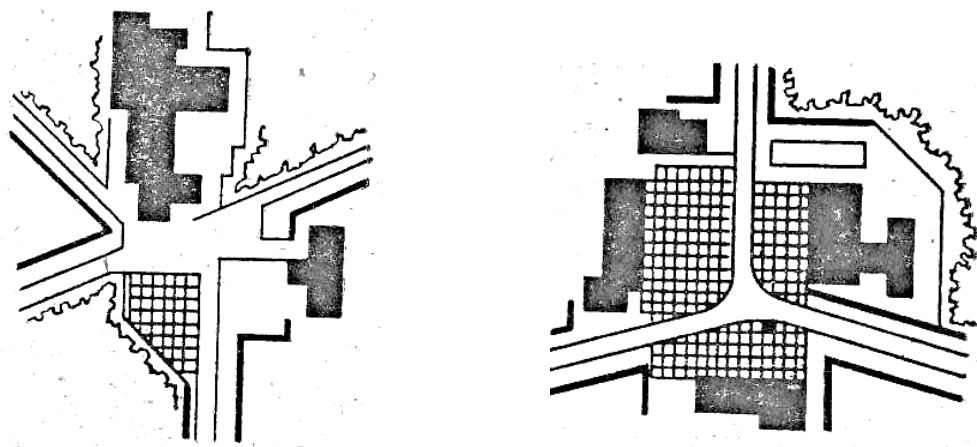
турар-жой бинолари кўчалари билан боғланиши қишлоқ аҳоли пунктларининг майдонларини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Аҳоли турар жойларидаги ҳар қандай майдон кўчалар билан боғланган. Баъзи кўчалар майдонга олиб келади ва шу ерда тугайди, бошқалари майдондан ёки ёнидан унинг бирон томонига туташиб ўтади. Майдон ҳамма вақт қандайдир транспорт тугунини ҳосил қилади, у ердан унга йўналган ечим шаклланиб транспорт ҳаракати ўтади. Шунинг учун майдон унга ёндошган кўчалар билан мақбул бирлашуви керак (6.106-расм).

Асосий майдонга олиб борувчи ва унда тугалланувчи кўчалар асосий нукталарга ёки майдоннинг жойига йўналган бўлиши керак (майдон маркази, асосий бинонинг фасади, монументлар) (6.107-расм) [27]. Бу жойлар майдондан ўтадиган ҳаракатдан холи бўлиши керак. Улар кесиб ўтадиган ҳаракат йўналишлари билан бўлакларга бўлина олмайди. Майдонга кўп кўчаларнинг чиқишини ҳамма вақт мақсадга мувофиқ деб бўлмайди.

Жамоат марказлари майдонининг унга ёндошган кўчалар билан мақсадга мувофиқ боғланиши қўйидаги асосий шартларга амал қилишга имконият туғдиради:

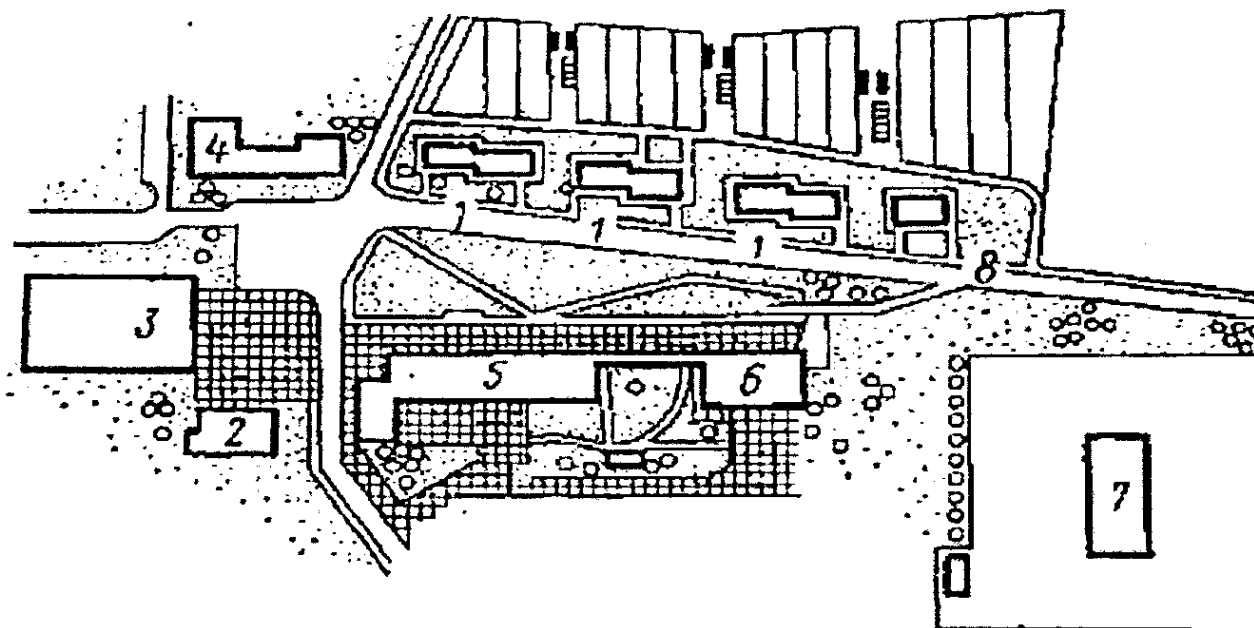

6.107–расм. Жамоат марказларини кўчалар билан боғлаб жойлаштириш[27].

6.108 - расм. Радиу, Пиасе, Франция. Ле Корбюзье.1934 й. Беда барглари шаклидаги йўлнинг миллатлараро трасса билан боғланиши, Ле Корбюзени Франциянинг қишлоқ ва шаҳарларини ўзаро боғланишидаги тўсиқларни бартараф этиш тарафдори эканлигини билдиради [15, 18 б].

6.106 - расм. Жамоат марказининг майдони асосий кўча тугунидаги, кўчага ёндошган қисмида жойлашган.Россия тажрибаси.

а - кўчаларнинг кенгайтирилган жойларида; б - аниқ шаклга эга “чўнтаклар”; в, г - асосий кўчаларнинг кесишган жойларида.

- майдоннинг кўчалар билан боғланиши майдон атрофидаги зонада кўчалар тизимини лойиҳалашда ҳисобга олинади;

- майдонга чиқадиган кўчаларнинг сони кам бўлиши керак (3 – 5);

- майдонга қўшилувчи кўчалар энининг йиғиндиси, унинг умумий периметрининг ярмидан кам бўлиши керак;

- кўчалар, майдоннинг умумий фазовий муҳитига ёки унинг ёнидан ўтиб майдон ҳудудига қисман туташади. Бу тўғридан – тўғри ўтадиган ҳаракатдаги кўчалардир (6.107 а – расм);

- кўчаларнинг майдон ҳудудининг ичкарасидан ўтиши, унинг ҳудудини фойдаланиш учун ноқулай бўлган қисмларга бўлмайди (6.107 б,г –расм);

- майдонга чиқувчи ҳамма кўчалар тизими қулай ташкил қилинган бўлиши керак (6.107в – расм);

- бош кўчалар майдоннинг асосий жойларига йўналтирилган (майдон маркази, асосий фасаднинг ўртаси, монумент ва ҳоказоларга) (6.107, г – расм);

- майдонда кўчаларнинг бўлиниши ечимини лойиҳалашда, албатта унда бўлиши мумкин бўлган ҳаракатнинг графиги ишлаб чиқилади [22,11].

6.4. Майдонни архитектуравий ташкил қилиш

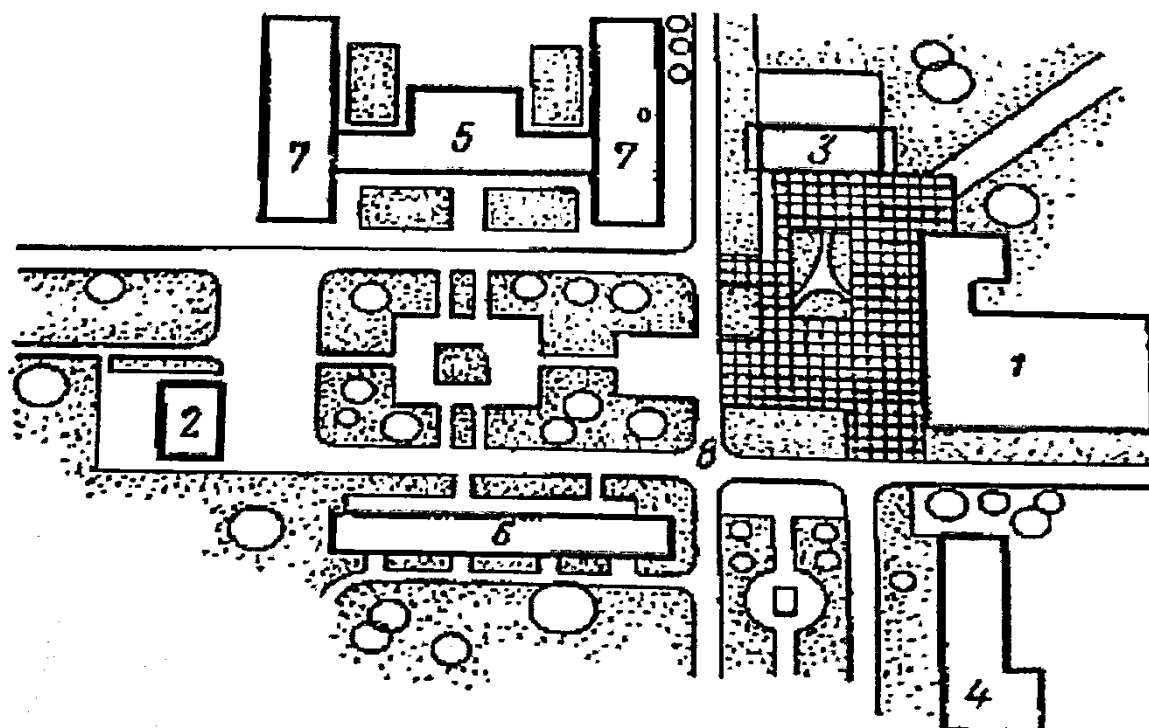
Майдонлар, аҳоли яшайдиган жойларнинг архитектуравий композиция маркази ҳисобланиб, унинг умумий жойлашувида катта аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун жамоат марказлари майдонини лойиҳалаш асосий вазифалардан бири бўлиб, уларнинг бош меъморий ансамблини шакллантириш ҳисобланади. Майдоннинг бирлиги архитектура - фазовий ансамбл сифатида биноларни безатувчи унинг шакллари ва ўлчамларининг бир - бирига аниқ мутаносиблиги орқали эришилади. Бундай бирликга эришишнинг асосий усулларида бири бинолар ўқи ва майдон ўқининг, ўзаро келишуви ҳисобланади. Майдон атрофида қуриладиган биноларнинг симметрик ўқи майдоннинг ўқи ва унга қўшилувчи кўчаларнинг ўқи билан ўзаро келишилган ва мос бўлиши керак.

Меъморий - лойиҳавий композициянинг яхлитлиги, ҳамма ўқлар асосий бинонинг симметрик ўқиға бўйсунса ва бу симметрик ўқ эса асосий кўчанинг йўналиши ва аҳоли турар жойлари жойлашувининг композициявий режаси билан келиштирилса яхшироқ кўринишға эға бўлади (6.109 - расм).

Майдоннинг асосий биносининг ўқи бу ҳолда майдоннинг тўлиқ лойиҳаси ва қурилишида асосий ташкил қилувчи бўлиши керак. Асосий бино ўқини тўлиқ майдонға бўйсундириш керак, акс ҳолда бир неча ўзаро келишилган ўқлар бўлсада архитектуравий композиция бирлигини йўқотиши мумкин (6.110 - расм.)

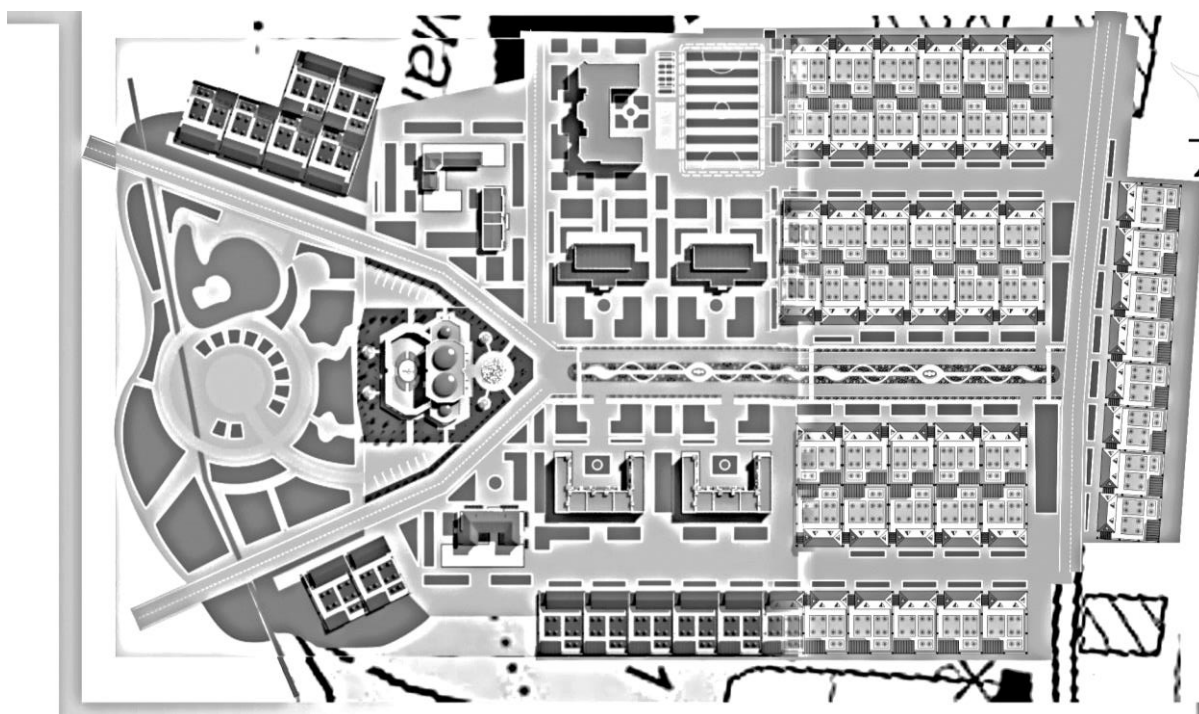
Жамоат маркази майдонини архитектуравий ташкил қилиш ҳар бир аниқ ҳолатда композициянинг ҳамма имкониятларини ҳисобға олган ҳолда ва жойлардаги шароитлар ва хусусиятларни, ва айна пайтда табиий ва

миллий анъаналардан фойдаланиб амалга оширилади (6.110 - расм). Қишлоқ жамоат маркази майдони, унинг архитектура - лойиҳавий

6.109 - расм. Жамоат марказидаги асосий бино ўқи майдонга бўйсиндирилган

1 - маданият уйи; 2 - маъмурий бино агролабораторияси билан; 3 - қишлоқ совети; 4 - универсал магазин; 5- магазин ошхона; 6 , 7 - турар жой бинолари; 8 - асосий кўча.

6.110 - расм. Асосий бинонинг ўқи кўчанинг йўналиши, жамоат бинолари ва турар жойлар композицияси билан бирга режаслаштирилган. Диплом иши лойиҳаси, СамДАҚИ, талаба, Рашидова М., раҳбари катта ўқитувчи Маматулов У., маслаҳатчи доцент Худоярова М.Б.

композициясининг асосий элементи сифатида, аҳоли ҳудудига индивидуаллик, қайта такрорланмас кўриниш бериши зарур [33].

6.5. Жамоатга мўлжалланган майдонларнинг турлари ва уларни лойиҳалаш

Қишлоқ аҳоли турар жойларининг жамоатга мўлжалланган майдонлари жамоат бинолари олдидаги майдонлардан ва умумий дам олиш, спорт ва ўйинлар майдонларидан ташкил топади.

Жамоат бинолари майдонлари ёрдамчи хизмат кўрсатиш ҳаракатидаги, вазифаси ва мазмуни билан боғлиқ бўлган маъмурий ёки маданий - маиший муассасалар бинолари майдонларидан иборат. Жамоатга мўлжалланган майдонларнинг иккинчи тури булварлар, скверлар, спорт ва паркларга бўлиниши мумкин.

Жамоатга мўлжалланган майдонлар аҳолига қулайлик туғдириш мақсадида, оптимал хизмат доираси билан чегараланган ҳолда ҳам, турар жойларнинг архитектуравий лойиҳавий композицияси ва шу билан бирга майдоннинг ўлчамларига боғлиқ ҳолда жойлаштирилади. Мисол учун катта бўлмаган жамоат бинолари майдонлари кўп ҳолларда турар жойлар кварталларида жойлашади; катта ўлчамларга эга бўлган ёки алоҳида жойлашувига эҳтиёж бўлган ҳолларда, кўпинча кесишувчи кўчалар билан чегараланган ҳудудларнинг мустақил бир бўлагини ҳосил қилади; булварлар ва скверларни кўча майдонларида жойлаштирилади; спорт, жисмоний тарбия майдонлари ва иншоотлари парк таркибига киради ва улар билан бирга алоҳида кварталларни эгаллайди ёки турар жойлар зонасидан

ташқарида, ундан узоқ бўлмаган бўш жойларда, сув, кўллар бўйларида жойлаштирилиши мумкин.

Майдонларнинг шакли ва ўлчамлари. Жамоат вазифаларига мўлжалланган майдонларнинг катталиги уларнинг аҳоли пунктларида бажарадиган функциясига боғлиқ бўлади. Участкалар ўлчамларининг ҳисоб нормалари мавжуд. Уларнинг ўлчами аниқ жойлашуви ва ҳар бир участка лойиҳасининг вазифаси, элементларини аниқлаш асосида, участканинг кўчаларга ва атроф муҳитга, топографик шароитларига, санитар гигиеник нормалари ва қоидаларига, ҳамда архитектуравий талабларга қараб жойлашади.

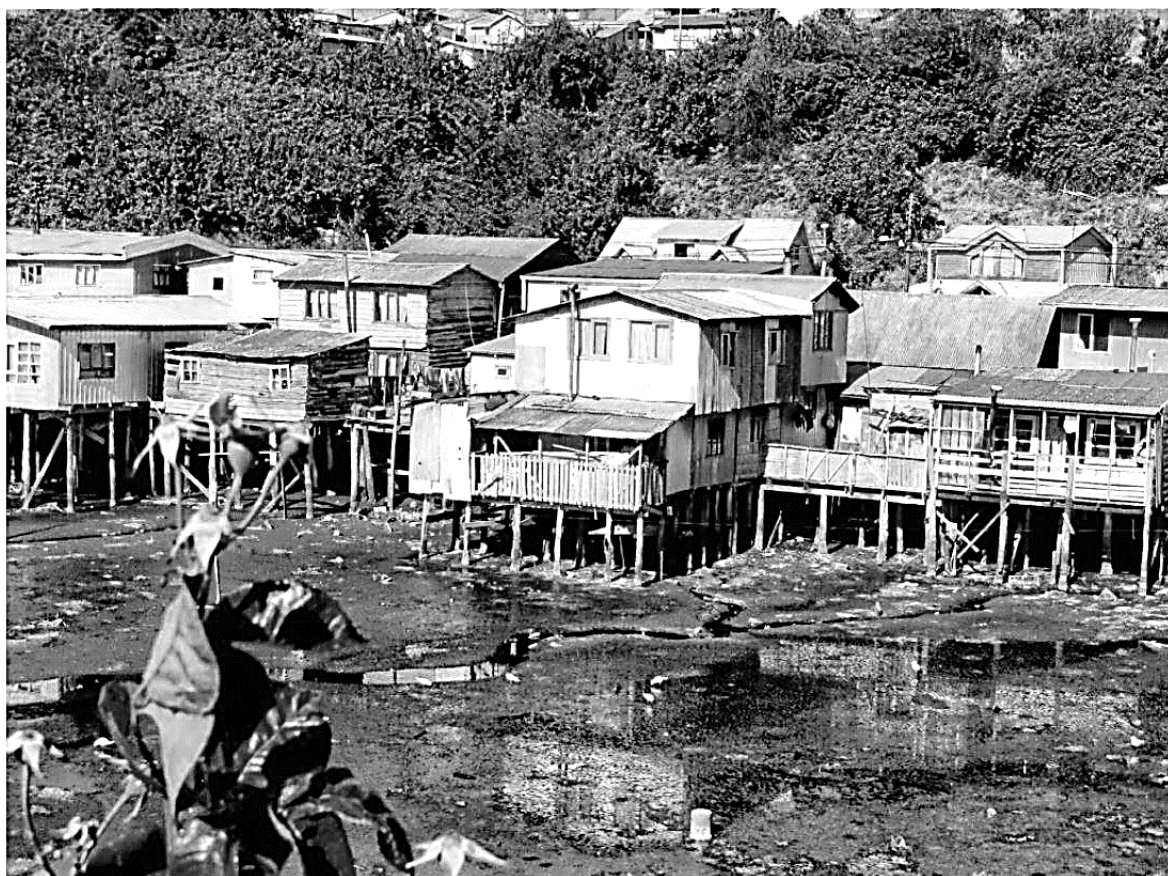
Жамоатчиликга хизмат қилиш вазифаларини бажарувчи жойларнинг шакли турли хил бўлиши мумкин. Бу турлилик ҳар бир ҳолатда аҳоли пункти лойиҳасининг умумий композициясига ва ҳудуднинг топографик шароитларига боғлиқ бўлади. Лекин қулай ва ихчам шакл кўп ҳолларда квадратга яқин тўғри - тўртбурчак ҳисобланади. Майдон лойиҳаси ва унинг умумий композицияси, табиий шароитлари, кўпроқ топографик ҳолат билан аниқланувчи эркин конфигурацияли боғлар ва паркларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Аҳоли турар жойлари зонасини архитектуравий - фазовий ташкил қилишда жамоат бинолари ва уларнинг олдидаги майдонларини шакллантириш алоҳида ўрин эгаллайди.

VII БОБ. ҚИШЛОҚ ЖАМОАТ МАРКАЗЛАРИНИ ҒОЯВИЙ - БАДИИЙ ШАКЛЛАНТИРИШ

7.1. Жамоат марказларини шакллантиришда анъанавий усуллардан фойдаланиш

Қадимдан жамоатга мўлжалланган бинолар архитектурасига катта аҳамият берилган. Бу турли спектерларда кўринади. Биринчидан уларга жой танлашда, алоҳида архитектуравий кўринишда ва ундан ташқари табиат билан узлуксиз боғланишда намоён бўлади .

7.111 – расм. Шило ороли. Чили. Бу қишлоқ хўжаликда эришилган муҳим ютуқлардан бири ер ва ландшафтан фойдаланиш тизимида муҳим глобал биотурлилиқга эришиши мумкинлигини кўрсатиб берапти.[12; 46]

Қишлоқ архитектурасини Австралия, Хитой, Япония, Норвегия, Польша, Португалия, Шимолий Америка, Африка ва Жанубий –Шарқий Осиё мамлакатлари миқёсида ўрганиш қишлоқ архитектурасининг ўзига хос тарихий қиймати, табиий - иқлими ва имкониятлари, қишлоқ ландшафтини сақлаш ва келажакда қишлоқда бўладиган тезкор ўзгаришларга мос келадиган, бардош берадиган биноларни шакллантириш муаммолри устида ишлаш кераклигини кўрсатади (7.111 - расм) [12; 46].

Исталган жамоат биносининг қурилиши, одатда, қуриладиган объект учун диққат билан жой танлашдан бошланади. Бунда асосий талаблар қуйидаги шароитларга келтиради: бино узокдан кўринадиган, “ кўзга ташланадиган “ жойда туриши керак .

Жамоат бинолари ғоявий, ижтимоий ёки иқтисодий томондан функция бўйича бошловчи ролини бажарувчи бино бўлиб, шу билан бирга бутун қишлоқ қурилишида устун объектлар ҳисобланади. Бу маъмурий ва маданий иншоотлардир. Қишлоқ қурилишида бошловчи объектлар тепаликлар ёнбағрида жойлашган, лекин албатта қуруқликдаги трактлар (йўллар) ўқларининг кесишган жойида ёки дала йўлларида жойлашган. Бу одатдаги усул самарали панорамани ва жамоат биносининг узокдан ифодали кўзга ташланишини яратишга имкон беради.

Узокдан кўзга яхши кўриниши мумкин бўлган бино бевосита яқинликда ҳам назарга ташланиши ва инсон ўлчамига нисбатан масштабда бўлиши керак. Жамоат биноларининг архитектуравий ифодали кўриниши нақшларнинг кўплиги билан мутлақо мажбурий боғлиқ бўлмаган. Уларнинг муносиб (пропорция) ва масштабга бўйсиниб бўлинишларини амалга ошириш билан эришиш мумкин (7.112- расм).

Қишлоқ жамоат бинолари композициясининг ўзига хос хусусиятларидан бири, ҳажмларнинг асосий ва бўйсинган қисмларининг ўзаро уйғун муносиблигини аниқлаш билан таъминланади. Анъанага асосан жамоат биноларининг ўзига хос ечимида кўпроқ жой ранг ва ранглар бирлашувига ажратилган. Ёғочдан қурилган биноларнинг кул ранги жойлардаги массивлар, далалар ва ўтлоқларнинг яшил фони билан юмшоқ бирлашади. Ёғочдан қурилган фасадлар оқ тошли деталлар ёки майоликали росписдан қилинган керамик қўшимчалар билан кучли таъсир кўрсатади (7.112 - расм).

Жамоат биноларининг ўзига хослигини ва ифодали образини яратиш, ўзининг функцияси ва вазифаси бўйича бир хил бўлган биноларда уларнинг ҳажмий - фазовий композициясини ўзгартириш йўли билан амалга оширилган. Биноларнинг алоҳида қимслари, уларнинг ўлчамлари, архитектуравий фрагментлари ва деталлари бирикиб ўзгартирилган. Шу

ҳолдаям турлардаги давомийлик, функционал таркиби ва хоналарнинг ўзаро алоқаси сақланиб қолган.

Тоғли мавзеларда ва туманларда уч турдаги қишлоқлар тарқалган: сув ва ихчам йўллар бўйлаб, водийларда ва тоғ ёнбағирларида тизимсиз сочилган. Тоғли жойлардаги қурилишнинг тарқоқлиги бош режаларни

7.112 - расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани Қоратепа қишлоғи учун дам олиш маскани лойиҳаси. 100 ўринли чойхона лойиҳасида маҳаллий қурилиш материаллари ишлатилган ва анъанавий халқ архитектураси элементларидан кенг фойдаланилган. Диплом иши лойиҳаси СамДАҚИ, талаба Турсунов С., раҳбари катта ўқитувчи Султонов И.З.

ишлаб чиқариш ва маданий – маиший муносабатлар билан ўзаро боғланган қишлоқ бирлашмалари кўринишида ечимини аниқлаб беради (7.112; 7.113; 7.114- расмлар).

Эскининг янги қурилиш билан ўзаро гармоник боғланиши, яъни, турли

7.113- расм. Самаранд вилоятининг Ургут тумани Қоратепа қишлоғи учун дам олиш маскани лойиҳаси. 100 ўринли меҳмонхона лойиҳасида миллий нақшлардан ва анъанавий архитектура элементларидан муносиб фойдаланилган. Диплом иши лойиҳаси, СамДАҚИ, талаба Турсунов С., раҳбари катта ўқитувчи Султонов И.З

7.114 – расм. Самарқанд вилояти аҳоли турар жойида маҳалла маркази лойиҳа таклифи. СамДАҚИ, талаба Абдуллаев Ш., раҳбар Юлдашева М.Қ., Ибрагимов Н.Х. Лойиҳада миллий архитектура элементларидан фойдаланиб, анъанавий халқ архитектураси шаклларининг ҳажмий – композициявий ечимида кенг қўлланилганлиги, ҳамда рангли нақшинкор орнаментлардан унумли фойдаланилганлиги натижасида маҳалла марказининг ўзига хос мафтункор, бетакрор кўринишига эришилган.

вақтлардаги қурилишнинг бирикиши янги аҳоли пунктларини лойиҳалаш ва қуришда жуда муҳим ҳисобланади. Турли вақтларда қурилган архитектура объектларини мажмуалаштириш шартлари ҳар бир иншоотнинг нисбатан автономияга эга эканлиги билан белгиланади. Ҳар бир аниқ ҳолатда масалани ечишга махсус ёндашиш лозим.

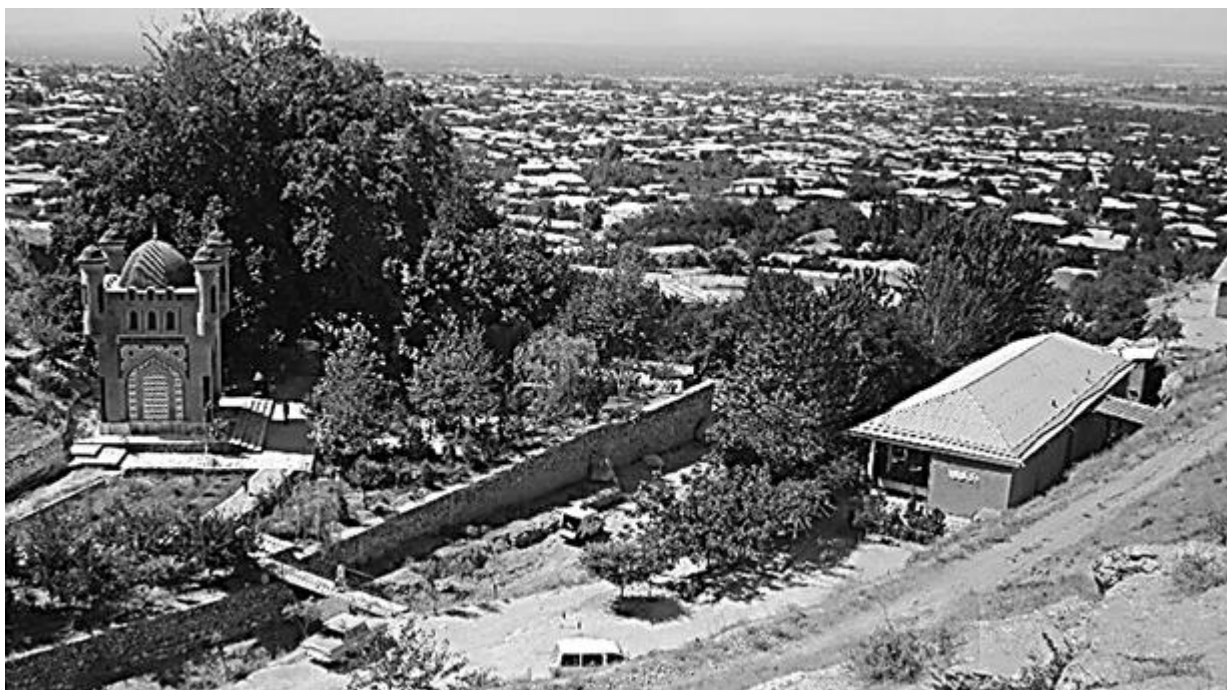
Ургут туманидаги Ғавс Ул Аъзам зиёратгоҳи Ғус қишлоғининг барча жойларидан кўриниб турадиган тепаликда жойлашган ва қишлоқнинг архитектуравий, композициявий шаклланишида доминант бўлиб муҳим ўринни эгаллайди. Зиёратгоҳ атрофида дам олиш зонаси ташкил қилинган ва ободонлаштрилган. Зиёратгоҳ мажмуаси таркибида лойиҳаланган мачит ва савдо шаҳобчалари ўзининг ҳажмий - фазовий композицияси ечими билан қишлоқ архитектураси кўркига кўрк қўшган, атроф муҳит билан киришиб кетган. Зиёратгоҳ қишлоқнинг маърифий марказига айланган (7.115; 7.116 - расм).

Замонавий қурилиш ва архитектура ёдгорликларининг алоқасини ўзаро боғлаш услубларидан бири уларни қишлоқ таркибига визуал (кўз билан) кўринишини киритиш ҳисобланади (7.117 - расм). Бу визуал кўриниш ёдгорликларни жамоат марказларининг кўриш майдончаларига, қишлоқнинг бошқа тугунли йиғилган жойларига ёки манзилгоҳларнинг лойиҳавий ўқи перспективаларини туташувига очилганда ишлайди.

Турли замонда қурилган биноларнинг ўзаро боғланишида умумий боғловчи элемент бўлиб кўкаломзорлар хизмат қилади. Архитектура объектларини кўкаламзорлар ёрдамида бошқалардан ажралиб туриши уларнинг бир вақтда кўринмагани маъқул бўлган ҳолларда, айниқса, самарали бўлади.

Бу ерда гап кўп замонлар давомида бош коммуникациялар бўйлаб шаклланган турли услубдаги қурилишлар тўғрисида кетади. Бу ҳолларда кўкаломзорлар баъзида қурилишларни ёпиб қўяди ва жамоат бинолари

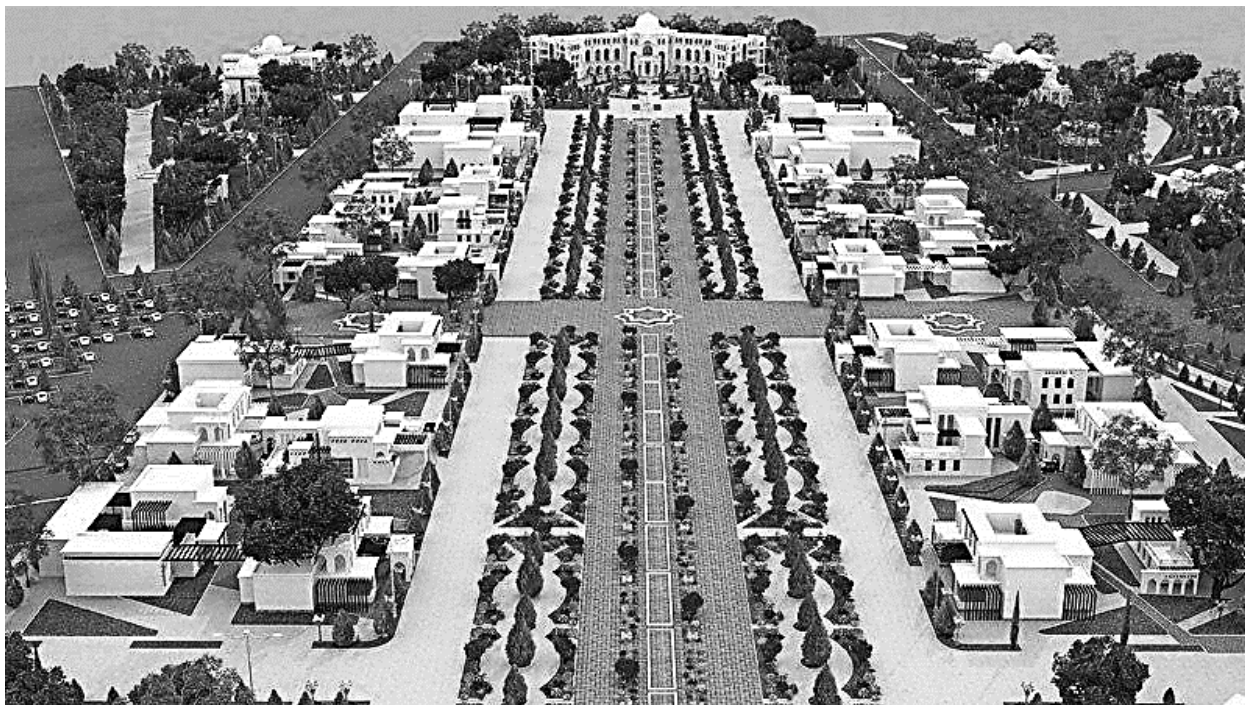
ҳамда қишлоқ учун эътиборли объектларнинг кўзга кўринадиган кўринишларини кетма - кет намоён бўлишига имконият беради.

7.115 - Самарқанд вилоятининг, Ургут тумани Ғус ҚФЙ ҳудудида жойлашган Ғавс Ул Аъзам зиёратгоҳининг ҳозирги ҳолати.

7.116 - расм. Самарқанд вилоятининг, Ургут тумани Ғус ҚФЙ ҳудудида жойлашган Ғавс Ул Аъзам зиёратгоҳини қайта қуриш лойиҳа таклифи. Муаллифлар архитектура номзоди, Рахимов К.Ж., архитектор Аймамов А.А

7.117 - расм. Самарқанд вилоятининг Пойариқ тумани Имом Ал - Бухарий мажмуаси лойиҳаси. Мажмуа визуал кўринишида кўчанинг асосий ўқини туташувида олиб келган, атроф муҳит билан узвий боғланган мукаммал архитектуравий ансамблни шакллантирган. “АрхКУБ” Худойқулова Ф.И.

Қишлоқнинг эски қурилишлари билан янги қурилишларни яратиш қишлоқни тубдан реконструкция қилиш билан боғлиқ. Кўп ҳолларда марказлар янги ва эски қурилишнинг тўқнашган жойида ўрнашади. Марказнинг ўртасига кирувчи бино, асосий кўчаларнинг бирида ёки бир неча асосий кўчаларнинг кесишган жойида қурилади. Мавжуд кўчалар тармоғини мураккаблаштиришни йўқотиш халқнинг архитектуравий лойиҳалаш анъаналарини мукаммаллаштиришга ва улардан унумли фойдаланишга олиб келади.

Бугунги кунда тарихий ёдгорликлар меросини архитекторлар нафақат маданият манбаи сифатида қарашади. Улар манзилгоҳларнинг потенциал бадиий ифодоловчи элементи сифатида ҳам баҳоланади. Халқ архитектура

ижодиёти ҳикмат, фантазия, гўзалликнинг чексиз тугалланмас манбаи бўлиб хизмат қилади ва давом этади.

7.2. Жамоат марказларини ғоявий - бадий шакллантириш

Биз кўпинча шаҳарларни бадий лойиҳалашга эътибор қаратамиз аммо қишлоқларни бадий лойиҳалаш тўғрисида кам фикр юритамиз. Албатта шаҳарларнинг кўп қаватли, маҳоватли бинолари ва йўллари билан қишлоқ далалари ва бинолари ўртасидаги тафовут катта ва асосан турли муҳитдан иборат бўлади. Бадий лойиҳалаш шаҳарларни қанчалик шакллантиргани кўриниб турипти, айнан шундай бадий лойиҳалаш ва фикрлаш қишлоқ ҳудудларининг мураккаб муаммоларини ечиш йўлларини таклиф қилиши мумкинлигини кўрсатиб беради [13, 13 б].

Кичик архитектуравий элементлар шакллари, ободонлаштиришни жамоат марказларида киритиш қадимий халқ архитектурасидан бошланади.

Замонавий қишлоқ ансамбллари яратиш уларни бадий-ғоявий шакллантириш уч хил функционал турдаги объектларни киритиб ишлаш билан узвий боғлиқ: булар ғоявий – тарбиявий, декоратив – бадий, утилитар (ғоявий манфаатли фойдаланиш). Булар жамоат марказларини ҳажмий – фазовий композициясини, турар жой, саноат зонаси ва боғлар ҳудудларини шакллантиришнинг мажбурий элементлари бўлиб қолди [34].

Ғоявий функция кичик архитектуравий шакллар ва монументал – декоратив санъат элементлари билан ватанпарварлик ҳисларни тарбиялашга, прогрессив ғояларни ташвиқот қилишга йўналтирилади. Кичик архитектуравий шаклларнинг композициявий – бадий функциялари юқори маданият муомаласини ривожлантиришга, атороф муҳитга этиёткорлик билан мунособатда бўлишга имконият туғдиради.

Кичик архитектуравий шакллардан манфаатли ва улардан амалий фойдаланиш функцияси қишлоқнинг у ёки бу зонасида бўлишни қулайлаштиради, фазовий муҳитни ташкиллаштиради ва йўналтиради.

Кичик архитектуравий шаклларнинг шакллантириш жараёнига ва тавсифига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Уларга биринчи навбатда иқтисод омили (материаллардан фойдаланиш ва у ёки бу элементни ҳақиқатдан ҳам амалга ошириш) киради. Шаҳарсзлик шароитлари, масштаб, умумий ўлчамлари, жойнинг танланиши ва аҳоли пунктлари ва объектларининг кичик шакллар билан тўлалик даражасини олдиндан аниқлаб беради. Уларнинг кўриниши табиий-иқлим шароитлари омилларига боғлиқ: булар қурилиш ва безаклаш материалларини аниқлаш, ранглар бирлашмаси ва тўпламини белгилашдир.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг оммавий қурилишида кичик архитектуравий шакллар ва монументал декоратив санъат асарларидан кенг фойдаланиш уларнинг индивидуал кўринишини сақлаган ҳолда саноатлаштириш муаммоларини ечишни талаб этади. Бу ўринда йиғиладиган фрагментлар ва деталларни стандартга тўғри келмайдиган архитектура-бадий композициясини яратиш учун жузъий ўзгаришларни қўллаш принциpidан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади [18].

Қишлоқ жамоат марказларининг архитектуравий кўринишининг яхлитликга, бутунликга эришишига ва қишлоқ ансамблининг композициявий тугалланган кўринишга эга бўлишида монументал – декоратив санъат, кичик архитектуравий шакллар ва ташқи ободонлаштириш элементлари муҳим аҳамиятга эга .

Кўргазмали ташвиқот воситалари ва кичик архитектуравий шакллар.
Қишлоқнинг бадий кўринишида кўргазмали ташвиқот, декоратив санъат ва кичик архитектура шакллари катта рол ўйнайди. Жамоат марказининг асосий майдони сиёсий, маданий – оммавий тadbирларни ўтказадиган жой ҳисобланади. Шу сабабли у ерда қишлоқ аҳолисини ғоявий – мафкуравий тарбиялашда аҳамиятга эга бўлган кўргазма воситаларини, стендларни, хурмат, кўрсаткичлар ва эълонлар тахталари ҳамда бошқа кўргазмали ташвиқот элементларни ўрнатиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Уларнинг бадий

сифатидан, қишлоқда қулай жойлашишидан, қишлоқ аҳолисининг кундалик ҳаётини қамраб олган ғоявий муҳитни яратиш кўпроқ боғлиқ бўлади. Кўргазмали ташвиқот воситалари орасида ижтимоий - сиёсий мавзудаги кўргазмалар кенг тарқалган. Уларни қишлоқнинг марказий майдонлари ва кўчаларида, агросаноат корхоналари ҳудудларида ёки объектлар олдидаги майдончаларда, ҳамда жамоат биноларининг ичида ташкил қилиш ҳам муҳим ҳисобланади [34].

Кўргазмали ташвиқотларнинг турли шакллари орасида айнан кўргазмалар, плакатларни ғоявий ва бадиий мазмунан бирлаштириш имкониятини беради. Кўргазманинг экспозициясини шакллантириш шартларидан бири - унинг ғоявий бирлигида, бошқаси унинг муҳимлиги ва ҳозирги кун учун аҳамиятлилигидадир. Кўргазмали қурол воситалари томошабинга эмоционал таъсир кўрсатиши керак. Бу айниқса ижтимоий – сиёсий кўргазмаларга оид бўлади. Муҳимлиги ва ифодалилиги кўргазмани сиёсий ташвиқотнинг таъсирчанлигини кўрсатадиган воситага айланади.

Кўргазмали ташвиқот воситасининг эстетик ифодалилигини у жойлашадиган муҳитдан ажратиб бўлмайди. Кўргазма учун жойни танлашда кўп омиллар ҳисобга олиниши керак ва биринчи навбатда ўраб турган, атрофдаги бинолар, дарахтлар ва майсазорлар, очик фазовий маконнинг ўлчамлари, одамлар оқимининг йўналиши ва транспорт ҳаракати ҳисобга олиниши керак.

Кўргазмали ташвиқот жойлашувининг икки хил усули мавжуд . Бири атроф муҳитнинг архитектуравий шаклларини қайтариб, у билан киришиб кетади , иккинчиси шакл ва ранг билан у атроф муҳитдан кескин ажралиб туради. Лекин ҳамма вақт кўргазманинг композициявий мазмуни атроф муҳит билан органик боғланган бўлиши керак. Кўргазмали ташвиқот воситаларини ўрнатишда қуёш нурлари ориентацияси ва табиий ёруғлик катта аҳамиятга эга . Стендлар учун мақсадга мувофиқ ориентация жануб, жануб - шарқ ҳисобланади. Бу ориентациялар экспозицияларни кун

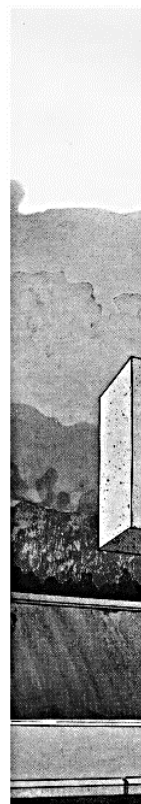
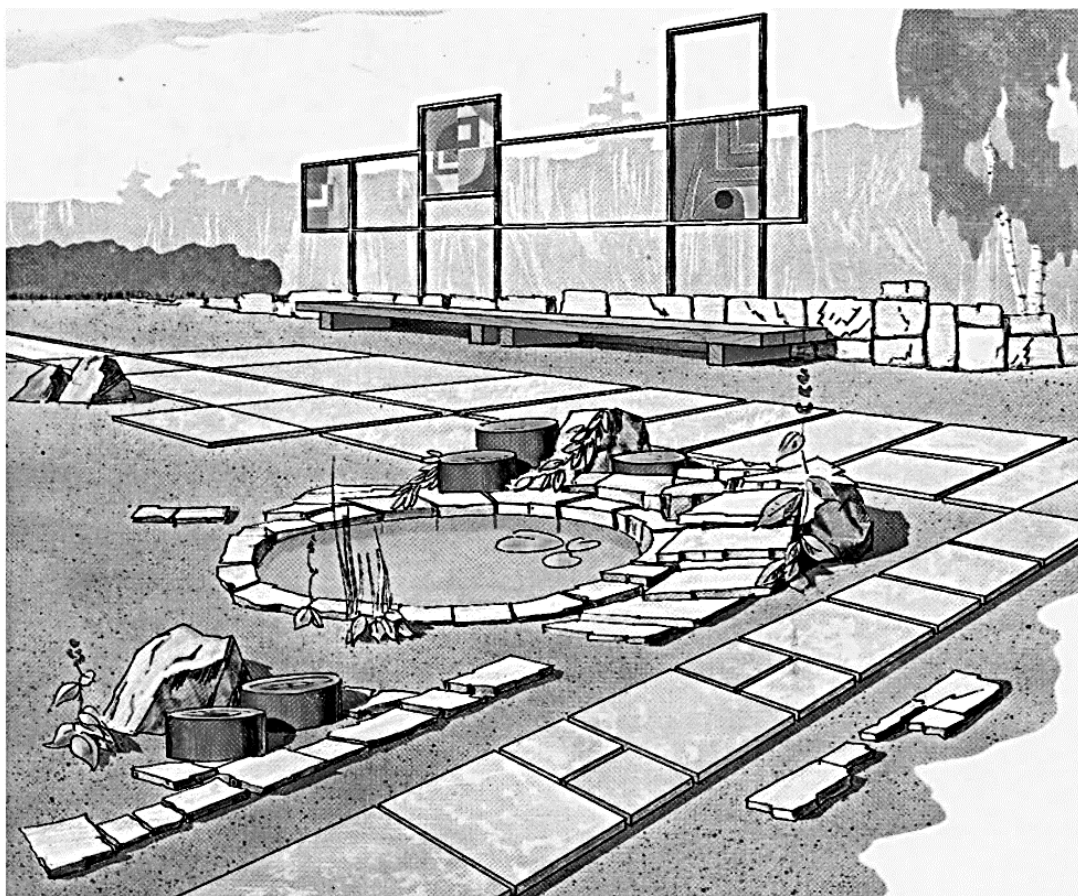
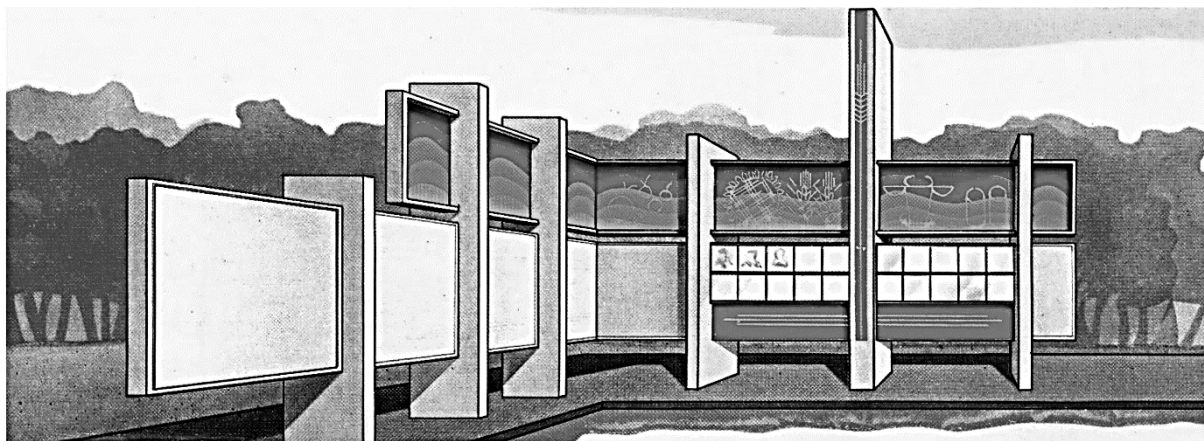
давомида узоқ вақт ёруғлик тушиши имконини беради. Ғарбий румбларга ориентация қилиш мумкин эмас, чунки экспозиция ҳамма вақт сояда бўлади, қуёш кўзга тушиб туради. Бу ҳолат экспозицияни қабул қилиш имкониятини мураккаблаштиради.

Кўргазмали ташвиқот стендларини ўрнатиш учун ҳудуд танлашда фон рангига аҳамият бериш керак. Бир хил сокин фон ранги экспозицияни ифодалироқ, кўпроқ эътиборни тортадиган бўлишига имконият беради.

Кўргазмали ташвиқот элементлари сиёсий плакат, рамзий ифода воситалари, кўргазмаларидир. Яхши плакат равон, тушунарли, эмоционал мазмунга бой, қисқа ва аниқ, ёрқинлиги билан томошабинни ўзига жалб қилади. Рамзий ифода воситалари ташвиқот қилинувчи материални тўлиқ бадиий умумлаштиришга имконини беради.

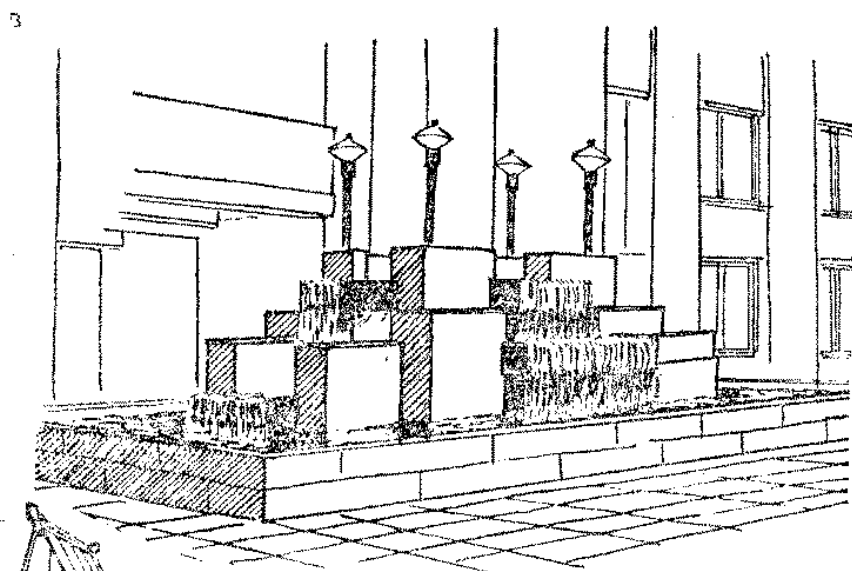
Ҳурмат тахталари, кўргазмали ташвиқот элементи сифатида қишлоқ жамоат марказларининг архитектурасини яратишда фаол рол ўйнайди. Одатда уларни маъмурий бинолар ёнида, кўкаламзорларда, декоратив ўсимликлар ёнида, қишлоқ аҳолисининг интенсив ҳаракат йўлларида ўрнатилади. Ҳурмат тахтаси кўпинча бетондан, ғиштдан, табиий тошдан, пластмасса ва бошқа турли материаллардан қурилади. Улар монументалликнинг элементларини талқин этиб ўзининг шакллари билан замонавий қишлоқ қурилиши билан бирикишади (7.118 - расм) [10].

Кўргазмалар қишлоқнинг марказий қисмида, маъмурий бинолар олдида ва ишлаб чиқариш ҳудудларида жойлашади. Кўргазмали ўлчами ва композицияси билан турлича бўлади. Асосида алоҳида тематик кўрсаткичлар плакатлари ва бетараф стендлар мукамал бўлса улар кўпроқ ифодали таъсирчан бўлади. Кўргазмаларнинг бундай бирлашуви ва қурилиши асосийни ажратиб кўрсатади – плакатлар орадаги стендларнинг сокин фонида кўзни дам олишига имкон беради ва тўлиқ композициянинг аниқ ритмини

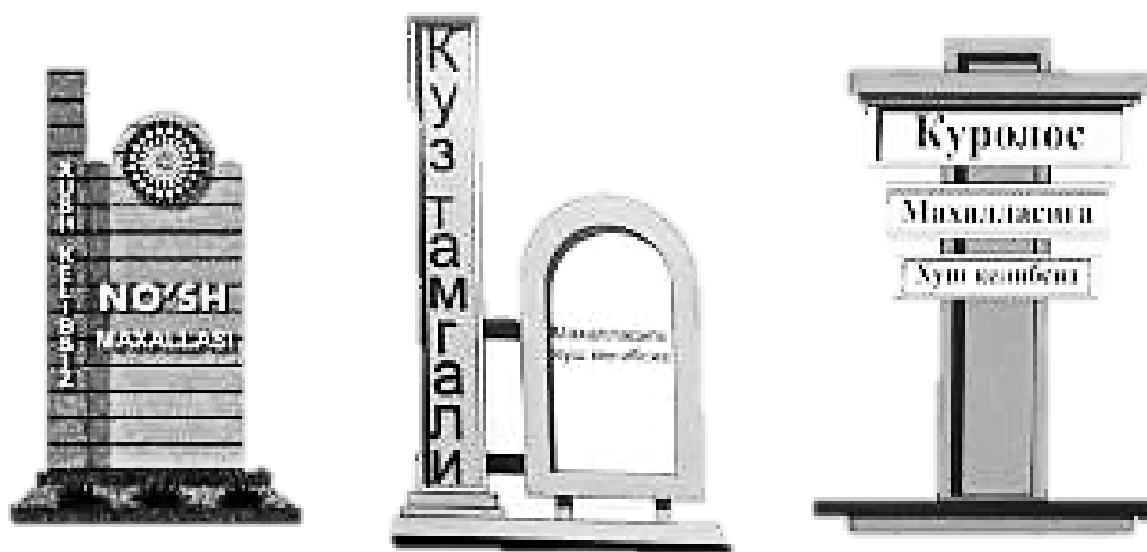

7.11
8 -
рас
м.
Күрг
азма
ли
таш
виқо
т

элементлари. Россия тажрибаси.

7.119 - расм. Қишлоқларда шилатиладиган кичик архитектуравий шакллар.

7.120 - *расм . Қишлоқлардаги йўл кўрсаткичлар.*
яратади. Бунда ранг ечими ва материални график усулда бериш услуби ҳам катта аҳамиятга эга.

Қишлоқнинг эстетик кўринишида кичик архитектуравий шакллар ва монументал декоратив санъат воситалари сезиларли рол ўйнайди (7.119 - расм). Бу ерда декоратив ҳайкалтарошлик асосий бошловчи ўринни эгаллайди. Қишлоққа киришдаги йўл кўрсаткичларининг композициявий мазмуни, ўлчами унча катта бўлмаган горизонтал ва вертикал стеллалар ёки рамзий дарвозалардан иборат (7.120 - расм).

Ҳайкалтарошлик ёрдамида аҳоли пунктларининг ишлаб - чиқариш фаолиятини ёритиш мумкин. Қишлоқ қурилишида ижобий ролни бажарувчи турли декоратив ҳайкалтарошлик асарларини аҳоли пунктлари марказларида, қишлоқ четларида, магистрал йўлларда учратиш мумкин.

7.3. Жамоат марказларини бадий шакллантиришда монументал - декоратив санъат асарларининг аҳамияти

Халқ архитектураси анъаналарининг аҳамиятини чуқур ўрганиш ва қишлоқларнинг ўзгариш жараёнларини яққол тасаввур қилиш асосида қишлоқнинг мавжуд ва унга янги киритилаётган замонавий архитектурасининг органик яхлитлигига эришиш зарур.

Ландшафт билан уйғунлаштирувчанлик – халқ меъморчилигининг бош хусусиятларидан бири. Замонавий қишлоқ қурилишида бу анъаналарни кенг кўламда ривожлантириш зарур.

Кўп асрлар давомида маҳаллий қурилиш материалларидан фойдаланиш тажрибасини ва уларни оқилона, мақул нисбатда бирлаштириб ишлатишни ҳисобга олиш мумкин.

Халқ ижодини ривожлантириш, ранглардан фойдаланиш, пластика, фасадларни фактуравий ишлаш, замонавий қишлоқ турар жойларининг архитектуравий кўринишини яхшилашга ердам беради. Сақланаган

архитектуравий ёдгорликлар тарихий қийматга эга бўлган ҳолда аҳоли турар жойларининг ўзига хос ва такрорланмас кўриниш беришига қишлоқнинг силуетини бойитишга имкон беради. Шунинг учун уларни эҳтиётлаб сақлаш ва қишлоқнинг жамоат бинолари ва турар жой бинолари билан композициявий узвий боғлаш талаб этилади.

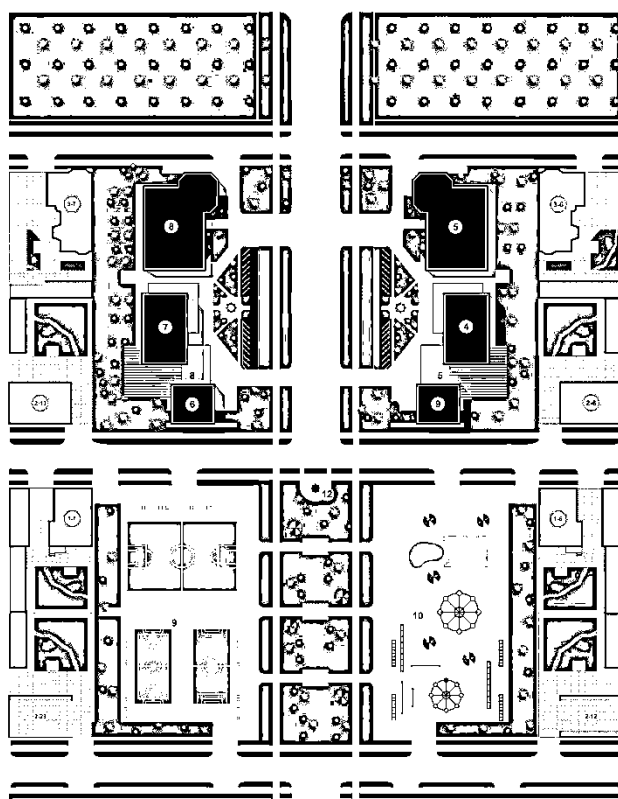
Монументал санъат асарларининг қишлоқ режаларида амалда жойлашишини ўрганиш шуни кўрсатадики, кўп ҳолларда мемориал мажмуаларнинг ёдгорликлари ва монументал рангтасвирлари қишлоқнинг жамоат марказларида жойлашиб, қурилишнинг бадий кўринишига ижобий таъсир кўрсатади. Қишлоқ архитектурасида монументал санъат асарларини кўчаларнинг бўлиниш жойларида ёки кўча бўйидаги курдонерларда, булварларда, қишлоқ четларидаги магистрал автомобил йўлларида, сув ҳавзалари бўйларида, қишлоқ марказидан четроқда жойлашган асосий тепаликларда ва бошқа жойларда ўрнатилади.

Ғоявий – мазмуний аҳамияти бўйича ҳамма монументал – санъат асарларини тўртта гуруҳга бирлаштириш мумкин: тарихий воқеаларни мангулаштирувчи ёдгорликлар, мемориал мажмуалар, давлат, фан ва маданият арбобларига қўйиладиган ёдгорликлар, қишлоқ архитектурасида декоратив санъат, кўргазма ташвиқотлари ва кичик архитектура шакллари. Ўрнатиладиган жойининг мазмунига қараб у ёки бошқа монументал санъат асарларини қишлоқнинг турли жойларида қўйиш мумкин.

Ёдгорликлар кўпинча рельефнинг баланд нуқталарида, кўрғонларда, қияликларда ва бошқа жойларда ўрнатилади. Бадий образи бўйича турлича талқин қилинади, шакли тузилишида асосий ролни ҳажмий ҳайкалтарошлик асарлари эгаллайди.

Кўпинча монументал ва декоратив санъат асарлари аҳоли турар жойларининг марказий қисмида йиғилиб қишлоқ марказининг эстетик кўринишини яратишда фаол қатнашади.

Монументал санъат асарлари (ҳажмий ҳайкалтарошлик, релъеф, декоратив ва тематикали, хушманзарали панно) қишлоқ жамоат маркази ансамбли таркибида бўлиб аниқ мазмун ва композициявий вазифани бажаради. Уларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга ҳажмий ҳайкалтарошлик асарлари киради. Улар нисбатан мустақилликга эга бўлиб, бинолар билан бир қаторда қишлоқ марказининг архитектуравий фазовий маконини яратади. Аниқ шароитларда бундай асарлар композициянинг бошқарувчи элементи сифатида ишлайди. Кўпроқ бу ролни ёдгорликлар ўзига олади. Баъзи ҳолларда ҳайкал ҳар томонлама кўринишга эга бўлади ва турли нукталардан кўриниб ансамблнинг марказига айланади (7.121 - расм).

7.121-расм.Қашқадарё вилоятининг Юксалий қишлоғи жамоат маркази ансамблида монументал декоратив санъат асари учун алоҳида жой ажратилган.

Қишлоқ марказларини қурилиши амалиётида монументал ҳайкалтарошлик майдоннинг композициявий маркази ҳисобланмайди лекин унинг ғоявий мазмуни ва архитектуравий кўринишида бош ролни ўйнайди. Бундай ҳолларда ёдгорлик майдон маконини ташкил қилувчи майдон бўлагининг композициявий марказига айланади.

Скверда ўрнатилган ҳайкалтарошлик ёдгорлиги қишлоқ майдонининг марказида ёки ёнида жойлашиши ва у билан кўз орқали алоқага эга бўлиши мумкин. Шу билан бирга у сквернинг композициявий маркази ҳисобланиши ва атроф муҳитни бирлаштирувчи воситага айланиши мумкин.

Монументал ҳайкалтарошлик асарлари кўча, йўлак, булварларнинг перспективасида тугалланса, у вақтда ўзларига композициявий устунлик, доминант ролини олади. Бундай усул кўчани тугаллаш билан бирга ҳайкалнинг қишлоқ қурилишида аҳамиятли даражада ролини оширади.

7.122 - расм. Маданият саройига киришдаги ҳайкалтарошлик рельефи[19].

7.123 - расм. Маданият уйи фасадида шилатилган барельефли
хайкалтарошлик элементлари [19].

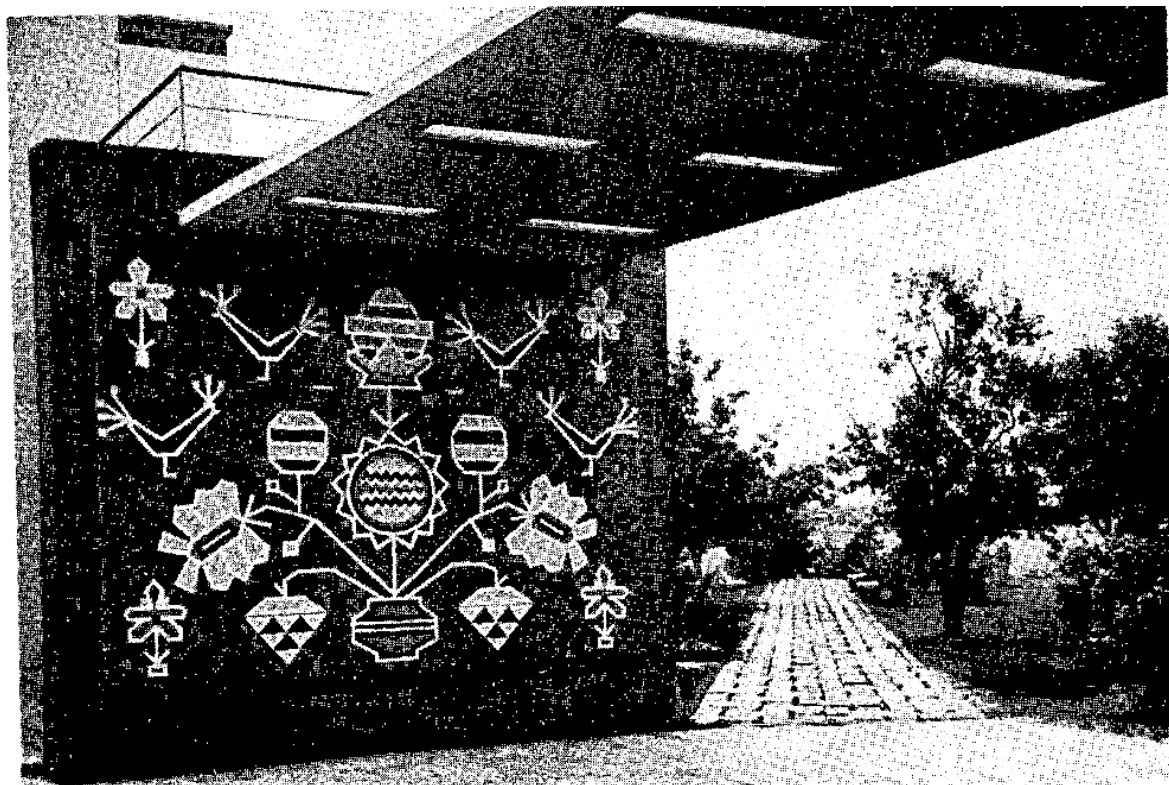

7.124 - расм. Маданият саройида қўлланилган декоратив элементлар элементлар [19]

Иккинчи гуруҳга иншоотнинг бўлинмас қисми бўлиб, қишлоқ маркази ансамблининг бадий кўринишида фаол қатнашувчи монументал асарлар киради. Бунга ҳайкалторошлик ва монументал ранг тасвир асарлари киради.

Ҳайкалтарошлик асарлари орасида биноларга кириш жойларининг тепасида ўрнатиладиган рельефлар эътиборни жалб этади (7.122; 7.123; 7.124- расмлар) [19].

7.125 - расм. Парклар ва биноларда қўлланиладиган декоратив паннолар.

7.126-расм.Маданият уйининг фасадида ишланган монументал панно.Россия.

Рельеф композицияси театр маскasi кўринишидаги бош элементга эга, қолган деталлар эса фон сифатида қабул қилинади. Рельеф бинога ва атроф муҳитни ўраб олган маконга нисбатан масштабда ечилган.

Тематик рельеф (маска, лира ва бошқалар) бинонинг функционал вазифасини очиб беради. Бинога киришдаги ҳайкалтарошлик рельефлари органик боғланган масштабга эга ва шу билан бир вақтда қурилишнинг бадиий кўринишига таъсир кўрсатади.

Монументал рангтасвир асарлари майдонлар қурилишининг бадиий кўринишида ҳам аҳамиятга эга. Бундай монументал рангтасвир асарлари қишлоқ маркази ансамблининг асоси бўлмаган ҳолда, қурилишнинг ғоявий мазмунини очишда фаол қатнашади.

Қишлоқнинг бадиий ифодалилигида монументал живопис кенг қўламда қўлланиляпти. Кўпроқ рангли керамик плиткалардан ишланган мозаикали роспислардан фойдаланилади.

Амалда янги ва қайта қурилаётган қишлоқлардаги биноларда катта бўлмаган декоратив киритишлар кўринишидаги монументал живопис асарларини кўриш мумкин. Ўзининг мавзуси билан бундай паннолар бинонинг функционал вазифасини тўлдириб, унинг маъносини очиб беради (7.125 - расм).

Орнамент ва ранги бўйича панноларнинг турли хил композицияларда қўлланилиши, бир хил биноларни турли кўринишда қабул қилиш имкониятини беради. Декоратив панно у ёки бу бинонинг мазмунини очиш билан жамоат биноларининг бадиий ифодалалигини кўрсатишда муҳим рол ўйнайди (7.126 - расм).

Учинчи гуруҳ кўча участкасида, скверда, майдонда муайян чегараланган жойга таъсир кўрсатувчи монументал - декоратив асарлардан тўпланади (7.136 –расм).

Монументал ҳайкалторошлик асарлари ёпиқ фазовий участкаларни яратувчи декоратив деворлар ва панжаралар керамик қўшимчалар, чеканкалар, катта бўлмаган ҳайкалтарошлик ва живопис композициялари эсда қоладиган замонавий қишлоқ марказларини яратишга ёрдам беради. Бу гуруҳ асарларининг асосида турли шаҳарсозлик усуллари ётади.

Қишлоқ қурилишида ёдгорликлар турли жойларни эгаллайди. Одатда бу қишлоқ жамоат марказининг декоратив ўсимликлари билан таркибига кирувчи, ҳудуднинг катта бўлмаган участкаларини эгаллайди. Бундай ҳолларда ҳамма жойда ёдгорликларнинг вертикал композицияси битта ёки иккита фигура билан қўлланилади. Улар кўпинча атрофдаги қурилиш муҳитида бошловчи элемент ролини бажаришни ўз зиммасига олади.

Қишлоқ қурилиши ва ободонлаштирилишининг ҳаётда кўп қиррали ва бой тажрибасида шундай мисоллар ҳам кўриладики, бунда скверларнинг

ўзи ёдгорликка, табиат элементлари эса бадий шаклларни ифодаладиган кучга айланади .

Асосий ролни ўйновчи ҳажмий ҳайкалтарошлиқдан ташкил топган ёдгорликлар учун жой танлаш муаммоларини ечишда, ёдгорликнинг катта секториаллардан кўриниш қабул қилиниши кераклигини ҳамма вақт инобатга олиш керак. Шунинг учун ёдгорлик, мемориал мажмуалар, ёдгорлик белгилари шундай жойлашиши керакки, ҳайкалтарошлик асарларининг исталган нуқтадан кўринишини юқори даражада таъминлаб бериши керак.

Қишлоқ маркази архитектурасининг бадий кўринишида монументал - декоратив санъат асарларининг масштаби катта ролни ўйнайди, унинг инсон ўлчамларига, атроф қурилиши ва муҳитига мутаносиб бўлиши керак. Кўп ҳолларда бундай масштаб мавжуд ва ёдгорликлар қишлоқ маркази атрофи қурилиши муҳити билан бир бутун, яхлит кўринишда қабул қилинади .

Монументал - декоратив санъатни қишлоқ архитектурасида амалда қўлланилиши шуни кўрсатадики, алоҳида ўсимликлардан ташкил топган декоратив деворлар шаклидаги махсус яратилган бир тонли, сокин фонда ҳайкалтарошлик ва ранг тасвир кўзга кўринади. Бу ерда ранглар контрасти принциплари талабига амал қилиш зарурлигини эсдан чиқармаслик керак.

Рангларнинг бир – бири билан муносиб келишувидан ташқари ҳайкалтарошликдаги контраст ва фон кўпинча монументал санъат асарларининг горизонтга қаратилган ориентацияси ёрдамида ҳам эришилади. Ёдгорлик, рельеф ёки панно жануб – шарқ, жануб ёки жануб - ғарбга қаратилганда, яъни горизонтнинг узок вақт давомида қуёш нури билан ёритилганда яхши қабул қилинади. Бу ва бошқа омилларни инобатга олиш санъатнинг бадий қабул қилинишида муҳим рол ўйнайди.

VIII БОБ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ПУНКТЛАРИНИНГ ЖАМОАТ МАРКАЗЛАРИ ҲУДУДЛАРИНИ ОБОДОНЛАШТИРИШ ВА КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШ

8.1 Жамоат марказлари ҳудудларини ободонлаштириш

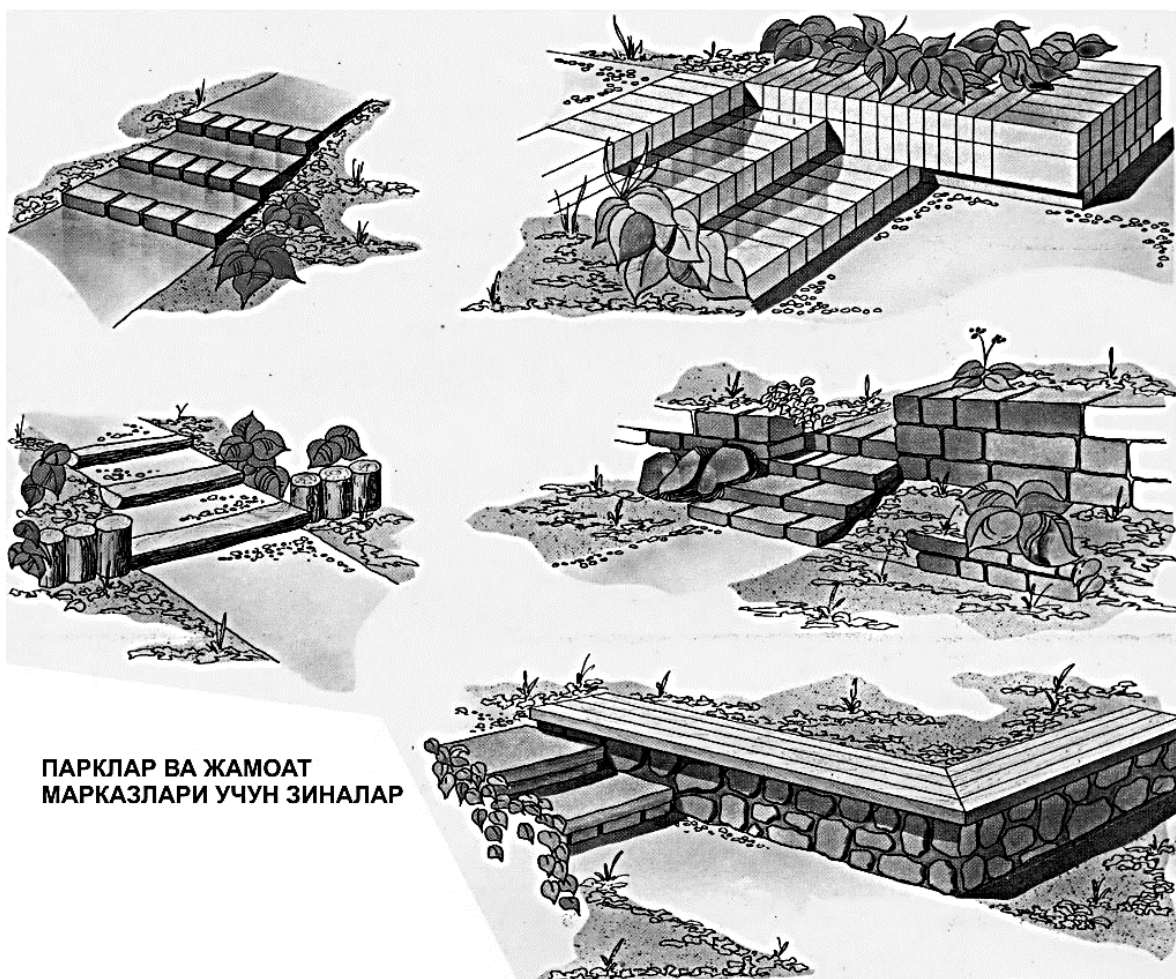
Ободонлаштиришнинг архитектуравий воситалари. Қишлоқ ансамблларининг бирлиги, архитектуравий кўринишнинг яхлитлиги,

композициявий тугалланишига эришишидаги ютуқлари кўп жиҳатдан архитектуравий ифодаликни берувчи турли воситаларга тегишли бўлади. Жамоат марказларини архитектуравий фазовий шакллантиришда юқорида кўрсатилган монументал – декоратив санъат, кичик архитектуравий элементлар қатори ташқи ободонлаштириш ҳам муҳим рол ўйнайди.

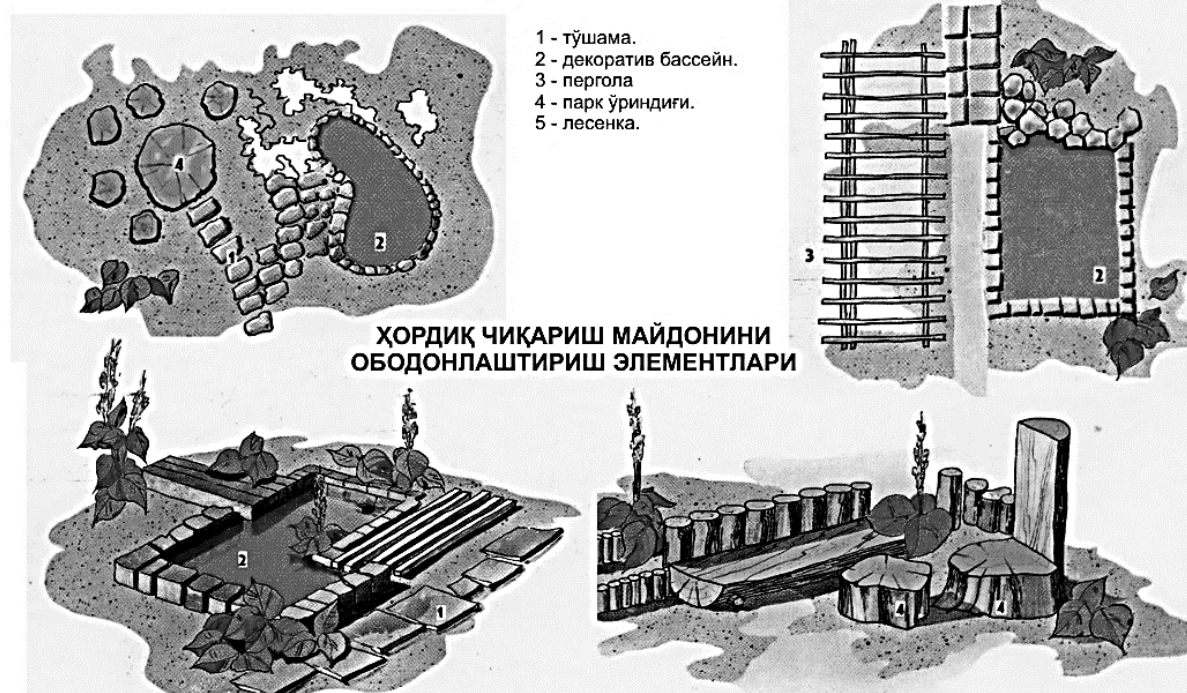
Ободонлаштиришнинг ташқи элементлари ва кичик архитектура шакллари, соф хизмат вазифасини бажариш билан бирга архитектура ва табиат орасидаги боғловчи бўғин бўлиб ҳисобланади. Ташқаридан ҳудудни ободонлаштириш ёпилма, майдонларга тош ётқизиш, кўчаларга, пиёдалар юрадиган йўлакларга, қияликларга, пандуслар, зинапоялар, тирговучли деворчалар, бордюрлар ва парапетли тўсиқлар, кўкаламзорлар ва сунъий сув ҳовзалари архитектура воситалари ёрдамида амалга оширилади (8.127 - расм).

Ҳудудларни ободонлаштириш даражасидан аҳоли турар жойлари архитектураси кўриниши тўғрисида тасаввур пайдо бўлади. Маҳоватли бинолар ҳам ободонлаштирилмаган ҳудуд билан ўралган бўлса майдон қурилиши тугалланмаган ҳисобланади. Ундан ташқари ташқи ободонлаштиришнинг даражаси ва сифати қурилиш маданияти ва қишлоқ ансамблининг архитектуравий кўринишини боҳолашнинг аниқловчи меъзони ҳисобланади (8.128 - расм).

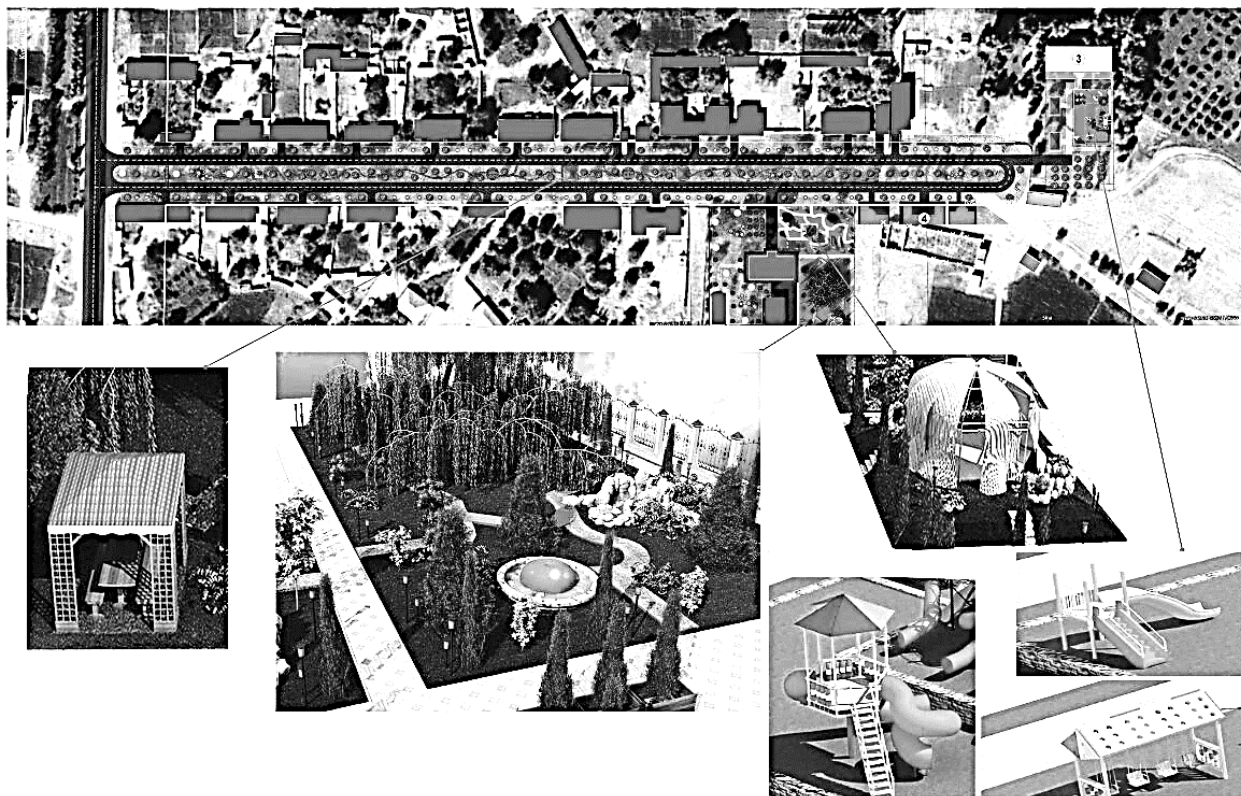
Ташқи ободонлаштиришнинг архитектуравий воситалари қишлоқ аҳоли турар жойлари ҳудудининг функционал вазифасига қараб қабул қилинади (8.129-расм). Жамоат марказини ташқи ободонлаштиришда қўлланиладиган йўналишлари ва материаллари турар жой ва ишлаб-чиқариш зоналаридан принципно равишда ажралиб туради.

**ПАРКЛАР ВА ЖАМОАТ
МАРКАЗЛАРИ УЧУН ЗИНАЛАР**

8.127 - расм. Жамоат марказларини ободонлаштириш элементлари.

8.128 - расм. Чироқчи туманининг “Чиял” маҳалласини ободонлаштириш режаси, лойиҳа таклиф. Қашқадарё. “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Назаров М.

Битта катта майдондан ёки бир нечта бир – бирига бўйсунган майдонлардан ташкил топган йирик қишлоқнинг жамоат маркази, ободонлаштириш воситалари билан режавий ва кўз билан кузатиш ёрдамида функциясига қараб бошқалардан ажратилади (8.130 - расм). Бу турли йўллар билан амалга оширилади. Мисол учун битта майдон участкаси аҳамиятсиз даражада бошқасига нисбатан иккита, учта зинапояга, пастга силжийди. Баъзи участкалар бардюр тошлари билан, кўкаламзорлаштирилган ёки ободонлаштирилган майдонлар билан, турли ўлчамлари ва плиткаларнинг шакли ва тош ётқизиши билан ажралиб туради. Кўпинча табиий рельефнинг қияликларидан фойдаланилганда майдон террасали қилинади. Шундай йўл билан машина юрадиган йўллар, вақтинча машина сақланадиган жойлар ажратилади ёки ажралиб чиқади, байрам тадбирлари, дам олиш жойлари, ишлар бўйича учрашувлар ўтказиладиган жойлар аниқланади.

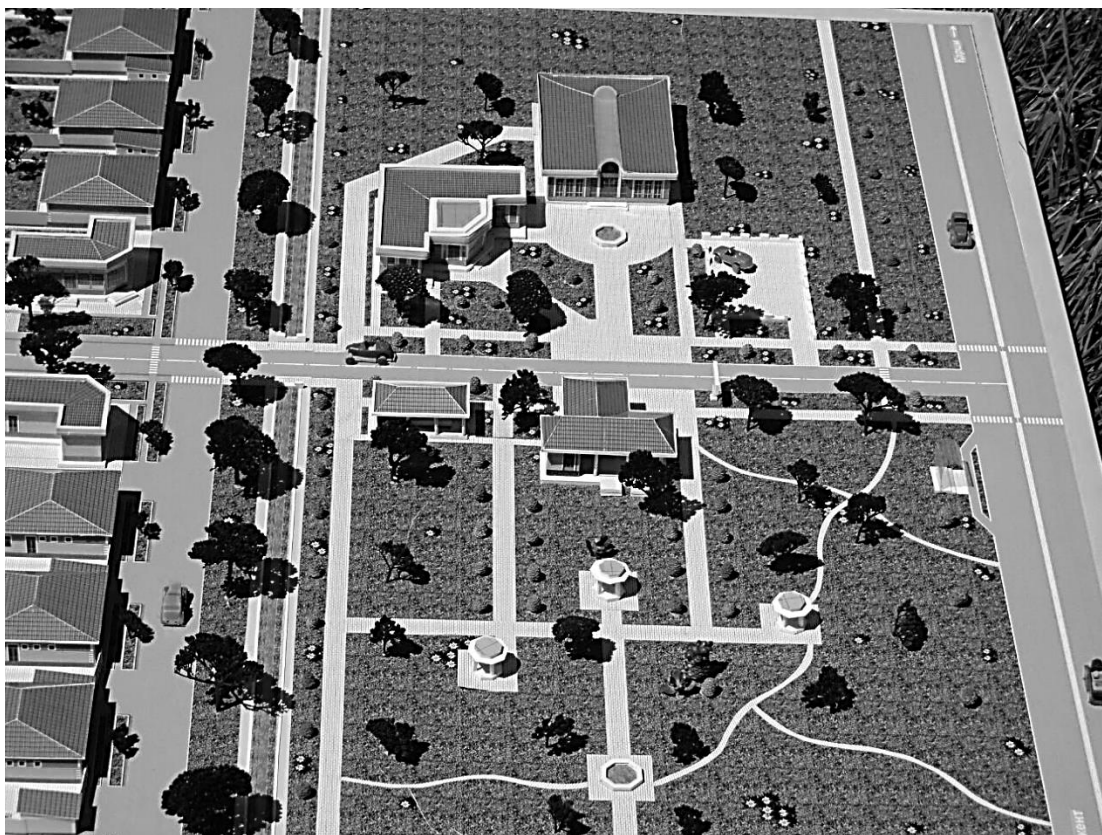
Шундай қилиб, ташқи ободонлаштириш элементлари на фақат

8.129 - расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани Қоратепа қишлоғи дам олиш масканида умумий овқатланиш жойларини миллий элементлардан фойдаланиб ташиқил этиш ўзига хос, миллий, бетакрор архитектуравий муҳитни яратиш имконини берган. Диплом иши лойиҳаси СамДАҚИ, талаба Турсунов С. раҳбари катта ўқитувчи Султонов И.З.

худудларни ободонлаштириш имкониятини беради, балки худуднинг функционал зоналарга бўлинишига ҳам ёрдам беради (8.128; 8.131; 8.132 - расмлар). Маълум жой билан чегараланган баландлик ёки кичик жойларнинг пастлиги ва худди тош ётқизиш характери каби эътиборни бош бинога

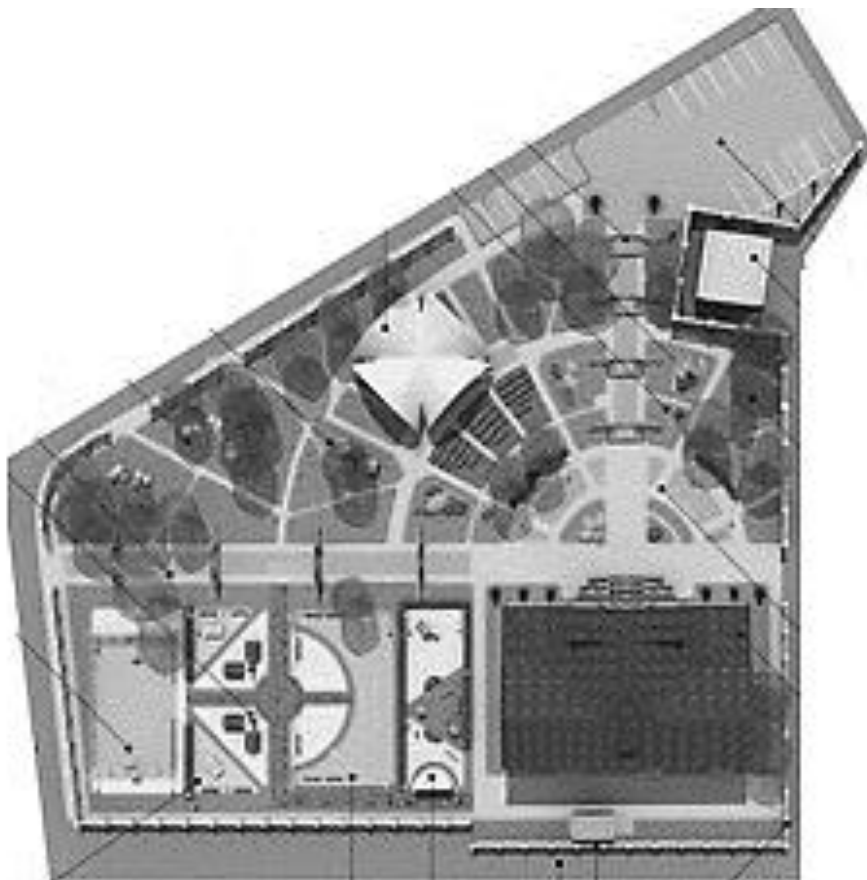
қаратишга, одамлар оқимини ва транспорт ҳаракатини ташкил қилишга имконият беради.

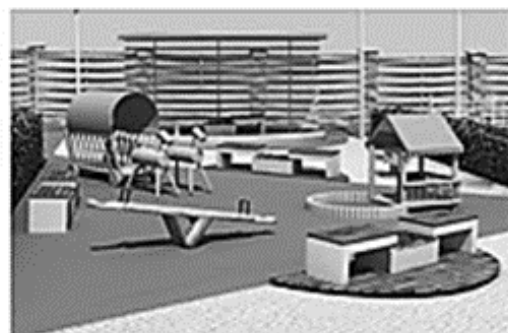
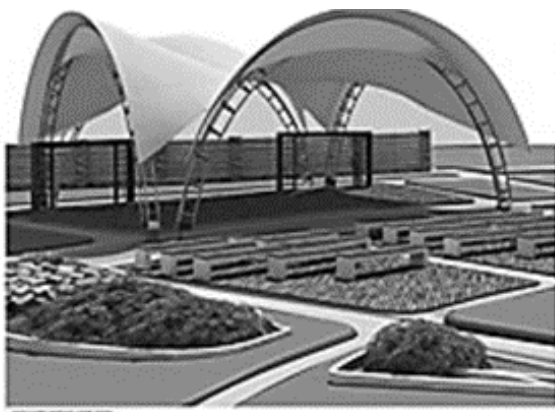

8.130 - расм. Қашқадарё вилоятининг, Қариш тумани, Мирмирон қишлоғи. Қашқадарё “Қишлоққурилиш” МЧЖ. Назаров М.

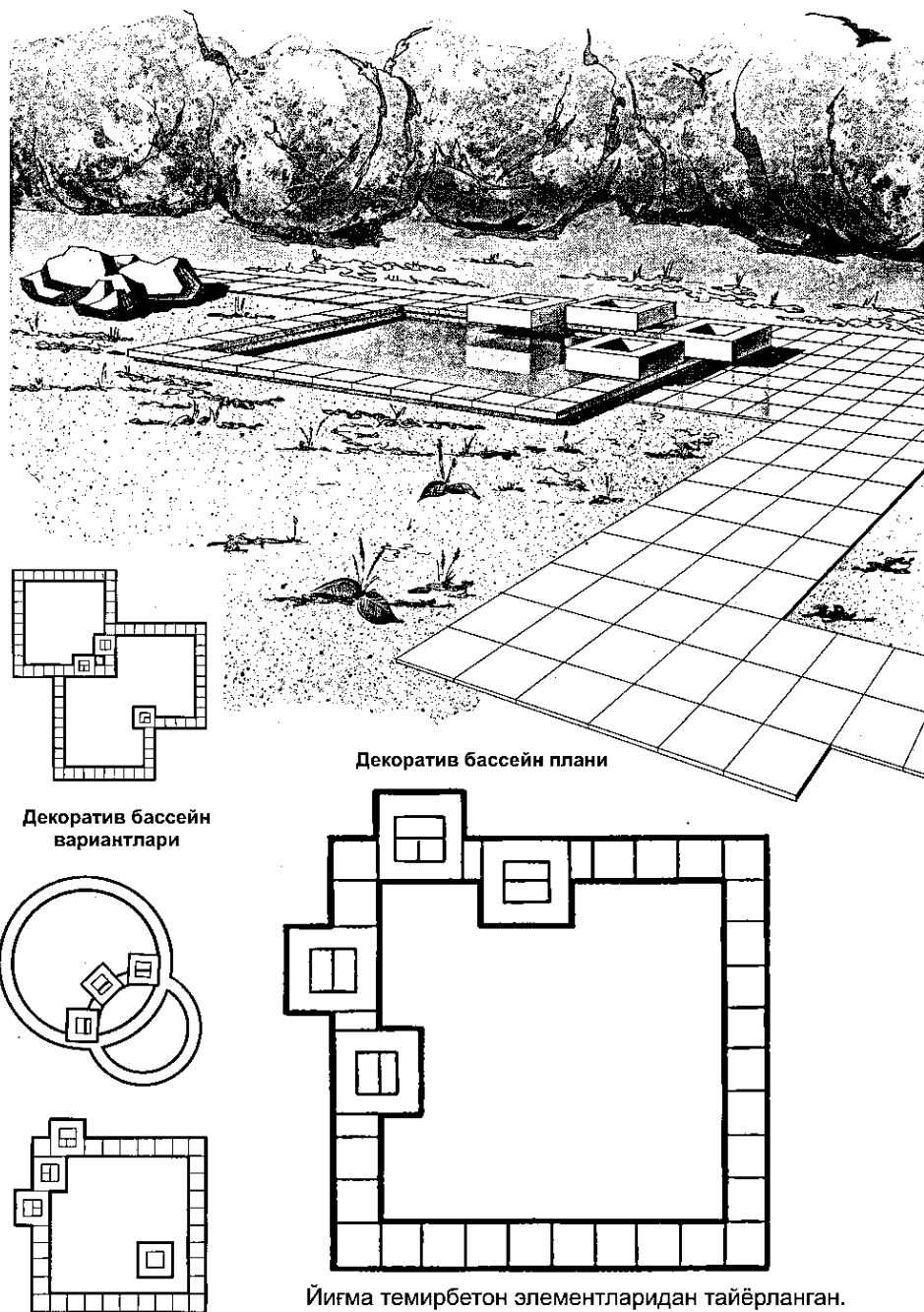

8.131 - расм. Маданият уйи олдидаги майдонни ободонлаштириш лойиҳаси.
Россия тажрибаси.

8.132 - расм. Маданият уйи майдонини зоналарга бўлиб ободонлаштириш лойиҳа таклифи. Россия тажрибаси.

8.133 - расм. Сунъий ташкил қилинган декоратив бассейн вариантлари.

Ташқи ободонлаштириш лойиҳасини амалга ошириш учун материал ва ишланадиган нарсаларни танлаш жуда муҳим масала ҳисобланади (8.131 - расм). Майдонларнинг алоҳида жойларининг ва кўчаларнинг ёпилмаларига кўпроқ рангли бетонлардан қилинган декоратив плиталарни, рангланган асфалтларни, жойлардаги қурилиш ва пардозлаш материалларини, табиий

тошларни кенг кўламда киритиш керак. Плиталарнинг шакли ва уларнинг усти юзасини нақшлари турли хил бўлиши мумкин.

Сунъий ташкил қилинган сув ҳавзалари қишлоқ ҳудудларини ташқи ободонлаштиришнинг кўринишларидан бири ҳисобланади. Сув ҳавзаларини вазифаси, ўлчамлари ва архитектуравий ечимига қараб таснифлаш мумкин. Баъзи ҳолларда улар қишлоқнинг архитектуравий режавий асосини ташкил этади. Бошқа ҳолда жамоат марказининг бош майдонини фазовий ташкил этувчи элементлардан бирига айланади (8.130; 8.131 - расмлар).

Қишлоқ ҳудудида мавжуд бўлган ариқ ёки булоқларнинг борлиги дамба ёки плотина ёрдамида кўлларни яратишга имкон беради. Сув ҳавзаларининг алоҳида участкалари, дам олиш майдончалари, террасалари бетон, тош ва ёғочлар билан шакллантирилиши мумкин. Жамоат марказининг бош майдонидаги унча катта бўлмаган сув ҳавзаларининг четлари, одатда, декоратив бетон плиталар, клинкер қилинган ғиштлар, мрамар, гранит, пластмассадан қилинган жиҳозлар билан пардоз қилинади (7.133 - расм). Баъзи жойларда бассейнларнинг тубини рангли керамика ва бетон плиткалари, мозаика, мрамар билан терилади. Баъзида сув ҳавзалари юзасидан фойдаланиб, шаршара ташкил қилиш учун баландликдаги фарқни даражаларга бўлиб чиқилади.

8. 2. Жамоат марказлари ҳудудларини кўкаламзорлаштириш

Қишлоқларнинг бадий образини шакллантиришда кўкаламзорлаштириш алоҳида ўринни эгаллайди. Замонавий аҳоли турар жойларида яшил ўсимликларни ўтқозиш ташқи ободонлаштиришнинг мажбурий кўриниши ҳисобланади. Қишлоқ аҳоли пунктларининг умумий фойдаланиш кўкаламзорлаштиришининг ва унинг таркибидаги жамоат марказларининг нормалари ШНҚ 2.07.01.03 бўйича қабул қилинади (13 –жадвал)[38].

Жамоат марказлари чегарасида яшил ўсимликларнинг роли биринчи навбатда меъморий – декоратив функцияни бажаришга олиб келади, сўнгра санитар –гигиена вазифасини бажаради.

13-жадвал

Аҳоли пунктининг тури	Умумий фойдаланиш кўкаламзор нормалари, м ² /киши, қишлоқ аҳоли пунктлари аҳолиси интилувчи аҳоли билан биргаликда сони, киши, бўлганда				
	500 гача	501-1000	1001-2000	2001-5000	5000 ва ундан ортиқ
Хўжаликнинг ёрдамчи посёлкаси	10-12	8-10	6-8	4-6	-
Хўжаликнинг марказий кўргони	-	12-15	8-10	6-6	4-6
Қишлоқ аҳоли пунктлари – жойлаштириш тизимларидаги хизмат кўрсатиш марказлари	-	-	10-12	8-10	6-8

Изоҳ: 1- рақам - саҳродаги воҳаларда кўкаламзорлаштириш нормаси, 2- рақам –текислик ва тоғолди воҳаларида.

Жамоат марказларини кўкаламзорлаштириш тизимининг муҳим элементлари скверлар, кўчалардаги аллеялар ва булварларнинг манзарали буталари ва гуллари ҳисобланади. Манзарали шакл берилган буталар Маданият марказлари ва маъмурий биноларга бориш йўлакларини безаш билан биноларнинг маҳоватини оширади (8.134- расм) Маданият, савдо ва дам олиш марказларига олиб борувчи барча асосий кўчаларни қулай кўкаламзорлар ва қизиқарли кўринишдаги перспективалар билан шакллантирилади. Бу ҳолат, айниқса, мураккаб рельефли жойларда, кўп нуқталардан қишлоқнинг манзарали кўриниши ва уни ўраб турган фазовий атроф муҳитнинг очилишига имконият берадиган ҳолларда яққол кўринади.

Қишлоқ аҳоли ҳудудларида, жамоат марказларини шакллантирувчи жамоат бинолари олдида, одатда, бош фасадлари томонидан кенг очик яшил муҳит, шакллантириш тавсия этилади. Агар бунинг учун етарлича майдон бўлмаса бош фасад ва бинога кириш йўлаклари олдида манзарали гулзор ташкил этилади (8.135 - расм). Унинг ечими турлича: партер усулида ёки клумба кўринишидаги гулзор бўлиши мумкин.

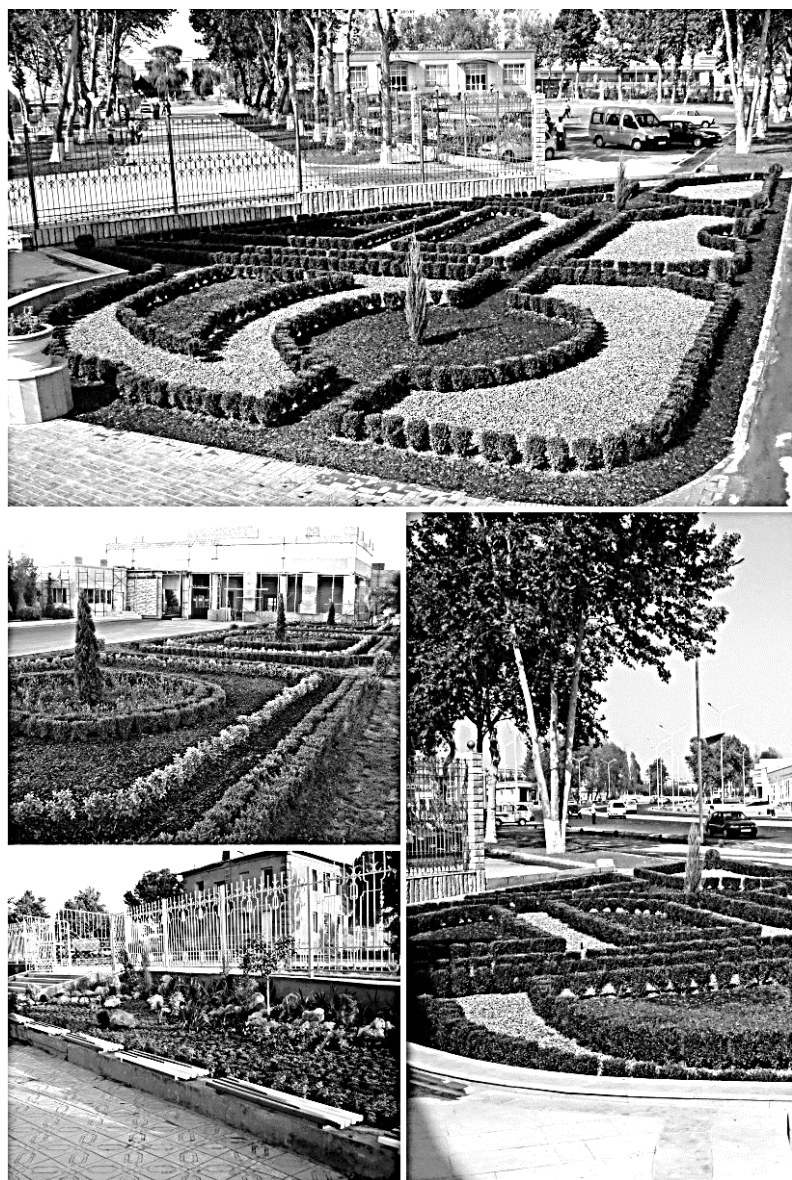
Бинонинг отмокиси ва йўлаklar орасидаги энсиз, одатда чўзинчоқ жойга 2 - 3 қатор қилиб бир йиллик ёки кўп йиллик гуллардан экилади. Бунда деворга яқин қаторга бўйи баландроқ, тротуарга яқин қаторга эса паст бўйли гуллар, масалан хушбўй гуллар экилади.

Йўллар четидаги кенгроқ ҳудудларга кўп йиллик ўсимликлардан ташкил топган миксбордер гулзор композициясини яратиш мумкин. Агар бунинг учун ўсимликлар тўғри танланса, у эрта боҳордан то кеч кузгача гуллаб туриш имконини беради.

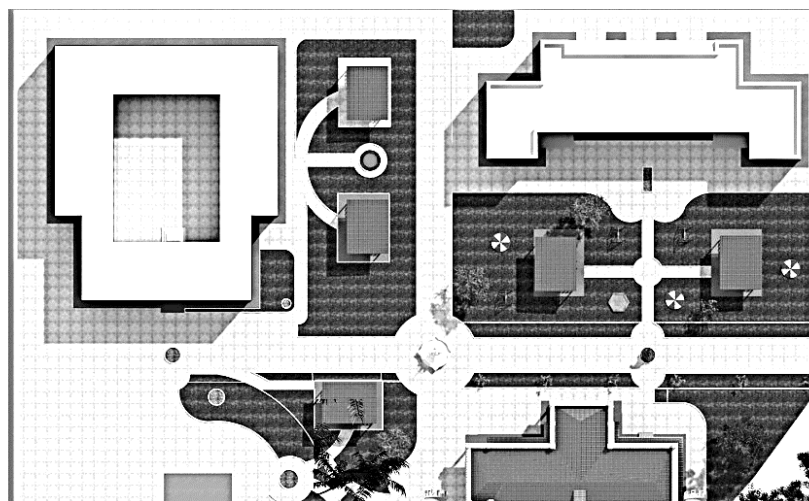
Агар бино қирликда, атроф муҳитдан тепароқ жойда қурилган бўлса унинг олд қисмига табиий тошлар ва ўсимликлар билан безатилган локал ёки тиргак деворларни шакллантириш, зинапоялар ўрнатиш мақсадга мувофиқдир. Агар бино унга ажратилган ҳудуднинг қуйи қисмида, қизил чизикдан анча ичкарида жойлашган бўлса, бино фасади ва йўлак орасидаги кенг майдонга майсазор устида 3 - 5 та дарахтдан гуруҳ композицияси, чиройли гулловчи буталар ва кўп йиллик гуллар экилади. Бу муҳитда бирорта декоратив бассейн ёки фаввора бўлишлиги унга яна ҳам жозиба беради, муҳитда ёқимли микроиклим яратади.

Маъмурий бинолар олдиларидаги ҳудудларнинг ландшафт ечими кўпинча мунтазам режавий услубда, симметрик ўқ атрофидаги, такрорланувчи яшил композициялардан тузилиши мумкин. Бундай кўкаламзор муҳитлар маъмурий бинолар, дўконлар, маиший хизмат кўрсатиш объектлари ва бошқа жамоат бинолари олдиларидаги ҳудудларда ҳам бўлиши зарур.

Агар бино олдидаги майдон йирик бетон плиталар билан қопланган бўлса уни ҳам манзарали гуллар билан безатиш имконияти мавжуд. Бунинг учун кўчувчи гуллардан ёки вазалар ҳамда модулли туваклардан фойдаланиб, бир йиллик гулзор вазалар ёки модулли боғ, чаман ташкил қилиш мумкин.

8.134 - расм. Жамоат марказларини шакллантирувчи яшил муҳитлар.

8.135 - расм. Жамоат бинолари олдини кўкаламзорлаштириш.

Агар туваклар катта бўлса, уларга кўп йиллик ўсимликларни ҳам экиш мумкин. Гул вазалари ва туваклар бир хил ёки турли ўлчамларда, бироқ бир тур рангдаги материалдан ишланиши шарт.

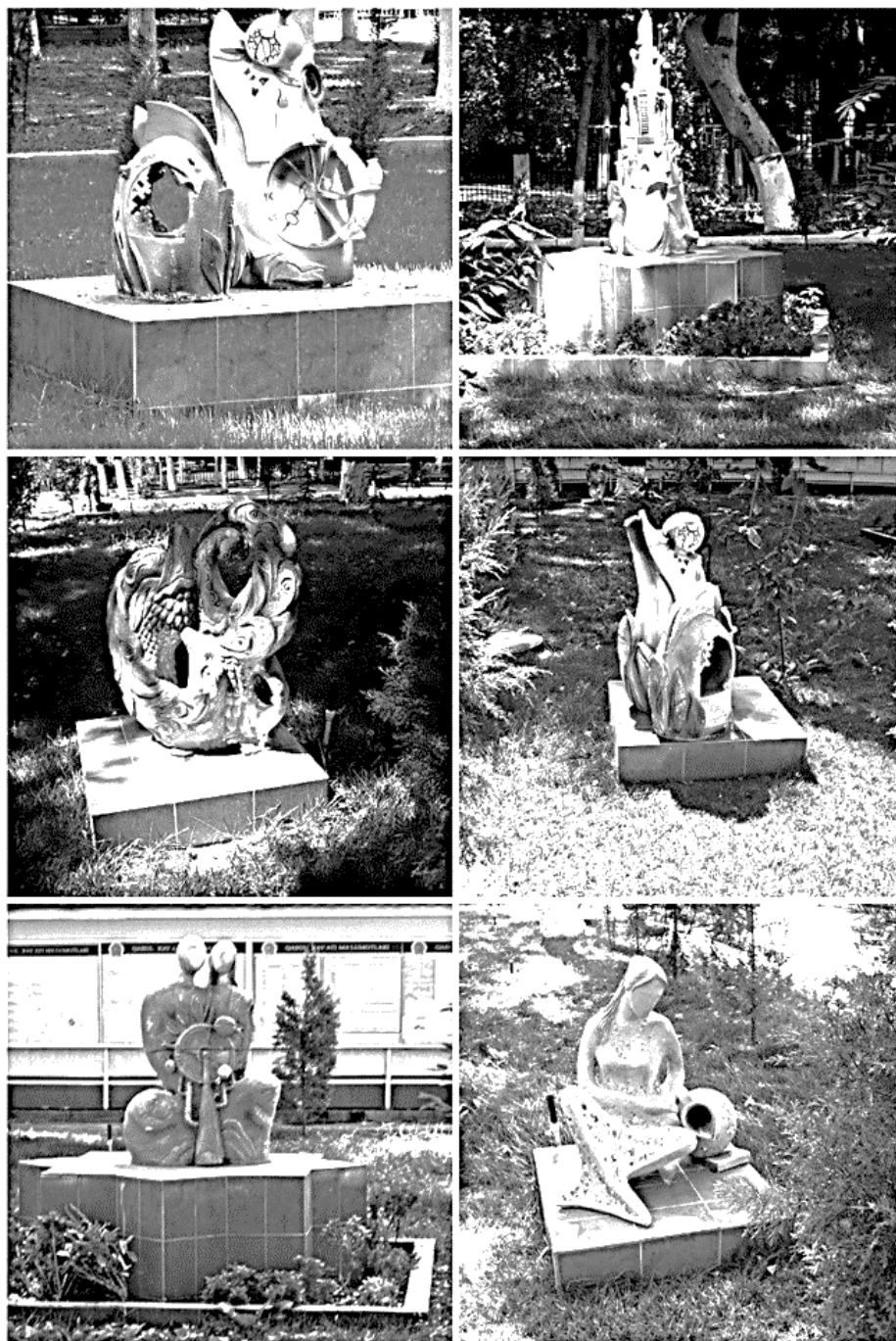
Жамоат биноларини ободонлаштиришнинг яна бир оддийроқ самарали услубларидан бири тик кўкаламзорлаштиришдир. Тирмашиб ўсувчи лианалар тик тиргаклар ёки деворлар бўйлаб кўкка интилиб биноларга мафтункор манзара бериши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам қишлоқ марказининг архитектурасини кўпроқ ифодали қилиб ечиш учун кўкаламзорлаштириш ўзига ажратилган ролни бажариши керак.

8.3. Булварлар, хиёбонлар, истироҳат боғлари ва жамоат марказларини шакллантириш

Қишлоқ жамоат марказларида кўкаламзорлаштириш ҳудудлари истироҳат боғлари, хиёбонлар, булварларни ўз ичига олади. Функция жиҳатидан улар маданий - маърифий, спорт ва ўқув - тарбия зоналарига интилишади, лекин ўзининг кичикроқ бўлаклари билан дарахтлар ва буталар гуруҳлари, газонлар ва гулзорлар билан жамоат марказларининг ҳамма зоналарига киради. Кичик архитектуравий шакллар: скамейкалар, суҳбатлашадиган жойлар ва перголалар, фонарлар, декоратив сув ҳовзалари ва истироҳат боғлари скульптуралари

муҳим элементлар ҳисобланади (8.136 - расм). Шакли ва силуэти, ўлчами ва ранги билан, кўкаламзорлар қабул қилинган архитектуравий ечимига қараб доминантларга фон бўлиб хизмат қилади, ўртадаги бирлаштирувчи акцент ёки уларни бўлувчи тўсиқ бўлиб хизмат қилади. Кўкаламзорлаштиришнинг муҳим аҳамиятларидан бири марказнинг ҳамма элементларини режавий ва ҳажмий - фазовий бирлаштириш, уларни ландшафтнинг муҳим элементлари - сув ҳовзалари ва рельеф билан биргаликда боғлаш.

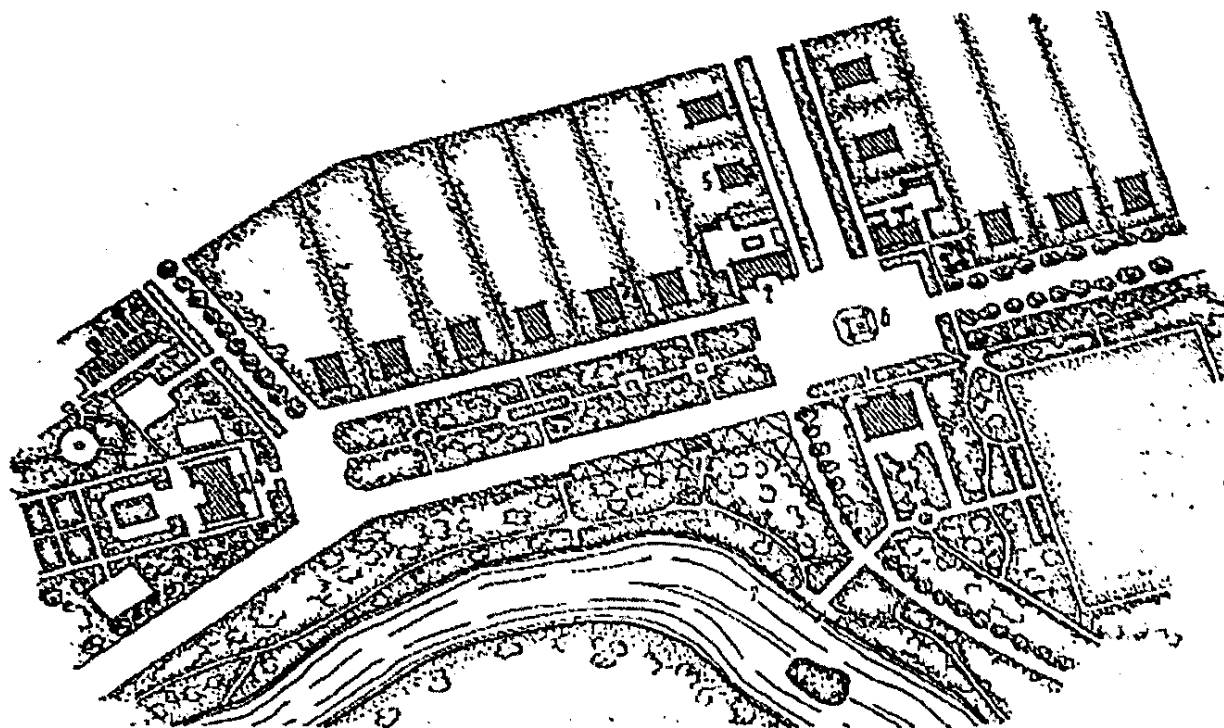
Булварлар ва скверларни аҳоли турар жойларида лойиҳалашда санитария - гигиеник, транспорт, ижтимоий ва декоратив аҳамиятга эга бўлган тадбир сифатида амалда кенг қўлланилиши одатга кирган . Қишлоқ жойларда булвар ва скверлардан фойдаланишнинг ижтимоий сабаби дам олиш ва сайр қилишдан иборат. Декоратив нуқтаи назардан скверлар ва булварлар аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштиришни шакллантириш тадбири сифатида кўринади.

8.136 - расм. Жамоат марказлари майдонларида, паркларда, скверларда фойдаланиши мумкин бўлган декоратив ҳайкалтарошлик элементлари

Булварларни (сайр кўчаларини), одатда, асосий пиёда ҳаракати йўналишларида барпо этиш кўзда тутилади. Улардан кўпинча жамоат марказларига бориш йўлаклари сифатида фойдаланилади. Булварни марказий бўйлама ўқини майдоннинг асосий биносини марказига ёки у ерда

қўйилган монументга, ёдгорликга, ҳайкалга ва ҳоказоларга йўналтирилиши мақсадга мувофиқ (8.137 - расм).

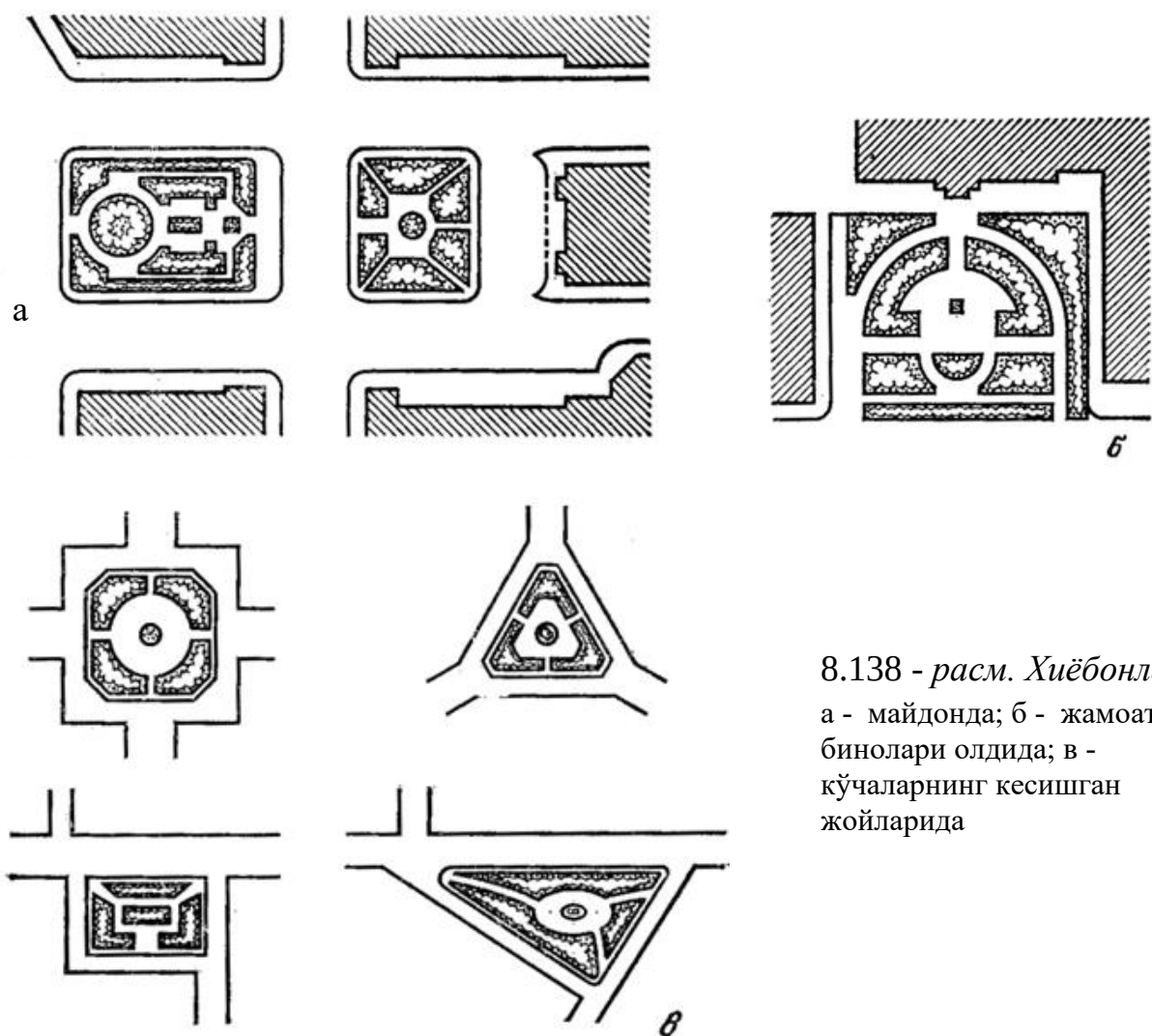

8.137 - расм. Дарё бўйига чиқувчи иккита майдонни бирлаштирувчи бульвар.

1 - маданият уйи паркда; 2 - маъмурий бино; 3 - ошхона магазини билан; 4 - мактаб; 5 - ҚВП; 6 - ҳайкалтарошлик монументи; 7 - қайиқ станцияси.

Сквер катта бўлмаган кўкаламзорлаштирилган участкадан иборат бўлиб, майдонни шакллантириш элементи сифатида, алоҳида жамоат биноси олдида, кўчаларнинг чорраҳасида, катталар, болаларни ўйини ва ҳоказолар учун қисқа муддатли дам олиш, сайр қилиш жойлари сифатида фойдаланилади.

Хиёбонлар кўп ҳолларда атрофдаги қурилишни кўкаламзорлаштириш воситаси ёрдамида яхлит ансамблга бирлаштирувчи майдонлар марказида жойлаштирилади (137 - расм). Қишлоқ марказидаги манзарали шакл берилган

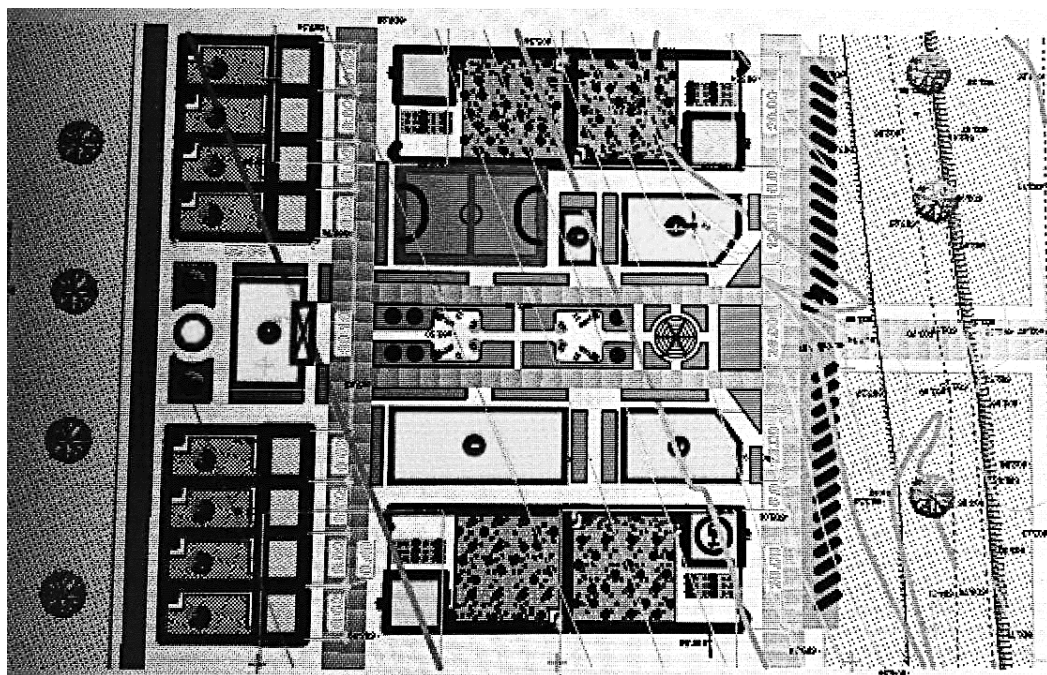
8.138 - расм. Хиёбонлар.

а - майдонда; б - жамоат
бинолари олдида; в -
кўчаларнинг кесишган
жойларида

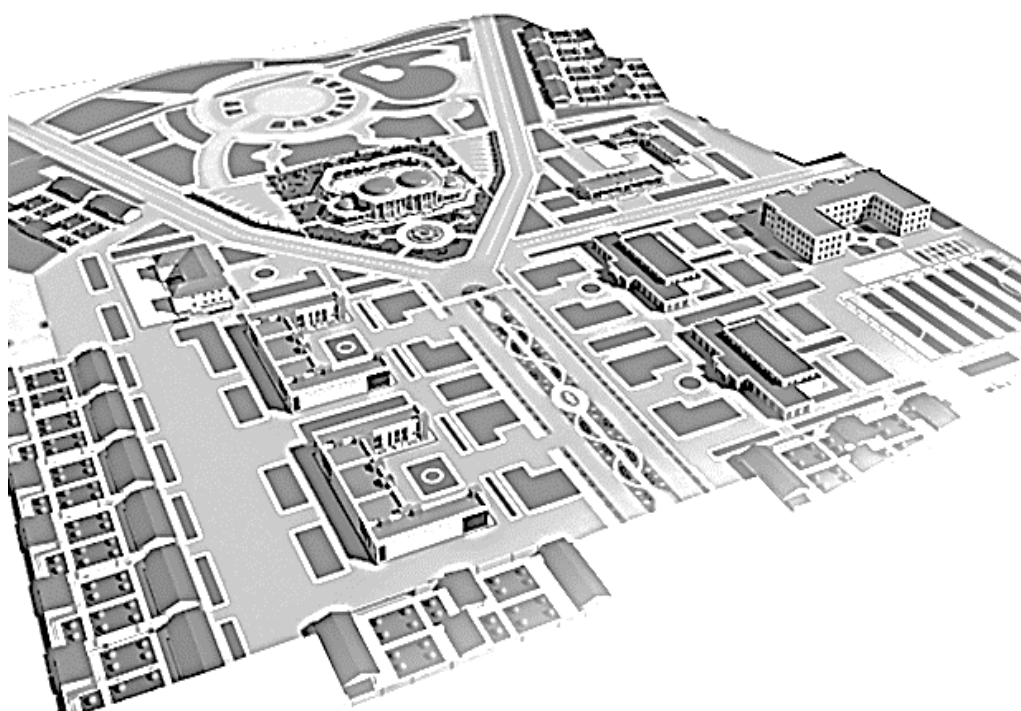
буталар ёрдамида шакллантирилган хиёбонлар жамоат марказларидаги биноларнинг маҳоватли кўринишини оширади.

Хиёбонларнинг ўлчамлари унча катта эмас 0,05 - 0,50 га бўлади. Режада жойлашиш ўрнига қараб шакли турли хил бўлиши мумкин. Хиёбонни лойиҳалаш унинг жойлашган ўрни, вазифаси, қурилишнинг атрофи ва кўчалар билан боғланган ҳолда амалга оширилади. У мунтазам тартибли режада бўлиши мумкин, яъни тўғри геометрияли ёки пейзажли эркин режали ландшафт усуллариغا риоя қилади. Кўпинча хиёбонлар жамоат марказларининг майдонларини (8.138,а - расм), алоҳида жамоат

биноларини (8.138,б - расм), баъзи кўчаларнинг чорраҳасини шакллантириш учун ҳам лойиҳаланади (8.138,в - расм) [7].

8.139 - расм. Самарқанд вилоятининг Нуробод тумани Жом маҳалласи марказининг, лойиҳаси. Ижтимоий объектлар сквер атрофида жойлаштирилган бўлиб унинг асосий ўқини тугалланишида жойлашган маъмурий бино билан марказнинг ҳажмий – фазовий, композицийвий ечимида яхлитликга эришилган. Самарқанд, “Қишлоққурилишлойиҳа” МЧЖ. Амриддинов С.

8.140 - расм. Жамоат марказининг истироҳат боғи билан биргаликда бирга режалаштирилиши. Талаба Рашидова М., раҳбари катта ўқитувчи Маматкулов Ў., маслаҳатчи Худоярова М.

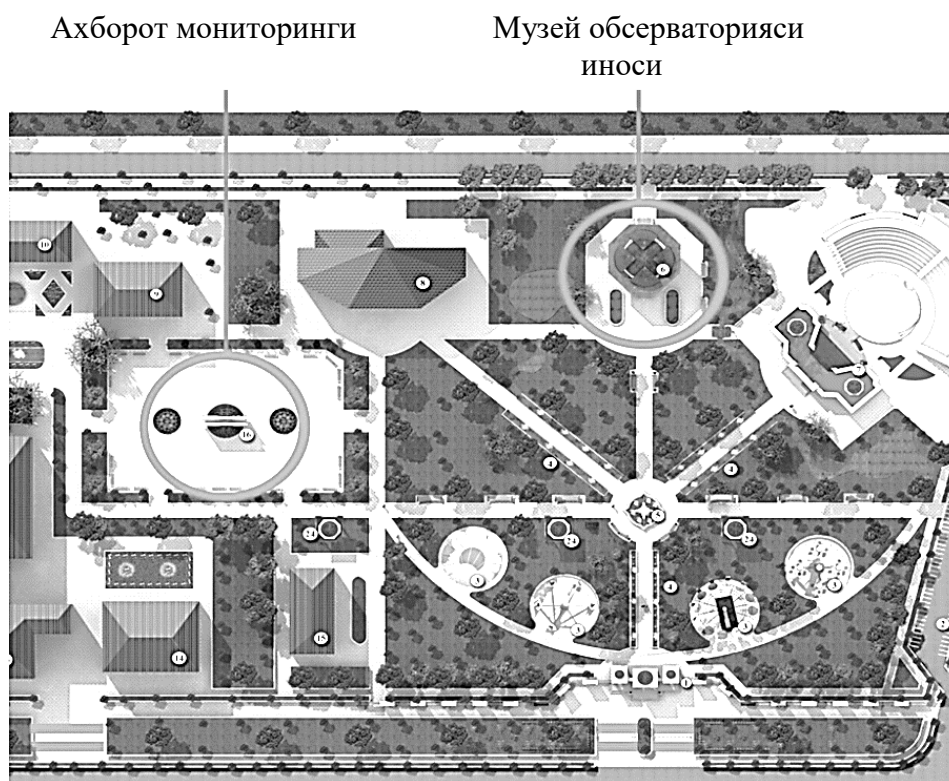
Истироҳат боғларини лойиҳалаш. Истироҳат боғларини маҳаллий жойлаштириш тизимларида хизмат кўрсатиш марказлари вазифасини бажарадиган қишлоқ аҳоли пунктларида ташкил этилади. Истироҳат боғлари қишлоқ аҳоли турар жойларининг керакли компонентини ифодалайди. Улар кўпинча қишлоқларнинг жамоат марказлари билан биргаликда режалаштирилади (8.139 - расм). Одатда истироҳат боғлари маданият уйи, спорт майдонлари, ёзги кинотеатрлар билан ҳудудий бирлашган ҳолда ечилади, аҳолини сиёсий, маданий ва жисмоний тарбиялашда катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлади (8.139; 8.140 - расмлар).

Ҳозирги даврда замонавий боғларни шакллантириш борасида архитекторлар томонидан яратувчанлик ишлари олиб борилмоқда. Тарихий “номоддий” мерос асосида шаклланган боғлар ғояси амалга ошириляпти. Ҳудудларнинг маданий – маърифий, табиий иқлим, ижтимоий – иқтисодий ва тарихий шарт - шароитлари, турлича тартиб ва анъана услублари, лойиҳаланаётган боғ - паркларнинг асосий маъноси бўлиб, архитектура ғоясига айланмоқда (8.141; 8.142; 8.143 - расмлар) [23].

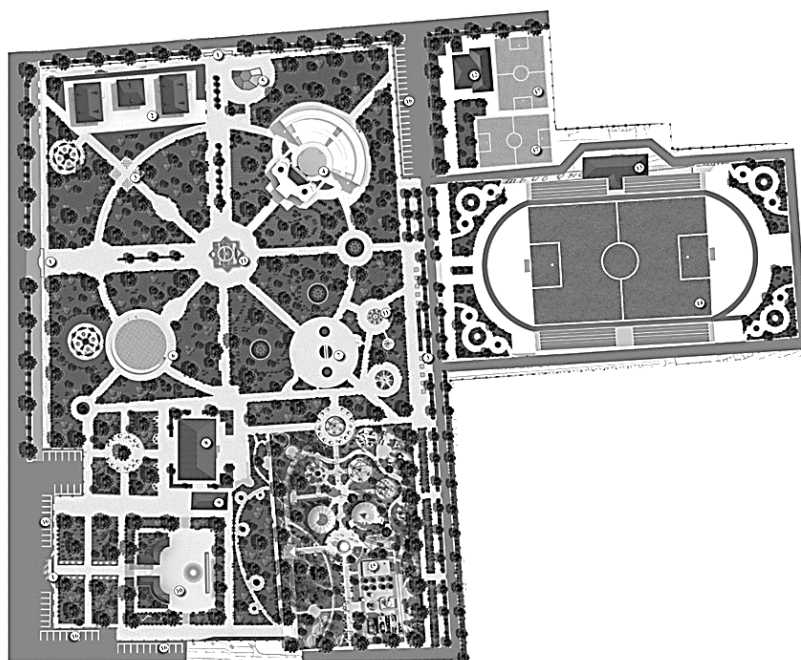
Қишлоқ архитектурасини шакллантиришда бундай боғларни жамоат марказларидаги маданий – маърифий зоналари билан узвий боғлиқликда режалаштириш келажакдаги асосий йўналишардан бири бўлади. Ушбу йўналиш бўйича ишларни амалга оширилиши ҳар бир қишлоқнинг ўзига хос бетакрорлигини таъминлайди ва аҳолини бадиий- ғоявий, мафкуравий тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолади.

Истироҳат боғининг ҳудуди икки асосий зонага бўлинади: фаол дам олиш зонаси ва сокин дам олиш зонаси. Фаол дам олиш зонасида спорт ва жисмоний тарбия майдончалари ва иншоотлари, атракционлар, рақс майдончалари амфитеатрлар ва ҳоказолар жойлашади. Сокин дам олиш

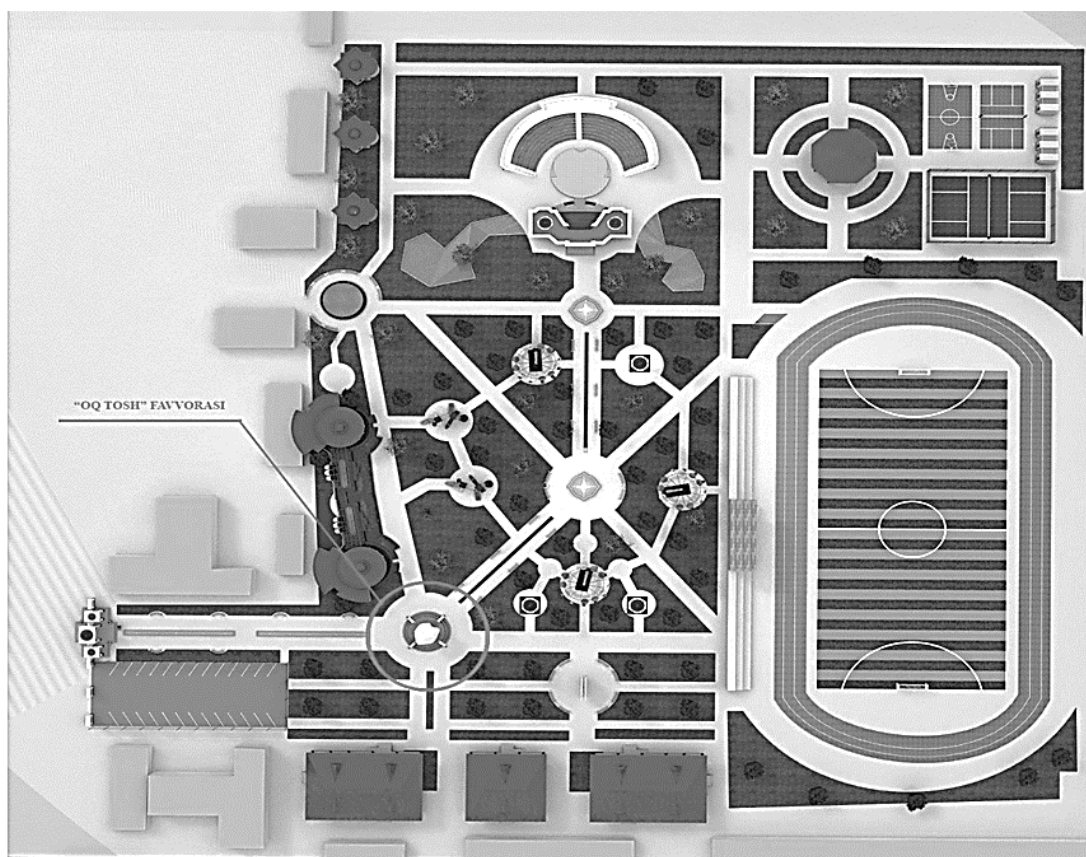
зонасида сайр қилиш хиёбонлари, беседкалар, ўқув хоналари ва ҳоказолар жойлашади. Бу кичик архитектуравий элементлар катта ҳаракатлардан ажратиб олинган ва сокин дам олишга мўлжалланган (8.144; 8.145 - расмлар).

8.141 - расм. Самарқанд вилоятининг Пастдарғом тумани Гўзалкент қўрғонидаги “Улуғбек юлдузлари” истироҳат боғи таркибида ахборот мониторинги ва музей обсерваторияси биноси лойиҳаланган. Муаллифлар: архитектура номзоди Рахимов К., катта ўқитувчи Айматов А.

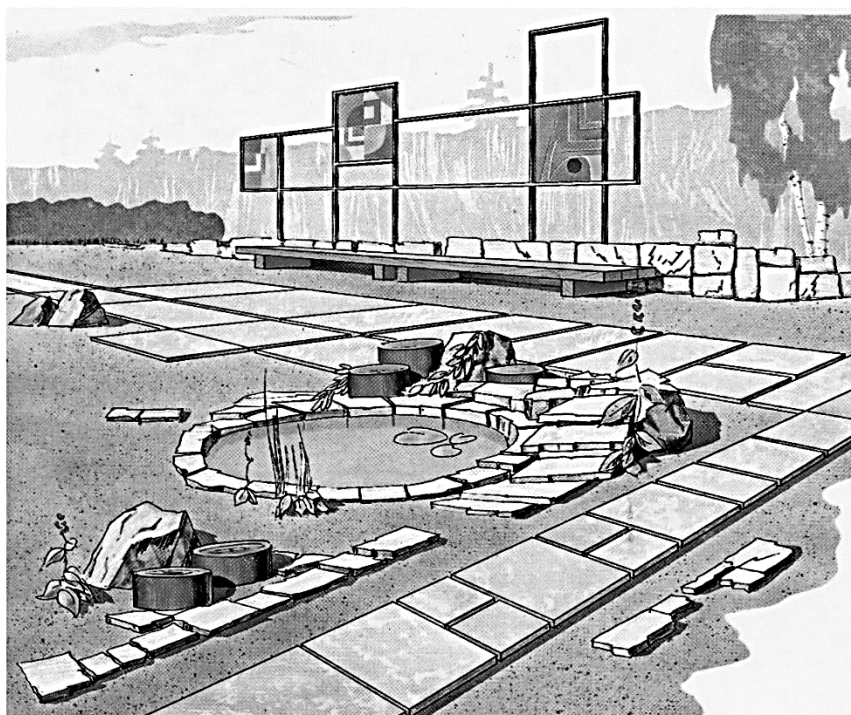

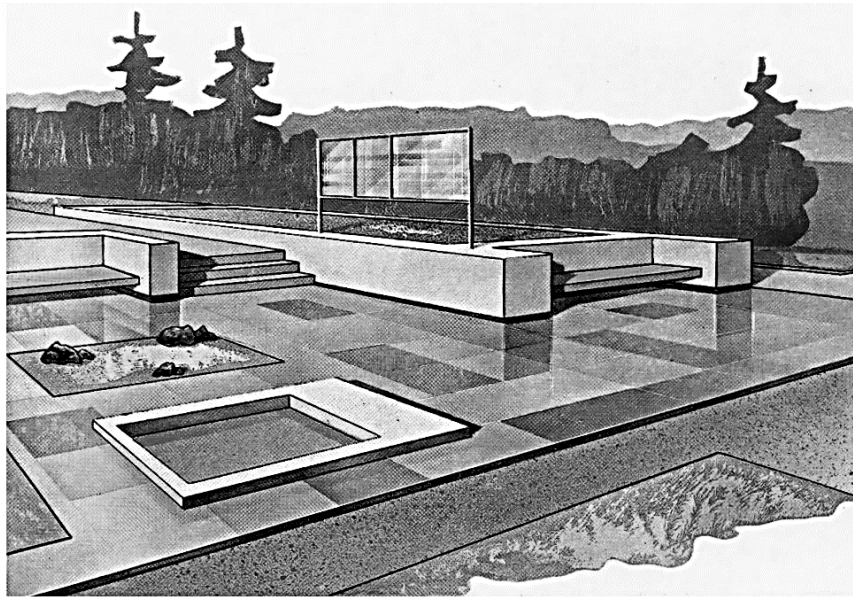
8. 142 - расм. Самарқанд вилоятининг Иштихон тумани маркази боғининг реконструкция лойиҳаси. Муаллифлар: архитектура номзоди Рахимов К.,Д катта ўқитувчи Айматов А.

8.143 - расм. Самарқанд вилоятининг Нарпай туманидаги Оқ тош шаҳарчасининг марказий истироҳат боғи лойиҳаси. Фаввора марказида рамзий маънодаги “Оқ тош” қўйилган. Муаллифлар архитектура номзоди Рахимов К.Д., катта ўқитувчи Айматов А.А.

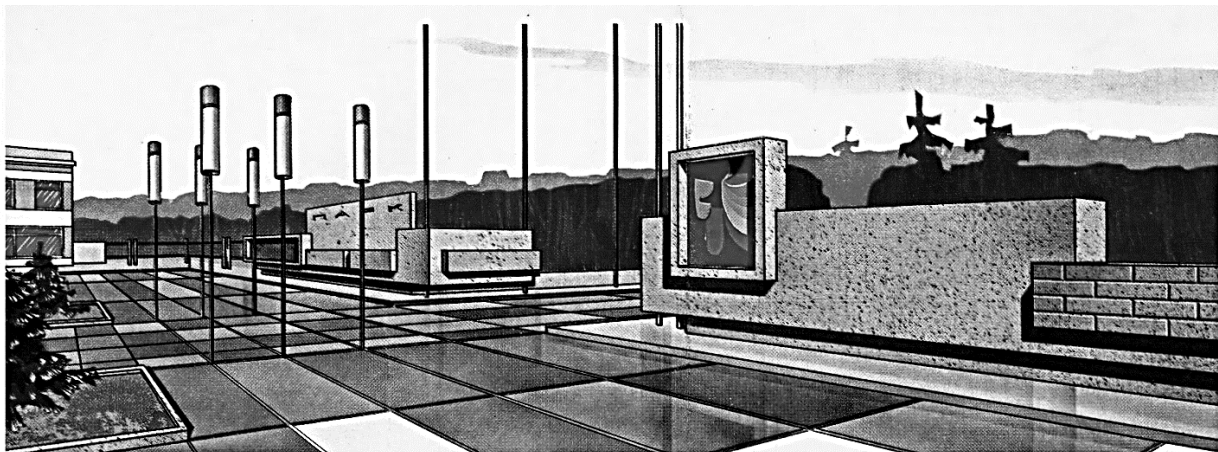

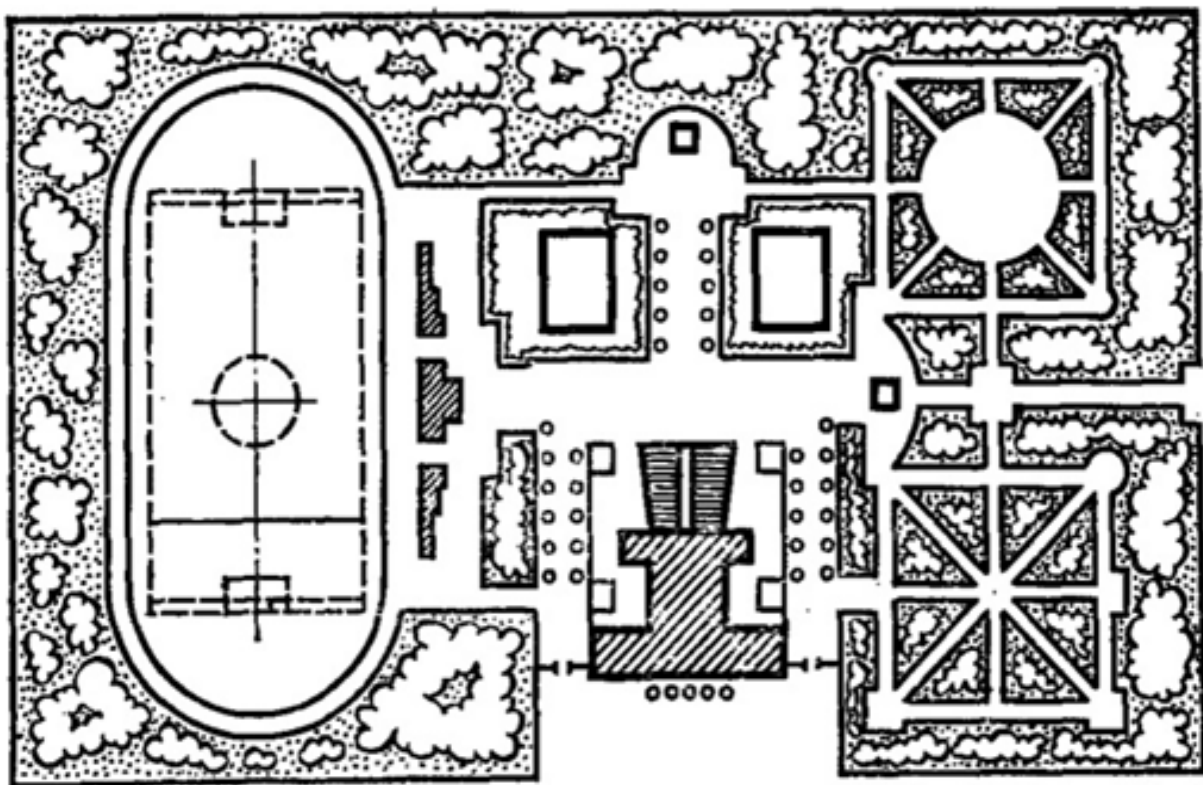
8.144 - расм. Истироҳат боғининг дам олиш зоналаридаги кичик архитектуравий элементлар.

Истироҳат боғларининг зоналарга бўлиниши, уларнинг ҳар бирининг вазифаси ва мазмуни уларни жойлашиш йўлини аниқлаб беради. Фаол дам олиш зонасини паркнинг кириш қисмида, клубга яқин ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Сокин дам олиш зонасини – ичкарироқда, паркнинг тинч, гўзал табиатли жойида, сув бўйида ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

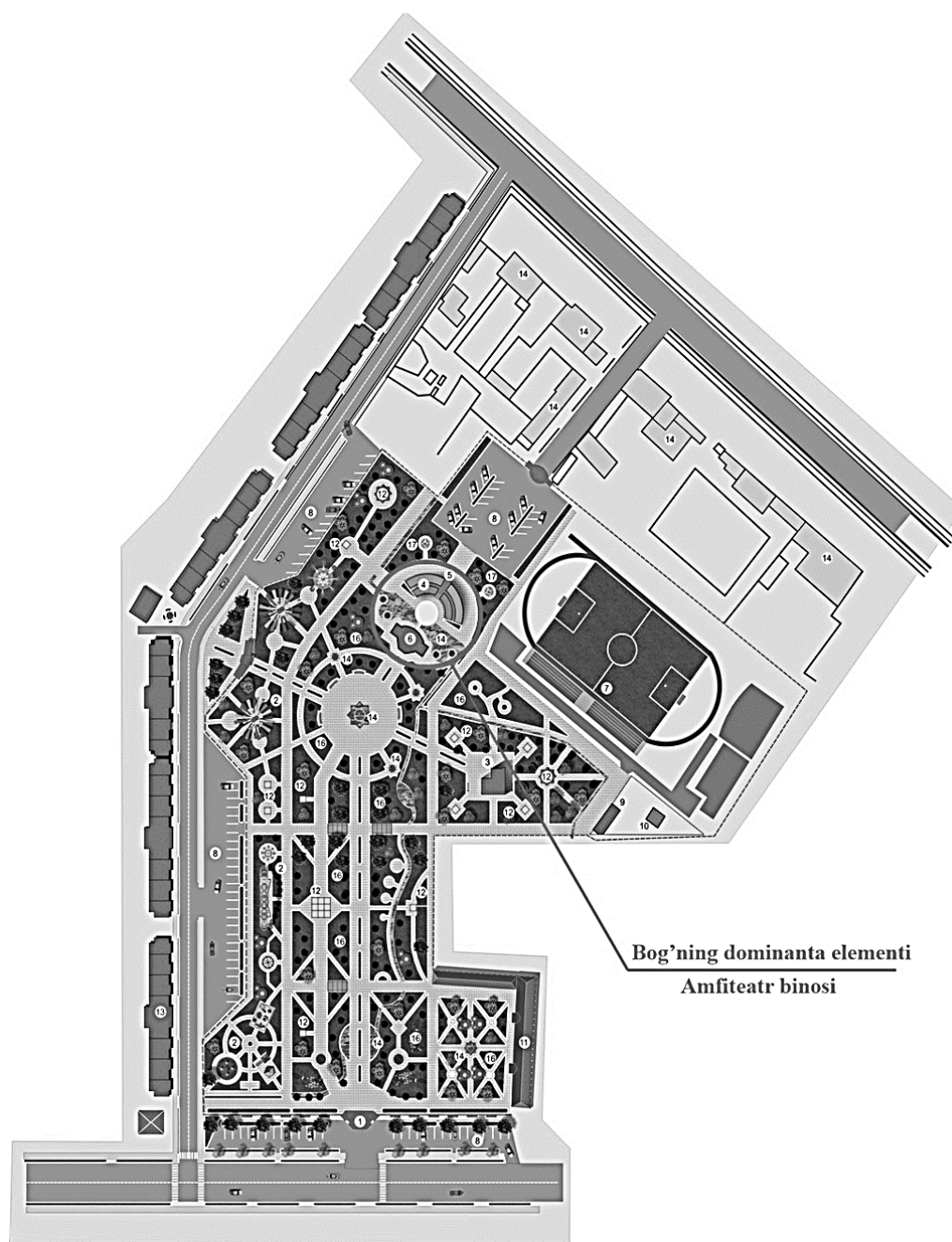
Маданият уйи бинолари истироҳат боғларининг бош қисмида, киришда қурилади ва боғнинг умумий композициясини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Шу ердан истироҳат боғининг бош хиёбони унинг асосий композицион ўқи сифатида бошланади. Қолган хиёбонлар ва йулаклар асосий ўқга бўйсинган ҳолда ечилади.

8.145 - расм. Истироҳат боғига киришни ташкил қилувчи кичик архитектуравий элементлар.

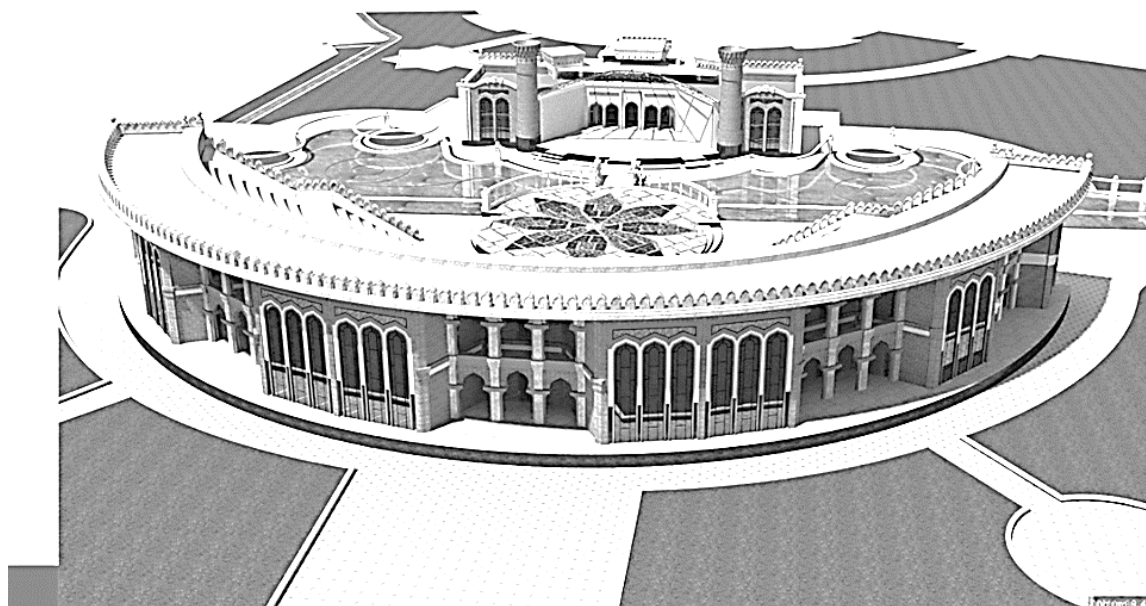
8.146- расм. Мунтазам композициявий услубдаги истироҳат боғи режаси.

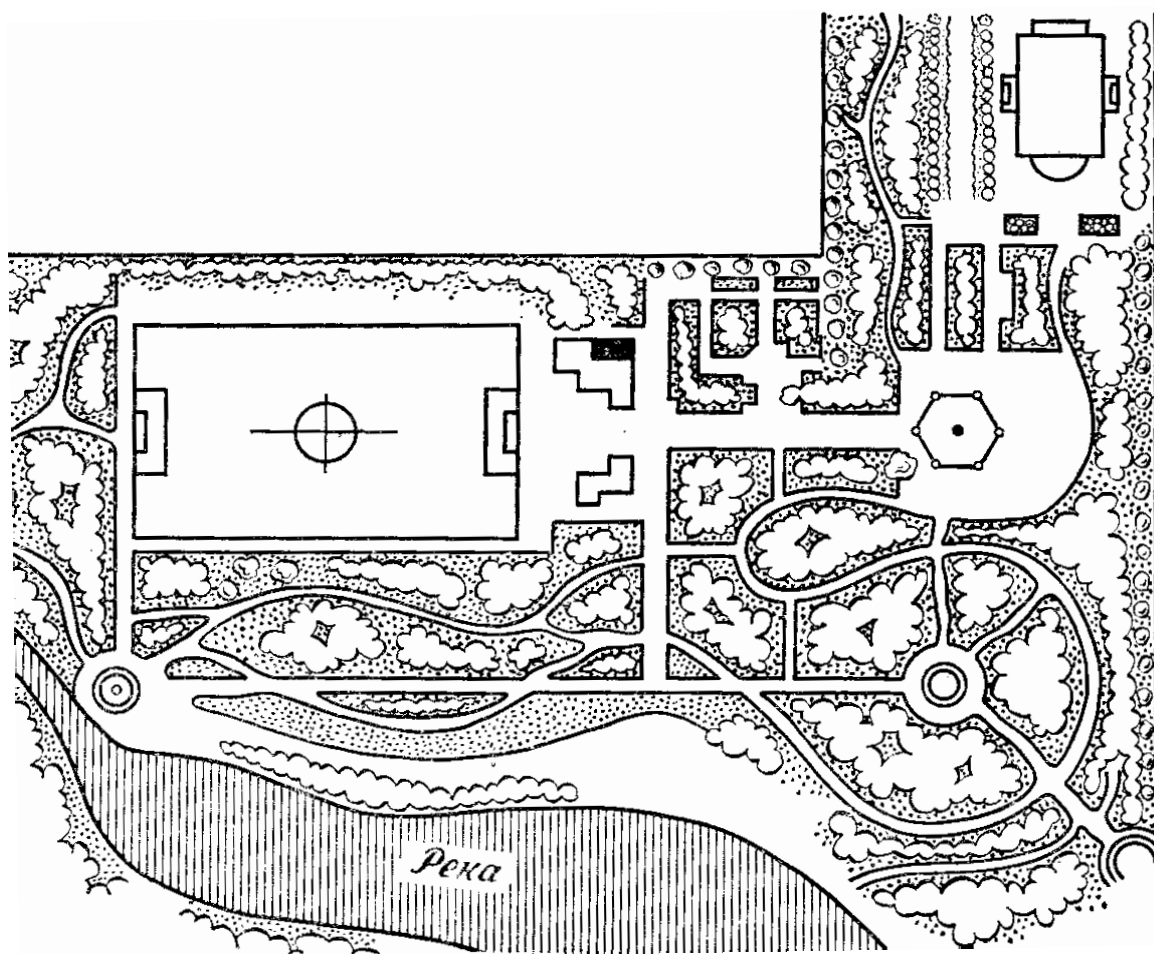
8.147 – расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани “Беишқарсак” марказий боғи реконструкцияси архитектура номзоди Рахимов К.Д., Айматов А.А.

Истироҳат боғларини лойиҳалашда уч асосий режавий композициявий услуб қўлланилади: мунтазам, пейзажли, аралаш. Мунтазам услубга геометрик тўғрилиқ, йўлаклар, хиёбонлар ва майдончалар тизимидаги мукамаллик, симметрик қурилмаларни қўллаш характерлидир. Бундай

режалаш сокин текис жойларга ёки катта участкаларга кўпроқ тўғри келади (8.146; 8.147; 8.148 - расмлар).

8.148 - расм. Самарқанд вилоятининг Ургут тумани “Беиқарсак” марказий богининг реконструкция лойиҳаси ва фольклор этнографик богининг амфитеатр биноси. Муаллифлар: архитектура номзоди Рахимов К.Д., Айматов А.А.

8.149 - расм. Аралаш композициявий услубда ечилган парк.

8.150 - расм. Эркин композициявий услубда режаланштирилган истироҳат боғи.

Аралаш услуб - бу мунтазам ва пейзаж услубининг бирлашувидир. Бу услуб паркларни лойиҳалашда кенг қўлланилади. Аралаш услуб лойиҳага кенг хилма – хиллик киритувчи табиий шароитлардан яхшироқ фойдаланишга имкон беради (8.149 - расм).

Пейзаж услуби, яъни эркин услуб – бу услубда кескин тўғри чизиқлар ва бурчаклар йўқ, ўйланмаган геометрик шакллар ҳам йўқ. Бу услубда хиёбонлар, йўлаклар уларнинг рангли гулзорлари эркин, юмшоқ, эгри чизиқли контурларда кўрсатилиб лойиҳаланади (8.150 - расм).

Келажакда қишлоқ аҳоли пунктларини кўкаламзорлаштиришда жамоат марказларини ривожланишини истироҳат боғлари билан бевосита боғлаб режаланштириш кенг қўлланилади.

Хулоса

Ўқув қўлланмада кўриб чиқилган масалалар қишлоқ ҳудудларини меъморий - лойиҳавий ташки қилишнинг, агросаноат мажмуаларини қишлоқ ҳаётига кириб келиши ва бунинг натижасида қишлоқда шаклланадиган ижтимоий инфраструктуранинг ривожлаништириш йўллариини такомиллаштириш муаммоларининг кўп қиррали эканлигидан далолат беради. Бу жараён республикамиз ҳудудларида амалга оширилаётган ижтимоий – иқтисодий ўзгаришларни доимий равишда ва узоқ келажақда ривожланиши ва кўринишларининг ўзгаришини ҳисобга олиш кераклигини таъкидлайди. 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида қишлоқ хўжаликни ривожлантиришда агросаноат мажмуаларини интеграция қилиш билан бир қаторда фермер хўжаликларини қишлоқ хўжалигини ривожланиш асоси деб қаралган. Ҳозирги кунда шаклланган аҳолининг жойлашув тизимлари қишлоқнинг иқтисодий ривожланиши тенденцияларига жавоб бериши билан бирга уни келажақда янада такомиллаштириш йўллариини ўрганишни талаб қилади.

Юқорида кўрсатилган муаммолар қишлоқ аҳоли пунктларини архитектура – режавий ташкиллаштиришга янгича ёндашиш йўллариини излашни тақозо этади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 мартдаги “Обод қишлоқ” дастури тўғрисидаги, ҳамда 2019 йил 29 мартдаги “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” фармонлари айнан шу масалаларни амалга оширишга қаратилган. Бугунги кунда аҳолининг томорқага муносабати, шундан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариш ва ижтимоий - маданий хизматни шакллантириш, йўллар тизимини ташкил қилишни аниқлаш керак бўлади. Шу билан бирга ижтимоий инфраструктура объектларини, давлатимизнинг мафкуравий сиёсатини амалга оширишга йўналтирилган жамоат марказларини шакллантиришга ва уларнинг архитектурасини яратиш йўллари долзарб муаммолардан ҳисобланиб келмоқда. Қишлоқ қурилишининг агросаноат билан интеграциясини амалга оширишда

аҳолига хизмат қилувчи кўп функцияларни қамраб олган, бирлашган жамоат биноларининг пайдо бўлиши айнан шу муаммоларни ечишга қаратилган йўналишлардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Қишлоқ аҳоли пунктларини архитектуравий – режавий шакллантиришнинг бош йўналишлари қишлоқдаги атроф муҳит тузилиши, ландшафти, қадимий анъанавий одатларни ўрганиш асосида янгича , бетакрор миллий кўринишларни излашга ва бу изланишда қишлоқнинг ансамблини яратувчи жамоат марказларининг роли ва ўрнини очиқ беришга қаратилган бўлиши керак.

Келажакда бу муаммоларни ечишга маъсул бўлган мутахассислар бугунги кунда тайёрланиши керак. Муаллиф мазкур китобда ёритилган материалларни ўрганиш маълум даражада қишлоқларимизни ўзгартиришдаги мураккаб муаммоларни ечишга ёрдам беради деб умид қилади.

**ОБОД ҚИШЛОҚ ДАСТУРИ БЎЙИЧА РЕСПУБЛИКА ВИЛОЯТЛАРИДА
АМАЛГА ОШИРИЛГАН ҚИШЛОҚЛАРНИНГ ЛОЙИХА ТАКЛИФЛАРИ**

**Қашқадарё вилояти Муборак тумани Қорақум қишлоғи
намунавий лойиҳа таклифи (2010 – 2011йиллар)**

Тузар жой массивидаги жамоат маркази жамоат биноларини асосий йўлларнинг иккала томонида жойлаштириб шакллантирилган. Марказ таркибига мактаб ва боғча бинолари ҳам киритилиб асосий кўчаларнинг архитектурасини ечиш билан бир қаторда марказнинг ҳажмий – фазовий композициясида мунтазам яхлитликка эришилган.

Қашқадарё вилояти Қарши тумани “Кат” ҚФЙ Янги – Хонобод қишлоғи (2009 – 2011йиллар)

Бош тархи Худуднинг ҳолати схемаси

Жамоат маркази қишлоқнинг асосий кўчасининг иккала томонида жойлаштирилган.

Ижтимоий ва маиший хизмат бинолари кўчалар бўйлаб тадбирлар ўтказиладиган, ободонлаштирилган ва кўкаламзорлаштирилган майдон атрофида жойлаштирилган. Майдон марказида лойиҳаланган булварнинг ўқи қишлоқнинг асосий кўчасида жойлаштирилган мактабнинг биноси ва спорт мажмуаси билан тугалланиб иккала майдонни бир – бири билан узвий боғлаган. Асосий кўчанинг охирида лойиҳаланган дам олиш маскани қишлоқнинг фазовий композициясини уйғун тугаллаган. Ижтимоий инфраструктура объектлари ёрдамида локал марказлар ташкил қилинган. Қишлоқнинг чеккасида хўжаликлараро марказий кўчада бозор мажмуаси лойиҳаланган бўлиб у қишлоқнинг ички кўчалари билан қулай боғланган савдо мажмуасига айланган. Бозор мажмуаси марказга интилувчи ёндош қишлоқларга ҳам хизмат қилишга мўлжалланган.

Самарқанд вилояти Жомбой тумани Қўнғирот маҳалласи маркази лойиҳа таклифи

Бош режа

Жамоат маркази.

Маҳалла маркази қишлоқнинг асосий кўчасида йўлнинг иккала томонида алоҳида ижтимоий бинолари инфраструктура объектлари бинолари ёрдамида шакллантирилган. Жамоат маркази битта қишлоқга хизмат қилади. Қишлоқнинг четларида кичик

ижтимоий объектлар биноларини жойлаштириб локал марказлар ташкил қилинган.

Самарқанд вилояти Жомбой тумани Нўш қишлоғи

Бош тархи ва жамоат маркази лойиҳаси

Қишлоқнинг жамоат маркази асосий кўчанинг иккала томонида шакллантирилган. Савдо мажмуаси ва қишлоқ врачлик пунктининг олдида, кўчаларнинг кесишган жойларида кичик майдонлар ташкил қилинган. Маҳалла маркази биноси, мавжуд савдо ва маиший хизмат шахобчаси, лойиҳаланган савдо мажмуаси, йўлнинг иккинчи томонида жойлашган мавжуд мактаб, ободонлаштирилган сайргоҳларида жойлаштирилган “Стелла” билан биргаликда асосий кўчанинг архитектураси ечилган ва жамоат марказининг композициявий шаклланишида яхлитликга эришилган.

Самарқанд вилояти Пояриқ тумани “Томойрот” қишлоғи

Бош тархи ва жамоат маркази лойиҳа таклифи

Жамоат маркази қишлоқнинг марказий қисмида, қишлоқнинг асосий йўлининг иккала томонида жойлашган.

Ижтимоий инфраструктура объектларининг мавжуд бинолари ва лойиҳаланган объектлари билан биргаликда

асосий кўчанинг архитектуравий ечими берилган. Жамоат марказининг майдони дам олиш сайргоҳлари ва мактаб биноси ҳамда спорт мажмуаси билан биргаликда қишлоқнинг композициявий марказига айланган.

Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Қиргули маҳалласи

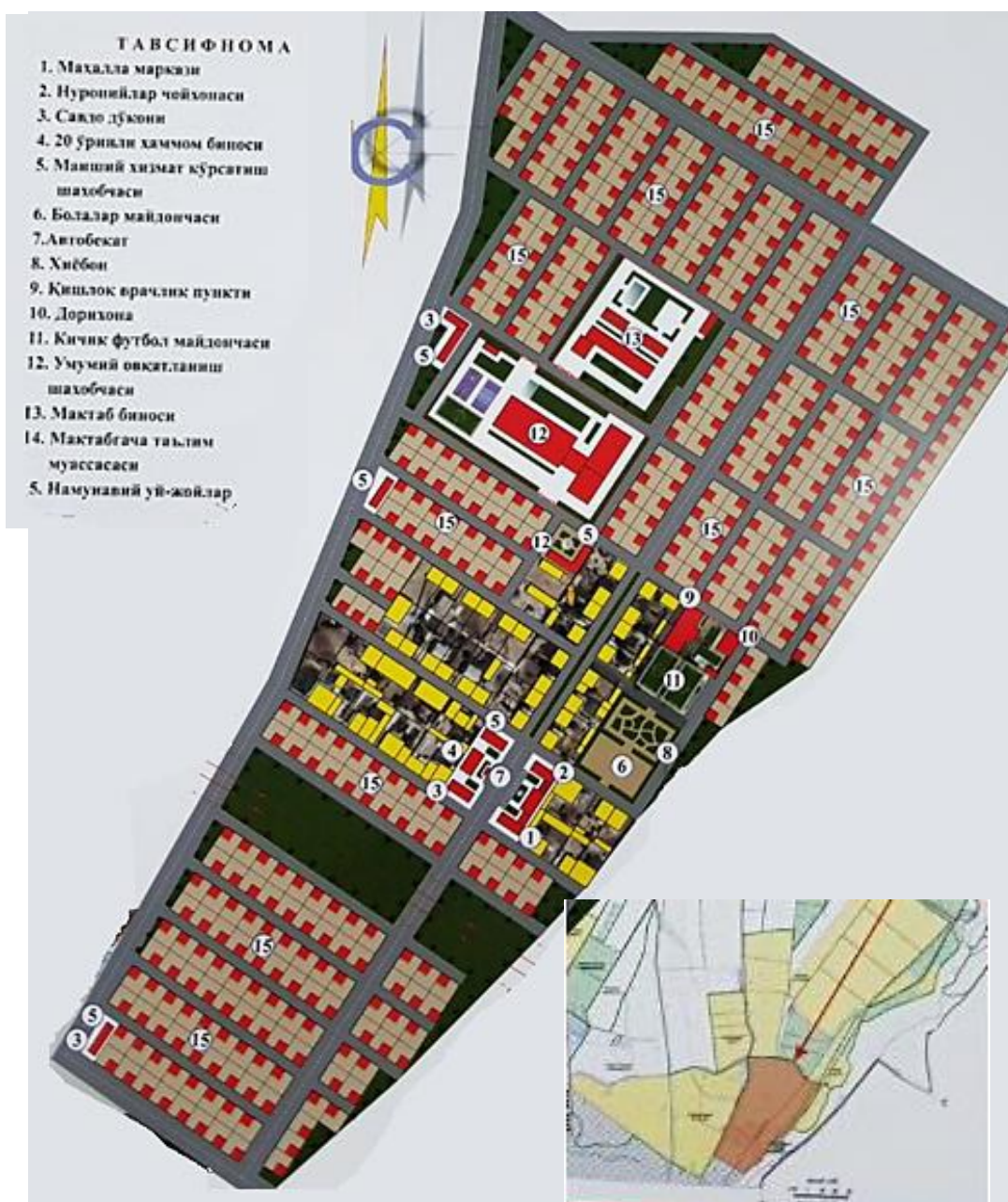

Бош режа ва жамоат маркази лойиҳа таклифи.

Жамоат маркази фақат қишлоқнинг ўзига хизмат қилади. Қишлоқнинг марказида йўлнинг иккала томонида жойлашган майдонлар мажмуасидан иборат. Асосий тадбирлар ўтказадиган майдон атрофида маҳалла маркази, маданият уйи ва супермаркет жойлашган. Иккинчи майдонда ҚВП, мактаб, автотураргоҳ, мини футбол майдончаси лойиҳаланган.

Алоҳида бинолардан ташкил топган ижтимоий инфраструктура объектларини майдонлар атрофида жойлаштирилиши, мунтазам лойиҳаланган кўчалар билан биргаликда қишлоқни бирлаштирувчи яхлит архитектура – композициявий ечимга эришишига имконият берган.

**Самарқанд вилояти Самарқанд тумани “Навроз” маҳалласи
“Илонсой” қишлоғи бош режа лойиҳаси.**

Қишлоқда битта асосий марказ ва иккита локал марказ ташкил қилинган. Жамоат маркази қишлоқ ичидаги асосий кўчанинг иккала томонида лойиҳаланган. Ижтимоий инфраструктура объектлари маҳалла маркази, нурунийлар чойхонаси, маиший хизмат ва савдо дўкони қишлоқнинг жамоат маркази мажмуасини ташкил қилган. Қишлоқ врачлик пункти, аптека ёрдамида шакллантирилган локал марказ, мини футбол майдончаси, хиёбон ва болалар ўйингоҳи билан биргаликда жамоат маркази билан узвий боғланган. Марказий йўлда ёндош интилувчи қишлоқларга ҳам хизмат қилишга мўлжалланган савдо – маиший хизмат ва умумий овқатланиш мажмуаси билан биргаликда яна битта локал марказ ташкил қилинган.

Самарқанд вилояти Қўшробот тумани Куролос МФЙ Юқори Куролос қишлоғи

**Бош режа ва жамоат
маркази лойиҳаси**

Жамоат маркази
бош кўчада жойлашган.
Тадбирлар ўтказишга
режалаштирилган

майдон атрофида маданият, маъмурият бинолари лойиҳаланган. Ижтимоий
инфраструктура объектлари бинолари бош кўча бўйлаб локал марказларда
жойлаштирилган ва ёндош интилувчи қишлоқларга ҳам хизмат қилади.

Самарқанд вилояти Тайлоқ тумани Бахшитепа маҳалласи марказини ободонлаштириш лойиҳа таклифи

Бош режа

Жамоат маркази

Жамоат маркази қишлоқнинг ҳўжаликлараро марказий йўли бўйлаб жойлаштирилган бўлиб атрофдаги ёндош, интилувчи қишлоқларга ҳам хизмат қилади. Мавжуд бўлган маҳалла маркази, маданият уйи билан узвий боғланган умумий овқатланиш биноси лойиҳаси таклифи киритилиб жамоат маркази майдони шакллантирилган. Йўл бўйлаб жойлаштирилган ижтимоий инфраструктура объектлари бинолари ёндош, интилувчи қишлоқларга ҳам хизмат қилади.

Фарғона вилояти Олтиариқ тумани

“Тинчлик” МФЙ аҳоли пункти

худудининг марказий қисмининг лойиҳа таклифи

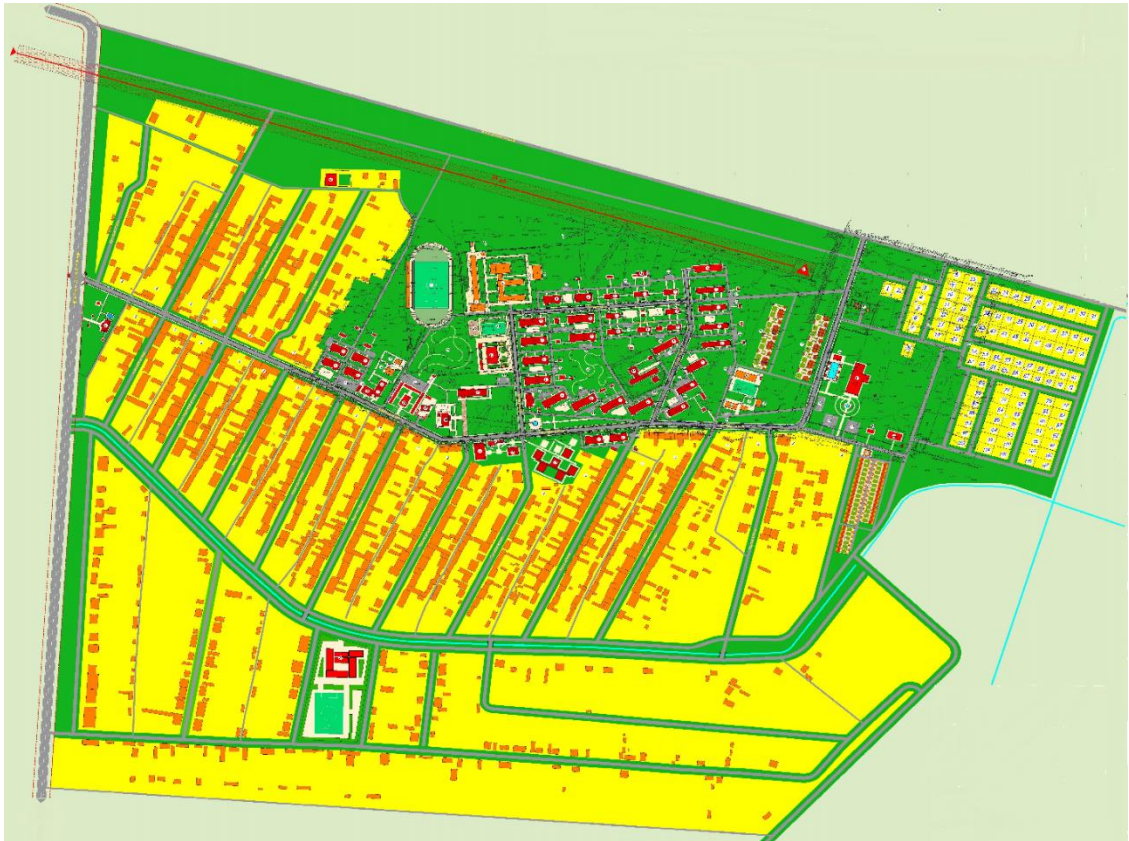
ҚАЙДНОМА

1. Маданият уйи
2. Сапоат касб-хунар коллежи
3. Умумтаълим мактаби
4. Мактабгача таълим муассасаси
5. Тўйхона
6. Савдо мажмуаси
7. Савдо дўкони
8. Салқин ичимликлар дўкони
9. Хаммом (реконструкция)
10. Гўзаллик саломи (лойиҳавий)

Марказий қисмининг таркибига кўп қаватли бинолар, мактаб, саноат ҳунара колледжи, мактабгача тарбия бинолари ва ижтимоий инфраструктура объектлари киритилган. Жамоат маркази иккита майдондан иборат. Биринчиси олдида Маданият уйи биноси ва унинг қаршисидаги дам олиш сайргоҳлари, болалар майдончалари ва уларга хизмат қилувчи бинолар билан узвий боғланган. Иккинчиси тўйхона билан савдо мажмуаси ҳудудида дам олиш оромгоҳлари билан ташкил қилинган майдон. Бу мажмуа марказий йўлда жойлаштирилган бўлиб ёндош интиловчи аҳоли пунктларига ҳам хизмат қилишга мўлжалланган.

Жиззах вилояти Дўстлик тумани “Манас” ҚФЙ аҳоли пунктини қайта тиклаш лойиҳа таклифи.

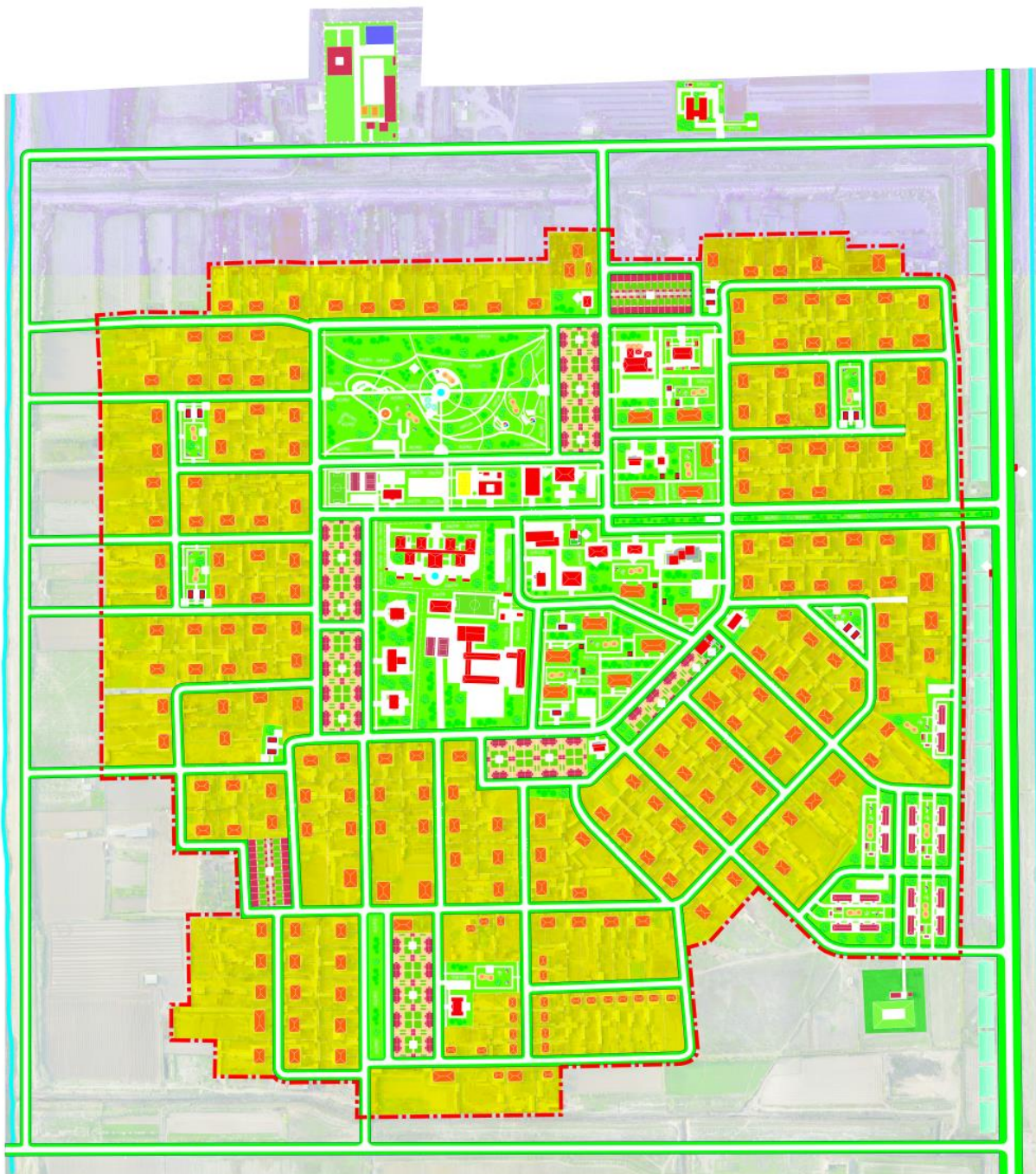

Бош режа ва жамоат маркази

Қишлоқнинг жамоат маркази асосий кўча бўйлаб жойлаштирилган бир нечта майдонлардан ташкил топган. Булар савдо мажмуаси, маданият уйи ва ҚВП биноси олдидаги асосий тадбирларни ўтказишга мўлжалланган майдон, йўлнинг кесишган жойида шакллантирилган сув ҳавзаси атрофидаги оромгоҳ ва тўйхона ҳудудида лойиҳаланган сув ҳавзаси, оромгоҳлари билан шакллантирилган майдонлар. Ижтимоий инфраструктура объектларининг кичик бинолари алоҳида йўл бўйлаб жойлаштирилган. Аҳоли ҳудудининг мавжуд турар жойлари кўчалари қишлоқнинг асосий кўчаси ва лойиҳаланаётган турар жой массиви билан мунтазам боғланган бўлиб қишлоқни яхлит, тугалланган архитектура - композициявий ечимини берган.

Ўзбекистон қишлоғи аҳоли пунктининг лойиҳа таклифи

Жамоат маркази қишлоқ аҳоли пунктнинг ичкарасида жойлашган. Жамоат марказларини шакллантирувчи ижтимоий инфраструктура объектлари қишлоқ ичидаги асосий кўчалар бўйлаб жойлаштирилган. Тадбирлар ўтказишга мўлжалланган жамоат майдони дам олиш ва истироҳат боғи билан узвий боғланиб қишлоқнинг ҳажмий - фазовий ечимида, асосий кўчаларида жойлаштирилган жамоат бинолари билан биргаликда ягона композициявий яхлитликка эришилган.

**Кичик қишлоқ аҳоли пункти учун маҳалла маркази лойиҳа таклифи.
Интернет маълумоти.**

Маҳалла маркази таркибига маъмурий бошқарув, кундалик эҳтиёжларни бажарувчи савдо маиший хизмат бинолари, ҳамда болалар боғчаси киритилган. Бундай маҳалла марказлари йирик қишлоқ аҳоли пунктларини шакллантиришда маҳаллани бошқарувчи локал марказларга айланиб анъанавий қадриятларга айланиши мумкин.

Савдо ва маиший хизмат қилиш биноси лойиҳа таклифи.

Маҳалла бошқарув органи биноси лойиҳа таклифи.

“ Beisha “, болалр боғчаси. Хитой Цзянсу вилояти. 2019 йил.

Болалар боғчаси ҳудуднинг ландшафтини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ муҳитига киришиб кетган, кўп функцияли очиқ майдон атрофида ташкил қилинган ўзига хос кичик қишлоқчани эслатувчи катта бўлмаган бинолардан иборат.

ТАЯНЧ СЎЗЛАР

Қишлоқ муҳитининг моддий элементлари – ишлаб – чиқариш муҳити, турар жой ва ҳаёт муҳити, маданий – маиший ва умумий хизмат кўрсатиш ҳамда мулоқот муҳити, табиий атроф муҳити.

Муҳит типологияси таркиби – табиат, жойлашув, ишлаб – чиқариш, ижтимоийлаштиришдан иборат.

Қишлоқ – қишлоқ жойларда яшовчи аҳолининг ҳудудий тарқоқлашган ва турли шаклдаги фаолиятни ўзида мужассамлаштирган функцияларга эга аҳоли пунктини англатади.

Қишлоқ жойлар – шаҳарнинг расмий чегараларидан ташқарисида жойлашган, жамият аъзоларининг руҳий ва жисмоний кучларини кенг миқёсда тиклаш жойлари.

Қишлоқ аҳоли пункти – шаҳарсозликнинг умумий жиҳатлари бўйича ишлаб – чиқариш, истеъмол соҳалари ва маъмурий-бошқарув функцияларини ўз ичига олган аҳоли яшаш ҳудудлари.

Қишлоқ аҳолиси – ўзига хос ишлаб – чиқариш функциялари билан банд бўлган ва вақтларининг кўп қисмини қишлоқ жойларда ўтказадиган одамлар. Қишлоқни ташкил қилувчи функциялар – қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қишлоқ хўжалик корхоналарига техник хизмат кўрсатиш, қишлоқ аҳолисига маданий – маиший ва коммунал хизматларни кўрсатиш фаолиятлари киради.

Қишлоқ манзилгоҳлари – аҳолиси асосан қишлоқ хўжаликда ишлаб – чиқариш билан шуғулланадиган ҳудудлар.

Қишлоқ манзилгоҳларининг мазмуни – аниқ уюшмалар, бир хил бўлмаган урбанизация ва меҳнат тарзининг ўзгариши натижасида бир хил бўлмаган маданият ва турмуш тарзи.

Қишлоқ жойлашув тизими – қишлоқ хўжалик ишлаб - чиқариши, қишлоқнинг

Худуднинг ўзаро боғланган тизим таркиби – табиат, жойлашув, ишлаб – чиқариш, инсон анъаналари, яшаш тарзидаги ривожланишнинг эволюцион жараёнлари натижаси киради.

Тизим ривожланишининг асосий параметрлари – 1000 кишига хизмат қилиш бирлиги; хизмат қилиш бирлигидан унумли фойдаланиш; хизмат қилиш доираси.

Иқтисод омили - қишлоқ хўжалигига индустриал методларни киритиш, қишлоқ меҳнатини индустриал меҳнат турига айлантириш.

Мутахассислаштирилган қишлоқ хўжалиги – ишловчи халқ дислокацияси (ишлаб чиқаришда банд аҳолининг жойлашуви).

Демографик структура – худудда яшовчи аҳоли ёшининг таркиби.

Дисперсиялик - қишлоқ аҳолиси ва қишлоқ худудларининг кам зичлиги.

Аҳолининг миграцияси – аҳолининг худуддан худудга кўчиб юриши.

Қишлоқ худудлари турлари - бир меъерда, зичлашган, ингичка, чўзилган.

Худудларни баҳолаш - қишлоқ аҳолисининг зичлиги, қишлоқ худудлари тармоғи зичлиги (1000км кв.га аҳоли худуди сони), аҳоли худудлари орасининг ўртача масофаси.

Аҳоли яшайдиган пунктларнинг жойлашув моделлари – табиий иқлим шароитларига асосланиб маданий – маиший хизматни ташкил қилиш учун республикамиз худудларини жойлашув зоналарига бўлиш.

Аҳоли жойлашуви модели - маданий- маиший хизмат қилиш тизимини ташкиллаштириш.

Муассасалар тармоғини ташкиллаштириш - маданий – маиший хизмат бинолари турларини аҳоли яшаш пунктларида яшовчиларнинг эҳтиёжига қараб жойлаштириш.

Қишлоқ врачлик пунктлари - қишлоқ аҳолисини даволаш марказлари.

Жамоат биноларининг ўзига хос хусусияти - турли функцияли муассасаларнинг бир ҳажмда кенг бирлашуви.

Бинолар бирлашувининг босқичли шаклланиши – бинога алоҳида бино-блокларини аста-секин қўшиш.

Миллий-турмуш хусусиятлари – миллий одатлар, турмуш элементлари ва яшаш тарзи, демография таркиби.

Табиий иқлим шароити таъсири - шимолда ихчам ёпик ва иссик иқлимда очик меъморий-ҳажмий лойиҳалаш усуллари.

Мактабгача тарбия ташкилотлари – турли ўринли болалар боғчаси ва яслилар.

Умум таълим мактаблари – 320, 450 ўринли мактаблар.

Мутахассислик бўйича коллежлар - аниқ бир туманнинг эҳтиёжига қараб мутахассисларни тайёрлаш.

Ўзлаштирилган ҳудудларда марказларни ташкил қилиш – микроиқлимни яратиш, ҳаво айланишини шакллантириш, қизиб кетишидан сақлаш, энг қулай участкани танлаш.

Чўл ва ярим чўлларда жойлаштириладиган марказларни ташкил қилиш - табиатнинг сифатларидан максимал фойдаланиш, қулай шароитларни яратувчи режалаштириш имкониятларидан фойдаланиб микроиқлимни яратиш.

Тоғ олди воҳаларида жамоат марказларини ташкил қилиш - рельефи баландроқ бўлган участкаларни танлаш, сув ҳавзаларига яқин жойлаштириш, индивидуал образини яратиш, узун ва паст қаватли биноларни пастликларда жойлаштириш.

Қизил чизикда жойлаштириш – жамоат маркази биноларини кўча йўналиши бўйлаб жойлаштириш. Ўқли жойлаштириш – жамоат марказини асосий кўчани тугалланишида шакллантириш.

“Орол” композициясида жойлаштириш - алоҳида турувчи бино муассасини оптимал ўлчовини, унинг атрофини ўраб олган эркин фазовий муҳит билан мутаносиблигини аниқлаш. Композиция – лотин тилидан таржимаси тузиш, бирлаштириш, алоқа маъносини билдиради.

Архитектуравий композиция бирлиги – композициянинг ҳамма компонентларининг узвий яхлитлиги.

Тенг ҳуқуқли бўйсиниш – бу мураккаб бирлик бўлиб, бу ерда композициянинг яхлитлиги, алоҳида қисмларнинг асосий ва бўйсинган томонларини ажратиш ва уйғунлаштириш (мувофиқлаштириш) билан эришилади.

Композицияда *мутаносиблик* - муайян (маълум) мослик, қисмларнинг ўзаро ва бутун билан мутаносиблиги.

Меъморчиликда *ритмлик* - аниқ ўзаро алоқаларни яратувчи алоҳида элементлар ва шаклларнинг қонуний алмашиб такрорланиши сифатида кўринади.

Архитектуравий - лойиҳавий композиция компонентлари - кўчалар, майдонлар, турар жой ва жамоат бинолари, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, ландшафт, рельеф, сув ҳовзалари.

Табиий шароитлар – ҳудудлардаги чўл, ярим чўл, тоғ олди, суғориладиган ерлар зонасидаги шароитлар.

Жамоат марказини архитектуравий қабул қилиш – тугалловчи, сирғанувчи, ракурсли перспективалар тарафдан кўринишини кузатиш.

Архитектуравий ансамбл – шакл, ўлчамлар ва ўзаро жойлашувларнинг маълум бир қонунийликга асосланган тўлақонли яхлитлиги.

Тупикли схема ташкил қилиш - жамоат марказини киришнинг тугалланишида жойлаштирилиши.

Чизик шаклидаги схема - қишлоқнинг асосий кўчасини бир томонлама ёки икки томонлама йўналишда иморат солиб обод қилиш.

Муюлишли схема - қишлоқнинг асосий кўчаси ҳисобланган муюлишдаги йўлнинг ривожланиши.

Тугунли схема - икки ёки учтадан зиёд кўчаларнинг кесишган жойларида иморатларни солиб обод қилиш.

Ажратиб олинган (боғланишсиз) схема - иморат солиниши керак бўлган ҳудудларнинг қишлоқнинг қолган қисмидан жамоат бинолари билан ажратиб олиниши.

Атрофлаб ўтувчи макон - архитектуравий ҳажмларни эркин атрофлаб ўтувчи макон .

Архитектуравий ансамбл – архитектуравий объектларнинг бирикуви.

Ландшафт - қишлоқ қурилишида табиий омилларнинг бирикуви (сув ҳавзалари, рельеф ва ўсимликлар).

Жамоат майдонлари – бу аҳоли пунктларининг энг оммавий қисми.

Транспорт майдонлари - магистрал йўлларнинг кесишган жойларида ҳаракатни ташкил қилиш .

Юк тушириш майдонлари - транспортга юкни тез туширишни енгиллаштириш .

Савдо майдонлари – савдо биноларини олдидаги майдонлар .

Майдон шакллари - планда геометрик шакллардан иборат.

Майдон тугуни – кўчаларнинг майдонга боғланиб режавий ечилиши.

Тўғридан тўғри ўтадиган кўчалар – майдоннинг фазовий муҳитига ёки унга қисман туташиб ўтувчи кўчалар.

Бош кўчалар – майдоннинг асосий жойларига йўналтирилган кўчалар.

Ёпиқ майдон - майдон ҳар томонлама бинолар билан қурилган .

Очиқ майдон - майдон сув ҳавзаларига жозибали (қизиқарли) ландшафтга ва ҳоказоларга қаратилган .

Қурилишнинг сокин характери - бир хил баландликдаги, ҳажмдаги биноларни бир хил жойлаштириш ҳолида кўтариш.

Қурилишнинг актив характери - майдонда йирик бинони жойлаштириш ва қолган қурилишни унга бўйсундириш .

Майдонни архитектуравий ташкил қилиш - аниқ вазиятда (ҳолатда) композициянинг ҳамма воситаларидан фойдаланиш .

Анъананинг ўзига хос хусусиятлари - ҳажмларнинг бош ва бўйсунган қисмининг мувофиқ нисбатларини ўрнатиш .

“ Ассоциациялик “ - ҳалқ манбалари таъсурот ва ҳис тўйғуларига асосланган санъат асарлари .

“ Семантикли “ - образ таркибини шакллантиришда “ генетик “ маълумотларни қатнашишига асосланган санъат асарлари .

Бошловчи ролни бажарувчи бинолар – ғоявий, ижтимоий , иқтисодий функцияларни бажарувчи жамоат бинолари.

Визуал кўриниш – замонавий қурлишни атроф муҳит ва архитектура ёдгорликлари билан алоқасини боғлаш услуби.

Кўргазма - томошабинга маълум мавзуда ўзига хос, образли кўринишда тасвирий ва ҳужжатли материаллар билан ҳикоя тақдим этиш.

Символика воситалари - тақдим этиладиган ташвиқот материалларини бадиий умумлаштириш.

Декоратив панно - орнамент ва рангдан фойдаланилган монументал живопис.

Ҳажмий ҳайкалтарошлик - тарихий ҳодисаларни, илм ва маданият ходимларини, меъморий мажмуаларни мангулаштирувчи ёдгорликлар.

Декоратив санъатнинг аҳамияти – кўчалар участкасига, скверларга, майдонлар ўлчами ичига, маълум жойга хос таъсир кўрсатади .

Монументал санъат асарлари - ҳажмий ҳайкалтарошлик, рельеф, панно .

Ободонлаштиришнинг архитектуравий воситалари - монументал – декоратив санъат, кичик архитектуравий ва ташқи ободонлаштириш элементлари.

Булвар – жамоат марказларига бориш йўлларини кўкаламзорлаштириш, шакллантириш.

Сквер – катта бўлмаган кўкаламзорлаштирилган майдонни шакллантириш элементи бўлиб қисқа муддатли дам олиш, сайр қилиш жойлари ҳисобланади.

Тарихий номоддий боғлар – маърифий, ижтимоий – иқтисодий, тарихий ва табиий иқлим шарт - шароитлари, ҳамда турлича тартиб ва анъана услублари асосида лойиҳаланадиган боғлар.

Якуний назоратни ўтказиш учун саволлар.

1. Муҳит типологияси нима?
2. Муҳит типологияси элементларини тушунтириб беринг.
3. Қишлоқ деганда нимани тушунаси?
4. Қишлоқни ташкил қилувчи функциялар нималардан иборат?
5. Қишлоқ аҳоли пунктлари таркибига нималар киради?
6. Қишлоқ манзилгоҳлари деганда нимани тушунаси?
7. “Агроиндустриал қишлоқ” ни тушунтириб беринг.
8. Қишлоқ ҳудудларининг архитектурасини шакллантиришга агросаноат
мажмуаларини киритишнинг таъсирини тушунтириб беринг.
9. Қишлоқ ҳудудларида маданий – маиший хизматни ташкил қилишни аниқловчи омиллар нималардан иборат?
10. Қишлоқ аҳолисига ижтимоий хизматни ташкил қилишнинг замонавий омилларига нималар киради?
11. Қишлоқ жойлашуви шакллари ва қишлоқ турар жойларининг қандай
турлари мавжуд?
12. Қишлоқда маданий – маиший хизматни ташкил қилишнинг жойлашиш моделларини тушунтириб беринг.
13. Жамоат биноларини лойихалаш ва қуришга қўйиладиган асосий талабларни айтиб беринг?
14. Қишлоқ ҳудудларида маданий ва маиший хизматни босқичма босқич ташкил қилишини тушунтириб беринг?

15. Мактабгача тарбия муассасалари тармоқларини ташкил қилиш вариантларини тушунтиринг.
16. Мактабгача тарбия муассасаларини турли зоналарда жойлаштириш қандай амалга оширилади?
17. Демографик шароитларнинг ва жойлаштириш параметларининг тармоқни шакллантиришга қандай таъсири бор? Тушунтиринг.
18. Умумий таълим мактаблари тармоқларини кўп звеноли ташкиллаштириш деганда нимани тушунасиш.
19. Умумий таълим мактаб тармоқларини аҳоли пунктларининг жойлашуви зоналарининг турли шароитларида шакллантиришга қўйиладиган талабларни айтиб беринг.
20. Тиббий соғломлаштириш ташкилотлари тармоқларини ташкиллаштириш йўлларини тушунтиринг.
21. Маданият-маърифат муассасалари тармоқларининг шаклланишига таъсир қилувчи ижтимоий омилларлар нималардан иборат ?
22. Жойлашув зоналарида маданий - маърифий хизматни ташкил қилиш схемаларини кўрсатиб беринг.
23. Қишлоқ аҳолисининг спецификаси асосида савдони ташкил қилиш усулларини тушунтиринг.
24. Умумий овқатланиш ташкилотлари тармоқларининг асосий гуруҳлари қандай хизматларни ўз ичига олади?
25. Турли жойлашув зоналарида савдо, умумий овқатланиш ва маиший хизмат тармоқлари шакллантиришнинг асосий шарт - шароитларини айтиб беринг.
26. Қишлоқ жамоат биноларининг асосий таркибига қандай объектлар киради?
27. Мактабгача тарбия муассасаларига кирувчи объектларни айтиб беринг?
28. Қишлоқ мактабларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
29. Савдо ва маиший хизмат бинолари турларига қандай бинолар киради?

30. Савдо ва маиший хизмат биноларининг турар жойларда жойлаштириш вариантларини айтиб беринг.
31. Даволаш профилактика муассасаларининг турларини айтиб беринг.
32. Маданий – маиший ва маъмурий муассасалар бинолари ва спорт иншоотлари турларига қандай объектлар киради?
33. Бажарадиган функциялари асосида бинолар қандай бирлаштирилади?
34. Биноларни ички кўриниш орқали бирлашув йўллари тушунтиринг.
35. Турли функцияда лойиҳаланган бинолар блокларини бирлаштириш йўллари айтиб беринг.
36. Турли функциядаги маданий – маиший хизматни тўлиқ бирлаштирувчи бинолар комплексини шакллантириш йўллари айтиб беринг.
37. Қишлоқнинг марказий қисмида акцент яратувчи асосий биноларни айтиб беринг.
38. Аҳолининг яшаш жойлари ҳудудларида жамоат марказларини жойлаштиришнинг қандай вариантлари мавжуд?
39. Жамоат марказига қандай жойлар танланади?
40. Жамоат марказининг меъморий ечимларини тушунтириб беринг.
41. Жамоат марказини асосий кўча бўйлаб ташкил қилиш йўллари айтиб беринг.
42. Жамоат марказларини жойлаштиришда атроф муҳит, рельеф ва табиий иқлим шароитларининг таъсири тушунтириб беринг.
43. Архитектура – лойиҳавий композиция компонентларига нималар киради?
44. Жамоат биноларидан қурилиш композициясида фойдаланиш усулларини айтиб беринг.
45. Архитектура - лойиҳавий композицияда табиий шароитларнинг аҳамиятини тушунтириб беринг.
46. Аҳоли пунктларининг кўча тармоқлари композициясини шакллантиришнинг қандай йўллари мавжуд?
47. Композициянинг лойиҳавий усулларини тушунтириб беринг.

48. Архитектуравий ансамбл деганда нимани тушунилади?
49. Қишлоқ марказларини композициясида ландшафт усулларидадан фойдаланиш йўллари тушунтиринг?
50. Майдонларнинг асосий вазифаларига нималар киради ?
51. Майдон фазосини бинолар билан безаш усуллари тушунтиринг.
52. Майдон қурилишининг боғловчи элементлари деганда нимани тушунаси.
53. Майдонни ташкил қилиш усуллари айтиб беринг.
54. Жамоат марказлари майдонининг шакли, ўлчамлари ва ўрнини тушунтиринг.
55. Кўчаларнинг жамоат марказлари майдони билан боғланиш шарт шартларини тушунтиринг.
56. Архитектуравий - фазовий ансамблнинг яратишда майдонда яхлитликка эришишнинг қандай йўллари мавжуд?
57. Майдонларнинг очик ва ёпиқ фазовий ечимини ташкил қилиш усуллари тушунтиринг.
58. Ижодиётда халқ меъморчилиқ анъаналаридан архитектура традицияларидан фойдаланиш йўллари тушунтириб беринг.
59. Қишлоқ жамоат биноларининг анъанавий композицияларида пропорциялар, ранглар муносиблигидан фойдаланиш деганда нимани тушунаси ва бу қандай йўллар билан амалга оширилади?
60. Жамоат биноларининг ўзига хос ва ифодали образини яратиш усуллари айтиб беринг?
61. Турли даврларда қурилган архитектуравий объектларнинг композициявий бириктириш шартларини айтиб беринг.
62. Янги қурилишда эски қурилишнинг тубдан реконструкция қилиш йўллари тушунтириб беринг.
63. Ижтимоий –сиёсий мавзудаги кўргазмалар қандай ташкил қилинади?
64. Кўргазмали ташвиқот воситалари учун жой танлашда ориентация, ранглар фонининг таъсирини тушунтириб беринг.

65. Кўргазмали ташвиқот элементларига нималар киради?
66. Монументал санъат асарлари ва уларнинг марказ ансамблида жойлаштириш усуллари айтиб беринг.
67. Ҳажмий ҳайкалтарошлик асарлари ва уларнинг қишлоқ қурилишида ролини тушунтириб беринг.
68. Монументал санъат асарларининг маънавий ва композициявий мажбуриятларига нималар киради?
69. Қишлоқ жойларда монументал - декоратив рангтасвирдан қандай фойдаланилади?
70. Ободонлаштиришнинг архитектуравий воситаларига нималар киради?
71. Ободонлаштиришнинг ташқи элементлари таркиби нималардан иборат?
72. Ободонлаштиришда қўлланиладиган йўналишлар ва материалларни айтиб беринг.
73. Ободонлаштиришда табиий рельефдан фойдаланиш йўллари тушунтиринг.
74. Жамоат марказларини шакллантиришда кўкаламзорлаштиришнинг аҳамияти?
75. Жамоат марказларини кўкаламзорлаштириш тизимининг элементларини айтиб беринг.
76. Жамоат марказларини кўкаламзорлаштиришда табиий рельефдан фойдаланиш ҳақида гапириб беринг.
77. Булвар ва скверларнинг ижтимоий ва декоратив аҳамиятини тушунтириб беринг.
78. Булвар ва скверларнинг лойиҳавий тузилишини айтиб беринг.
79. Скверларни лойиҳалаш усуллари айтиб беринг.
80. Парк ҳудуди қандай функционал зоналарга бўлинади?
81. Тарихий номоддий мерос асосида лойиҳаланаётган боғлар деганда нимани тушунаси.

Қишлоқ ҳудудларини архитектура - лойиҳавий ташкил этиш фанини назарий ва амалий ўзлаштиришда фойдаланиладиган педагогик ва инновацион технологиялар.

Назарий маълумотларни ўрганишда қуйидаги усуллар ва воситалардан фойдаланиш мумкин: Инсерт, Тоифали, БББ , “Кластер” схемалари, Т – жадваллардан фойдаланиш мумкин; “Нима учун?”, “Қандай?” схемалари тавсия этилади.

Лойиҳа устида ишлаганда янги компьютер графикаси Auto САД, 3Д Мах, Corel Draw, Revit дастурларини ўрганиш ва иш давомида ишлатиш тавсия этилади.

Адабиётлар рўйхат

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. 29.03.2018 й. №ПФ – 5386 “Обод қишлоқ тўғрисида
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори. 29. 03. 2018 й. №ПҚ-3630 “Обод қишлоқ” дастурини амалга ошириш бўйича қўшимча чора тадбирлар тўғрисида.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори. 02.02.2018 й. №ПҚ – 3502. 2018 – 2022. “Аҳоли пунктларини бош режалар билан таъминлаш, лойиҳа ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, шунингдек. Шаҳарсозлик соҳасида мутахасислар тайерлаш, сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони. 10. 01. 2019 й № ПФ - 5623 “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори. Қишлоқ врачлик пунктларини янада муқобиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида.(Ўзбекистон республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2014 йил, 10 сон, 108 модда)

6. И. А. Каримов Ўзбекистон буюк келажак йўлида Т. Ўзбекистон 2010
7. Концепция развития градостроительства Узбекистана в условиях формирования новых социально – экономических отношений. Т.ТАСИ, 2008.
8. Ш.Д. Ачилов. Архитектурно-планировочная организация сельских поселков Узбекистана. Учебное пособие. Ташкент. Изд. “Ўқитувчи”. 1992.
9. А.В. Бунин. , М.Г. Круглова. Архитектурная композиция городов. М., Издательство Академии архитектуры, 1940.
10. О.К.Гурулев «Архитектура жилых и общественных зданий для села».- МИСИ. 1988.
11. З.С.Гудченко, Ю.Ф. Хохол. “Эстетическая выразительность застройки села”.- К. 1988.
12. Dewey Thorbeck. Architecture and Agriculture: A Rural Design Guide. Hard cover: 232 pages . Publisher: Routledge; 1 edition (December 4, 2009 -4 б).
13. Dewey Thorbeck. Rural Design: A new design discipline. June 2013-136.
14. Детские дошкольные учреждения. Нормы проектирования. СНИП 11-64-80 М.1988г.
15. Joshua Bolchover, Sohn Lin, Christiane Lange, Designing the Rural: A Global Countryside in Flux. 2009.
16. D.U.Isamuxamedova., LA. Adilova. Shaharsozlik asoslari va landshaft arxitekturasi: I qism, darslik O'zR oily va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi.-Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009 – 160 b.
17. D.U.Isamuxamedova., A.T.Ismailov., A.T.Hotomov. Injinerlik obodonlashtirish va transport: I qism, darslik / O'zR oily va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi.-Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009 – 160 b.
18. Б.Ю.Кидирбаев. Формирование и пути развития монументально – декоративного искусства в современной архитектуре Каракалпакстана Автореферат диссертации , 2018.
19. А.В.Литвинов, И.И.Майборода, Ю.Ф.Хохол и др. Архитектура сел Украины и Белоруссии. Киев, Будивэльник, 1990.

20. В.А.Новиков. Архитектурная организация сельской среды. Москва. “Архитектура – С”, 2006.
21. Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР. 1987, вып 10.- 27,66,69 с.
22. Н. S. Pulatov. Shaharsozlik tarixi: I qism, darslik / O'zR oily va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi.-Toshkent: Cho'ipon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009 – 320 b.
23. K. D. Rahimov. Bog va parklarning zamonaviy yo'nalishlari o'quv qo'llanma. “MASHHUR – PRESS” nashriёti. Toshkent, 2016.
24. Randall Arendt. Rural by Design and Edition: Planning for town and country. November, 2017 – 15 б.
25. Рекомендации по организации системы культурно – бытового обслуживания сельских населенных мест и основных типов зданий для IV климатического района Средней Азии. Ташкент. ТашЗНИИЭП. 1976. - 54 с.
26. Рекомендации по учету природно - климатических факторов в планировке, застройке и благоустройстве городов и групповых систем населенных мест в условиях Узбекистана. Ташкент. УзНИИП градостроительства, 1981, -115 с.
27. Справочник архитектора. Сельские жилые и общественные здания. Издательство “Будівельник”, 1983. 160-163 с.
28. Х.К. Турсунов, М.Умаров. Сельские населенные пункты в системе расселения. Архитектура, строительство, дизайн. (Научно –практический журнал) Ташкент, ТАСИ. 2006 №4 17-20 с.
29. Х.К.Tursunov, M.U.Umarov, SH.D.Achilov. Qshloq aholi punktlarini rejalashtirish. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2014.
30. Х.М.Убайдуллаев, М.М.Инагомова. Турар жой ва жамоат бинолари типологик асослари .Тошкент , 2000.
31. Х. М. Убайдуллаев, Б.И. Иноғомов, К. Толипов “Маҳалла гузари – маҳалла кўрки”. Мозийдан Садо 3 (27), 2005.

32. Формирование системы культурно - бытового обслуживания сельского населения. ЦНИИЭП граждансельстрой. М. 1983 г.
33. М.Б. Худоярова. Аҳоли пунктларининг жамоат марказлари. Ўқув қўлланма. “Zarafshon” нашриёти ДК, 2019.
34. М.Б. Худоярова, Ў. Ў. Маматкулов. Қишлоқ аҳоли пунктларини кўргазмали ташвиқот билан безаш. “Архитектура ва қурилиш соҳаларида инновацион технологияларни қўллаш истикболлари” мавзусидаги халқаро илмий - техник конференция материаллари, СамДАҚИ 50 – йиллигига бағишланган, Самарканд. 2016 й. 54-56 б.
35. И.С. Шукуров. Градостроительство, планировка сельских населенных мест. Учебное пособие. МАРХИ, Москва. 2016
36. ҚМҚ 2.08.04 – 04. Қурилиш меъёрлари ва қоидалари. Маъмурий бинолар. Тошкент, 2011
37. ҚМҚ 2.01.01 –94.Қурилиш меъёрлари ва қоидалари. Лойиҳалаштириш учун илмий ва физик-геологик маълумотлар.Тошкент 1994.
38. ШНҚ 2.07.01 – 03. «Шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ва ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишни режалаштириш» шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари. Тошкент, 2009
39. ШНҚ 2.08. 02 – 09 * Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари. Жамоат бинолари ва иншоотлари. Ўзбекистон Республикаси Давархитектқурилишқўм. Тошкент, 2011
40. ҚМҚ 2.08.04 – 04. Қурилиш меъёрлари ва қоидалари. Маъмурий бинолар. Тошкент, 2011
41. ШНҚ 2.07. 04 – 12. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари. Қишлоқ фуқаролари йиғинлари ва қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудларини меъморий режавий ташкиллаштириш. Ўзбекистон Республикаси Давархитектқурилишқўм. Тошкент, 2013.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	4
I. Боб. Қишлоқ муҳитини архитектура-режавий ташкил этиш.....	9
1.1. Қишлоқ муҳитини архитектуравий объект сифатида лойиҳалаш	9
1.2. Қишлоқ муҳитини ўзгартиришнинг ҳудудий аспектлари	11
1.3. Қишлоқ манзилгоҳларининг келиб чиқиши ва архитектуравий анъаналари	18
1.4. Қишлоқ муҳитини ривожланишининг замонавий тенденциялари	20
1.5. Қишлоқ муҳитини ривожлантириш ва шакллантиришнинг регионал хусусиятлари	26
II. Боб. Қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизмат кўрсатишни ташкил қилиш ва ривожлантириш тамойиллари	31
2.1. Умумий тавсиф ва маданий – маиший хизмат кўрсатиш муассасалари тармоқларининг ривожланиш шарт – шароитлари	31
2.2. Қишлоқ аҳолисининг жойлашув турлари маданий – маиший хизмат тизимини шакллантириш асоси	34

2.3. Қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизматни шакллантириш ва ривожлантиришнинг умумий тамойиллари	42
III. Боб. Қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизмат қилувчи тармоқлар ..	53
3.1. Маъмурий муассасалар ва жамоатчилик ташкилотлари	54
3.2. Маданий - маърифий муассасалар ва спорт тармоқлари.....	59
3.3. Ўқув тарбия муассасалари тармоқлари	67
3.4. Савдо ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқлари	87
3.5. Соғлиқни сақлаш тармоқлари	102
3.6. Қишлоқ фуқаролар йиғини аҳолисига рекреацион хизмат кўрсатишни ташкил этиш.....	113
IV БОБ. Қишлоқ аҳолисига маданий – маиший хизмат қилувчи жамоат бинолари ва иншоотлари	115
4.1. Маъмурий муассасалар бинолари	119
4.2. Маданият – маърифат муассасалари бинолари	124
4.3. Физкултура –спорт иншоотлари	127
4.4. Мактаб таълим – тарбия муассасалари бинолари	129
4.5. Савдо ва маиший –хизмат бинолари	137
4.6. Қишлоқ даволаш - профилактика муассасалари бинолари	148
4.7. Қишлоқ жамоат муассасаларини йириклаштирилган кўп функцияли бинолар мажмуасига бирлаштириш	152
V БОБ. Қишлоқ аҳоли пунктларининг жамоат марказларини жойлаштириш ва лойиҳалаш	160
5.1. Жамоат марказлари	160
5.2. Жамоат марказлари ва иншоотларини жойлаштириш	166
5.3. Жамоат марказларини шакллантиришнинг композициявий ечимлари	185
5.4. Жамоат маркази композициясини шакллантиришда жамоат биноларининг роли ва ўрни	197
VI БОБ. Қишлоқ жамоат марказларининг майдонларини лойиҳалаш	212

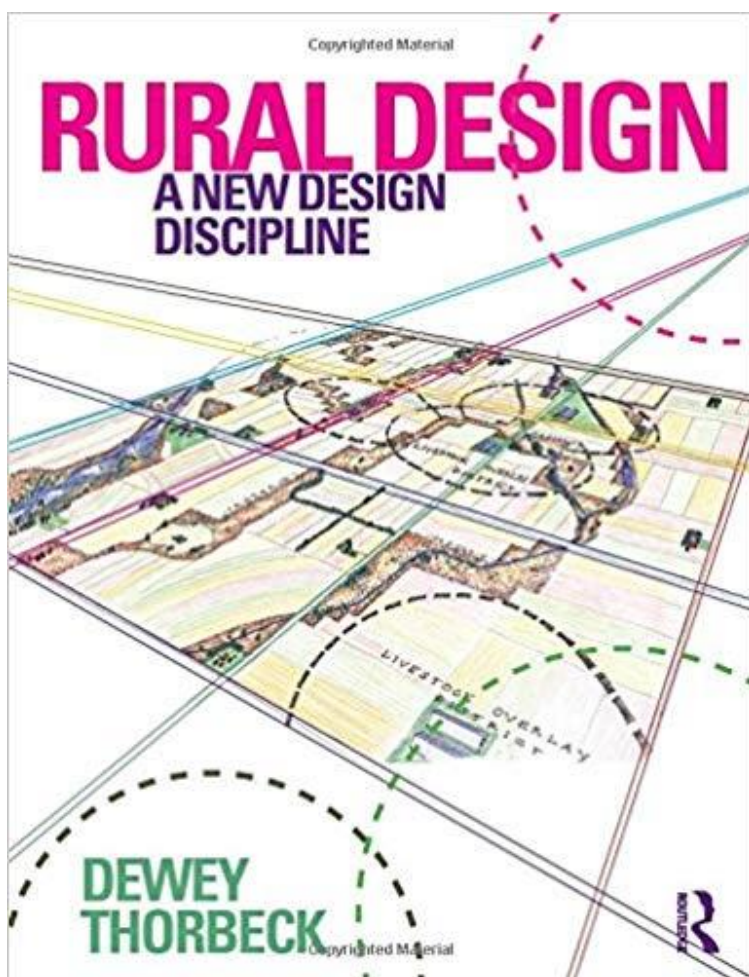
6.1. Майдонларнинг функциявий вазифалари	212
6.2. Майдонларни яратиш ва уларнинг шакллари	214
6.3. Майдонларнинг атрофдаги кўчалар билан боғланиш шарт – шароитлари	217
6.4. Майдонни архитектуравий ташкил қилиш	220
6.5. Жамоатга мўлжалланган майдонларнинг турлари ва уларни лойиҳалаш.....	222
VII БОБ. Қишлоқ жамоат марказларини ғоявий – бадий шакллантириш	225
7.1. Жамоат марказларини шакллантиришда анъанавий усуллардан фойдаланиш	225
7.2. Жамоат марказларини ғоявий - бадий шакллантириш	232
7.3. Жамоат марказларини бадий шакллантиришда монументал - декоративсанъат асарларининг аҳамияти	238
VIII БОБ. Қишлоқ аҳоли ҳудудлари жамоат марказларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш	247
8.1. Жамоат марказлари ҳудудларини ободонлаштириш	247
8.2. Жамоат марказлари ҳудудларини кўкаламзорлаштириш	254
8.3. Бульварлар, хиёбонлар, истироҳат боғлари ва жамоат марказларини шакллантириш	258
Хулоса.....	271
Обод қишлоқ дастури бўйича лойиҳа таклифлари.....	273
Таянч иборалар.....	289
Якуний назоратни штказиш учун саволлар	295
Адабиётлар.....	300

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие.....	4
Глава I. Архитектурно - планировочная организация сельской среды.....	9
1.1 Проектирование сельской среды как объекта архитектуры.....	9
1.2 Региональные особенности изменения сельской среды.....	11
1.3 Возникновение сельских поселений и архитектурные традиции.....	18
1.4 Современные тенденции развития сельской среды	20
1.5 Региональные особенности развития и формирования сельской среды....	26
Глава II. Принципы формирования и культурно – бытового обслуживания сельских населенных мест.....	31
2.1 Общая характеристика и условия развития сети учреждений культурно – бытового обслуживания.....	31
2.2 Влияние типов сельского расселения на формирование системы культурно – бытового обслуживания	34
2.3 Формирование культурно – бытового обслуживания сельского населения и общие принципы развития	42
Глава III. Организация культурно – бытового обслуживания сельского населения	53
3.1. Административные учреждения и общественные предприятия.....	54

3.2 Культурно – просветительные и спортивные учреждения	59
3.3 Учебно – воспитательные учреждения.....	67
3.4 Учреждения торгово – бытового обслуживания	87
3.5 Лечебно - профилактические учреждения	102
3.6 Рекреационное обслуживание населения поселков села.....	113
Глава IV. Типология общественных зданий культурно-бытового обслуживания сельского населения	115
4.1 Здания административных учреждений.....	119
4.2 Здания культурно – просветительных учреждений	124
4.3 Здания физкультурно – спортивных сооружений.....	127
4.4 Здания общеобразовательных школ и детских дошкольных учреждений	129
4.5 Здания торгово –бытового обслуживания	137
4.6 Здания лечебно – профилактических учреждений	148
4.7 Кооперирования зданий культурно –просветительных учреждений в многофункциональные комплексы	152
Глава V. Размещение и проектирование общественных центров сельских населенных пунктов.....	160
5.1 Общественные центры	160
5.2 Размещение и планировка общественных центров	166
5.3 Приемы формирования композиционных решений общественных центров	185
5.4 Роль и место общественных зданий в формировании композиций общественных центров села	197
Глава VI. Проектирование площадей общественных центров	212
6.1 Функциональные задачи площадей	212
6.2 Создание площадей и их формы	214
6.3 Условия целесообразной взаимосвязи площадей с улицами.....	217
6.5 Архитектурная организация площадей.....	220

6.6 Типы общественных площадей и их проектирование	222
Глава VII. Художественное формирование общественных	
центров села.....	225
7.1 Использование традиционных методов в формировании общественных	
центров.....	225
7.2 Идеино –художественное оформление общественных центров	232
7.3 Роль монументально –декоративного искусства в художественном	
формировании общественных центров.....	238
Глава VIII. Благоустройство и озеленение территорий общественных	
центров	247
8.1 Благоустройство территорий общественных центров	247
8.2 Озеленение территорий общественных центров	254
8.3 Бульвары, скверы, парки в формировании общественных центров	
Заключение	258
Проектные предложения по программе “Обод қишлоқ”.....	271
Ключевые слова	289
Вопросы для изучения	295
Литература	300

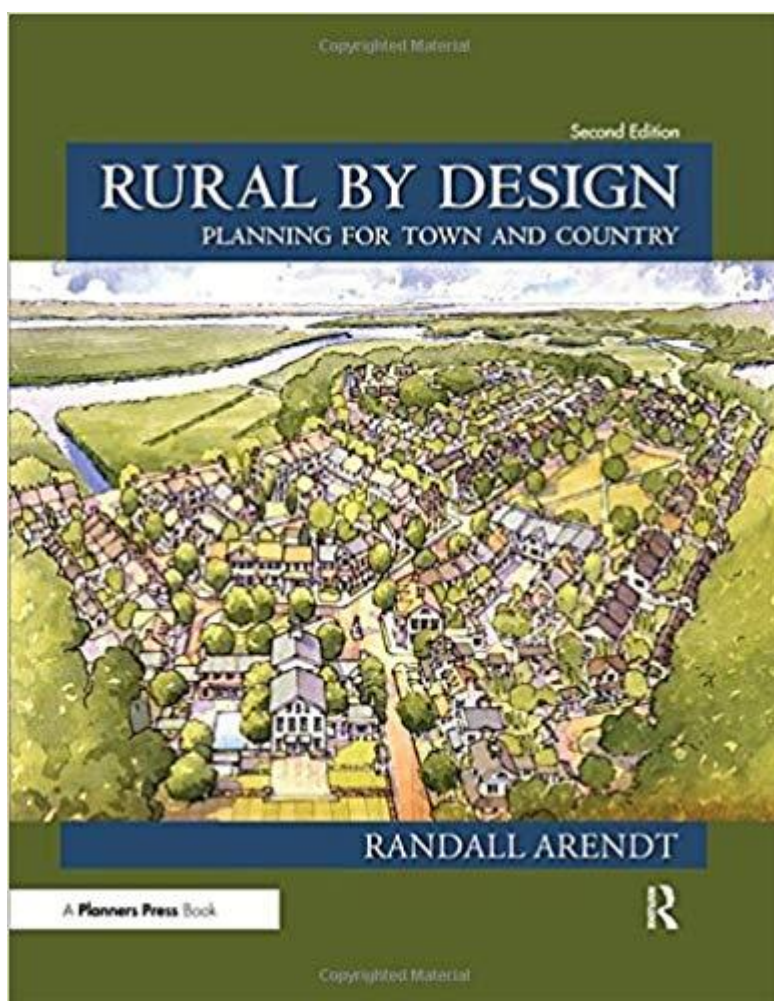
Rural Design: A new design discipline

Publisher: Routledge (June 2013)

Author: Dewey Thorbeck

We often think of cities as designed and the countryside as not, as if the highways, high-rises, and housing developments in urban areas and the roads, fields, and the farmsteads in rural areas represent fundamentally different environments. This book the first ever written about emerging field of rural design, puts that illusion to rest. It shows how much design has shaped the country as well as the city, and how much design thinking can offer us a way of dealing with the most intractable problems of rural areas.

Биз кўпинча шаҳарларни юқори даражада лойиҳаланган деб ҳисоблаймиз қишлоқларни эса ундай режалаштирилмаган деб ўйлаймиз. Шаҳарга хос кўп қаватли бинолар ва турар жойларга, магистрал йўлларга нисбатан қишлоқ йўллари, далалар, четки ҳудудлардаги фермер хўжаликлар умуман бошқача атроф муҳитдан иборат. Бу китобда қишлоқ тўғрисидаги тасаввуримизни четда қолдириб биринчи марта қишлоқ ҳудудлари учун пайдо бўлаётган лойиҳалар, ҳудудларнинг ечилмас муаммоларини ўрганишга йўналтирилган, унинг умумий кўринишини шаҳардаги каби шаклланишига қаратилган янги пайдо бўлаётган бир қанча лойиҳа ғоялари тўғрисида ёзилган.

Rural by Design 2nd Edition: Planning for town and country

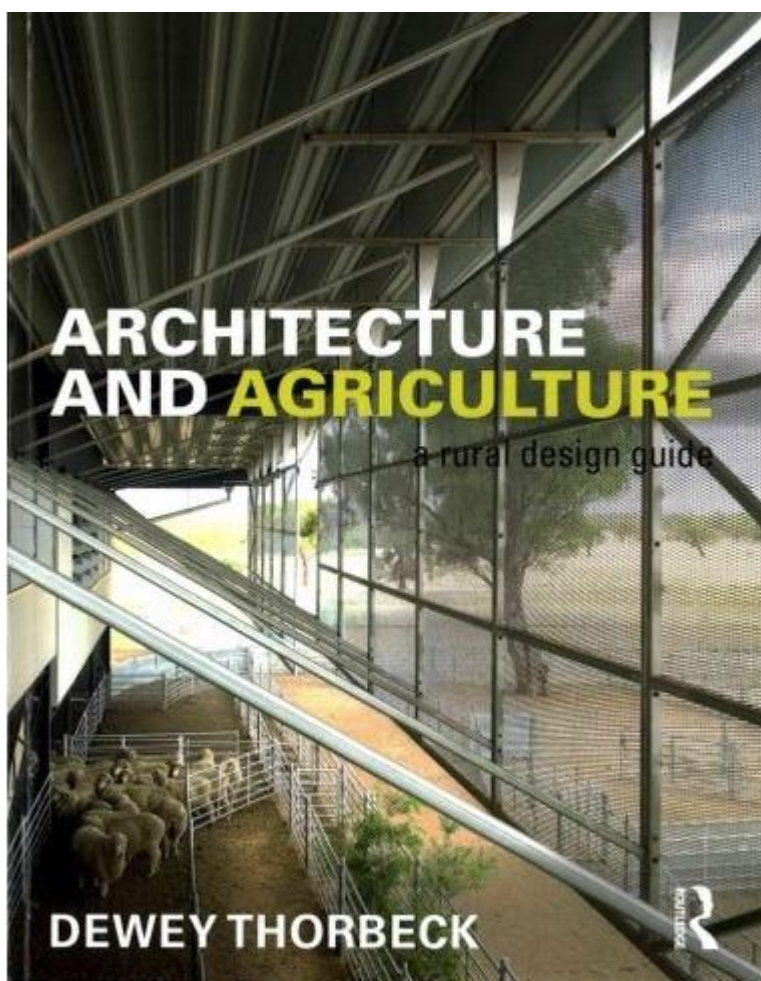
Publisher: Routledge (May 2015)

Hardcover: 544 pages

Author: Randall Arendt

The focus of this edition has changed somewhat to reflect shifting development trends hence its greater emphasis on infilling neighborhoods, strengthening town centers, and transferring development from outlying areas to locations closer to schools, shops, and jobs. A chapter on blending the new urbanism with greenway planning has been to fill a significant hiatus in the literature. However, recognizing the inevitability of further greenfield development in unrevised areas, it provides guidance on a range of techniques to deal with those challenges as well.

Мазкур нашр замонавий тамойилларга асосланган бўлиб, асосий эътибор жамоат марказлари, аҳоли пунктлари марказлари ва хусусан таълим муассасалари, савдо ва маиший хизмат корхоналари ривожланишига бағишланган. Замонавий шаҳарсозликда ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш масалаларига катта эътибор қараталиши ушбу адабиётда кенг ёритилган. Хусусан, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришни жамоат марказларида янги технологиялар асосида ривожлантирилиши очиб берилган.

Architecture and Agriculture: A Rural Design Guide

Hardcover: 232 pages

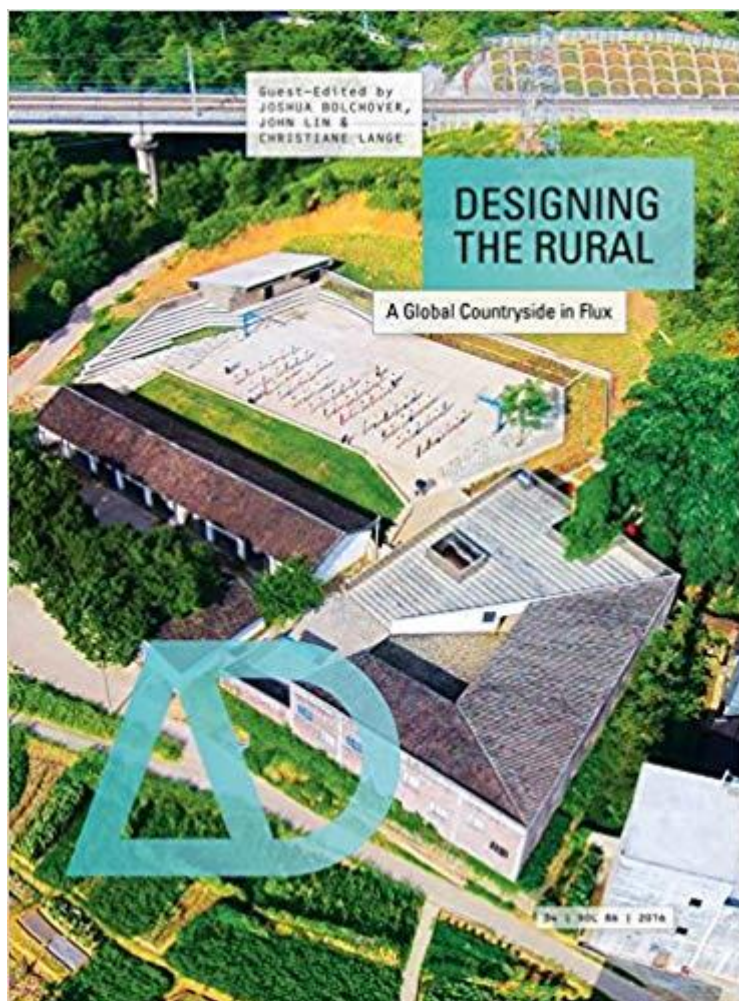
Publisher: Routledge; 1 edition (December 4, 2009)

Author: Dewey Thorbeck
Architecture and

Agriculture: A Rural Design Guide presents architectural guidelines for buildings designed and constructed in rural landscapes by emphasizing their connections with function, culture, climate, and place. Following on from the author's first book *Rural Design*, the book discusses in detail the buildings that humans construct in support of agriculture. By examining case studies from around the world including Australia, China, Japan, Norway, Poland, Japan, Portugal, North America, Africa and the Southeast Asia it informs readers about the potentials, opportunities, and values of rural architecture, and how they have been developed to create sustainable landscapes and sustainable buildings for rapidly changing rural futures.

Қишлоқ хўжалик ва архитектура: Қишлоқни ривожлантириш бўйича кўрсатмалар қишлоқ ландшафтларида лойиҳаланган ва қурилган бинолар учун уларнинг функция, маданият, иқлим ва жой билан алоқасини таъкидловчи архитектуравий таклифларни ифодалайди. Китобда қишлоқ хўжаликни қўллаш учун қурилаётган бинолар туғрисида муҳокама қилинган. Қишлоқ архитектурасини Австралия, Хитой, Япония, Норвегия Польша, Португалия, Шимолий Америка. Африка ва Жанубий –Шарқий Осиё мамлакатлари микёсида ўрганиш, унинг ўзига хос тарихий қиймати, табиий - иқлими ва имкониятлари қишлоқ ландшафтини сақлаш ва

келажакда қишлоқда бўладиган тезкор ўзгаришларга мос келадиган, бардош берадиган биноларни шакллантириш муаммолри устида ишлаш кераклигини кўрсатади.

Designing the Rural: A Global Countryside in Flux

Publisher: Wiley (July 2016)

Hardcover: 136 pages

Authors:

Joshua Bolchover,

John Lin

Christiane Lange

If the 20th century represented the rise of the megalopolis, could the 21st century mark a return to the countryside? Reacting to the flaunted statistic of living in an urbanized world, architects and urban thinkers are increasingly turning their attention to the rural. This territory has gained relevance beyond being a counterpoint to the urban; it is an emergent condition for innovation and exploratory research. This shift in focus underpins a fundamental question: How do we redefine the rural in a globalized world?

Агар 20 аср мегаполисларнинг ўсишини кўрсатган бўлса, 21 аср қишлоқ жойларга қаратилиши мумкинми деган савол туғилади. Статик маълумотларга мурожат шуни кўрсатадики урбанизация жараёни тезкор ривожланаётган дунёда архитекторлар ва шаҳарсозлар қишлоқ жойларга катта аҳамият беришмоқда. Қишлоқ жойлари шаҳар муҳитига нисбатан қарама-қаршиликка эга бўлмоқда. Бу ерда инновацион изланишларни олиб боришга шароитлар

пайдо бўлмоқда. Бундай ўзгариш глобаллашган дунёда биз қишлоқ жойларни қандай ўзгартирамиз деган фундаментал саволга қаратилган бўлади. Китобда айнан шу муаммолар тўғрисида фикр юритилган.